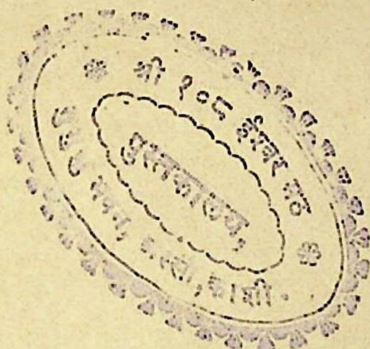
सामवेदसंहितायाः

श्री १०८
पुस्तकालय,
काशी

[illegible] —

सामवेदसंहितायाः

द्वितीयोभागः ।

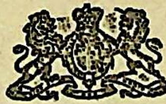
—∞✕∞—

उत्तरार्च्चिकः ।

पूज्यपाद-श्रीमत् सायणाचार्य्यविरचितेन माध-
वीयेन सामवेदार्थप्रकाशनामकेन
भाष्येण सहितः

पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

द्वितीय-संस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम्
सिद्धेश्वरयन्त्रे
मुद्रितः ।

ई १८९२ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর
২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট।
প্রিণ্টর—শ্রীসিদ্ধেশ্বর পান
৩৮ নং শিবনারায়ণ দাসের লেন।

सामवेदसंहितायां

उत्तरार्चिकस्य प्रथमप्रपाठके प्रथमार्द्धम्।

अथ भाष्यावतरणिका।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्॥ १॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्—
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम्॥ २॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः।
आदिशत् सायणाचार्य्यं वेदार्थस्य प्रकाशने॥ ३॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात्।
कृपालुः सायणाचार्य्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः॥ ४॥
व्याख्यातावृग्यजुर्वेदौ सामवेदेऽपि संहिता।
छन्दोभिधाभूद् व्याख्याता व्याख्यास्यत्युत्तराभिधाम्॥५॥
छन्दस्येकैकशोऽधीता ऋचः सामोद्भवाय हि।
स्तोम-निष्पत्तये सूक्तान्युत्तराया मधीयते॥ ६॥

स्तोमशब्देनोत्पत्तिषु सोमयागेषु प्रयुज्यमानास्त्रिवृत्पञ्चदशादयोऽभिधीयन्ते। अतएव तैत्तिरीयकाः प्रश्नोत्तराभ्यामिदमामनन्ति। तदाहुः—"कतमा वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति? त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः"—इति। छन्दोगाश्च त्रिवृदादि-स्तोमानां स्वरूपं ब्राह्मण-द्वितीय-तृतीययोरध्याययोः बहुधा समामनन्ति। ते च बहुभिरवान्तररूपोपेताः समा-

म्नाताः स्तोमा नवसङ्ख्याकाः। तेषु पूर्वोक्तास्त्रिवृदादयश्चत्वारः त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्रिनवसङ्ख्योपेतः स्तोमस्त्रिणव इत्युच्यते। छन्दोमनामका स्तोमास्त्रयः। तेषु चतुर्विंशाख्यस्तोमः प्रथमः। गायत्रीछन्दसा चतुर्विंशत्यक्षरोपेतेन मीयत इति छन्दोमः। चतुस्त्रिंशश्चत्वारिंशाख्यो द्वितीयः। स च त्रिष्टुप्छन्दसा मीयते। अष्टाचत्वारिंशाख्यस्तृतीयः। सोऽपि जगतीच्छन्दसा मीयते। नन्वथ ये ह्याम्नातलक्षणोपेतेभ्यस्त्रिवृदादिभ्योऽष्टादश-नवदशादि-नामका बहवः स्तोमा विद्यन्ते। तथाच तैत्तिरीयकाः केषुचिदिष्टकोपधान-मन्त्रेषु देवतावद्रूपेष्टकात्व-विवक्षया तान् स्तोमानामनन्ति—"आशास्त्रिवृद्भान्तः पञ्चदशो व्योम सप्तदशः प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तपोनवदशोऽभिवर्त्तः स विंशो धरुण एकविंशो वर्चो द्वाविंशः सम्भरणस्त्रयोविंशो योनिश्चतुर्विंशो गर्भः पञ्चविंश ओजस्त्रिणवः क्रतुरेकविंशो ब्रध्नस्य विष्टपश्चतुस्त्रिंशो नाकः षट् त्रिंशोऽभिवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशः"—इति। एवन्तर्हि सन्त्वेव बहूनि स्तोमान्तराणि तेषां लक्षणानि तु ब्राह्मणान्तरानुसारेण सूत्रकारैर्व्युत्पादितानि॥ ते च स्तोमाः सर्वेऽप्याज्यपृष्ठादि-स्तोत्रेषूपयुक्ताः "पञ्चदशान्याज्यानि, सप्तदशानि पृष्ठानि"—इत्यादिश्रुतिभ्यः स्तोम-विषयाः स्तोत्रविषयास्तन्निष्पादक-साम-विषयाश्च। सर्वेऽपि विचारा अस्माभिश्छन्दोव्याख्यानावतारवेलायामेव जैमिनीयान्यधिकरणान्युदाहृत्य प्रदर्शिताः॥ किं बहुना "एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रियम्"—इत्यादि-वचनैः स्तोत्रनिष्पादकस्य साम्नस्तृच् प्रगाथादि-रूपाणि सूक्तान्याश्रयत्वेनोत्तराख्ये संहिता-ग्रन्थे समाम्नातानि। स च ग्रन्थ एकविंशति-सङ्ख्यातैरध्यायैः उपेतः॥

—

१ २ ३ १ २ ३ १ २
उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे ।
३ २ ३ १ २र
अभि देवाँ्इयक्षते ॥*१*॥

तत्र, प्रथमाध्यायस्य प्रथमखण्डे, प्रथमसूक्ते तृचे, येयमृक् प्रथमा सैव साम्नायते—ऋषिः असितो देवलो वा। छ० गायत्री। पवमानः सोमः दे०। हे "नरः!" नेतारः! यज्ञस्य, "देवान्" इन्द्रादीन् "अभि इयक्षते" आभिमुख्येन यष्टुमिच्छते "पवमानाय" क्षरते "अस्मै" अभिषूयमाणाय "इन्दवे" सोमाय "उपगायत" उपगानं कुरुत ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २र
अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्रयुः ।
३ २ ३ १ २ ३ २
देवं देवाय देवयु ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "ते" तव "देवं" देवनशीलं "देवयु" देवकामं रसं "देवाय" देवनशीलायेन्द्राय "मधुना" "पयः" गव्येन पयसा "अथर्वाणः" ऋषयः "अभ्यशिश्रयुः" अभ्यशिश्रयन् समकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ २उ ३ १ २र ३ १ २र
स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते ।
१ २ ३ १ २
श्ँराजन्नोषधीभ्यः ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया। हे "राजन्" दीप्यमान सोम! "सः" प्रसिद्धस्त्वं "नः" अस्माकं "गवे" "शं" सुखं "पवस्व" क्षर

"जनाय" पुत्राय च "शं" पवस्व "अर्वते" अश्वाय च "शं" पवस्व "ओषधीभ्य" च शं पवस्व ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
त्वविद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा ।
१ २ ३ १ २र
सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥*१*॥

अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा । ऋ० काश्यपः । छ० गायत्री । दे० पवमानः सोमः । "त्वविद्युतत्या रुचा" अतिशयदीप्त्या "परिष्टोभन्त्या" परितः शब्दायमानया "कृपा" धारया च युक्ताः "सोमाः" "गवाशिरः" गवाशिराः भवन्ति गव्येन पयसा मिश्रिता भवन्ति इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३क २र
हिन्वानो हेतृभिर्हित आ वाजं वाज्यक्रमीत् ।
१ २ ३ १ २
सीदन्तो वनुषो यथा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । "वाजी" बलवान् सोमः "हेतृभिः" प्रेरकैः स्तोतृभिः "हिन्वानः" स्तोत्रैः स्तूयमानः "हितः" अभीष्टकारी सन् "वाजं" यागाख्यं युद्धम् "आ अक्रमीत्" आक्रामति । तत्र दृष्टान्तः—यथा "वनुषः" हन्तारो भटाः "सीदन्तः" युद्धं प्रविशन्तः आक्रामन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
ऋधक् सोम स्वस्तये सञ्जग्मानो दिवा कवे ।
१ २ ३ १ २ ३ २
पवस्व सूर्य्यो दृशे ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया । हे "सोम" ! "कवे !" क्रान्तदर्शिन् !

"सूर्य्यः" सुवीर्य्यः त्वं "ऋधक्" ऋध्नुवन्। तथाच यास्कः—"ऋधगिति पृथग्भावस्यानुप्रवचनं भवत्यथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते (निरु० नै० ४, २५)" इति। "सञ्जग्मानः" सङ्गच्छमानः "स्वस्तये" "दृशे" दर्शनाय "दिवा" दिवः विभक्तिव्यत्ययः॥

"पवस्व"—"चर"—"दिवाकवे"—"दिवाकविः" इति च पाठौ॥ २॥ [२]

१ २   ३ २ ३   १ २

पवमानस्य ते कवे वाजिन्त्सर्गा असृक्षत।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अर्वन्तो न श्रवस्यवः॥ १॥

तृतीय-तृचे—प्रथमा। ऋ० वैखानसः। छ० गायत्री। दे० पवमानः सोमः। मार्जनप्रसङ्गादाह—हे "कवे"! क्रान्तप्रज्ञ! हे "वाजिन्"! अन्नवन्! सोम! "पवमानस्य" दशापवित्रेण पूयमानस्य "ते" तव "सर्गाः" सृज्यन्ते इति सर्गा धाराः। कीदृशाः? "श्रवस्यवः" "छन्दसि परेच्छायां क्यच्। (३, १, ८वा०) यष्टॄणा मन्नं कामयमानास्त्वदीया धाराः "असृक्षत" सृजन्ति निर्गच्छन्तीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—"अर्वन्तो न" यथा अश्वा मन्दुरातो निर्गच्छन्ति तद्वत् पवित्रान्निःसरन्तीत्यर्थः। प्रयोगापेक्षं चात्र धारा-बाहुल्यम्॥ १॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अच्छा कोशं मधुश्चुतमसृग्रं वारे अव्यये।

१ २   ३ १ २

अवावशन्त धीतयः॥ २॥

अथ द्वितीया। धारानिर्गमनप्रसङ्गादभिधीयते—"मधुश्चुतं" मधुररसस्य च्यावयितारं क्षारयितारं "कोशं"

द्रोणकलशम् "अच्छ" अभिलक्ष्य "अव्यये" अविमये अविस्वभूते "वारे" वाले दशापवित्रे "असृग्रं" सोमाः ऋत्विग्भिरभिसृज्यन्ते सृजेः कर्मणि तिङां तिङो भवन्तीति टेरमादेशः। किञ्च। "धीतयः" अङ्गुलि नामैतत् धयन्ति पिबन्त्याभिविति। अस्मदीया अङ्गुलयः "अवावशन्त" तान् सोमान् न पुनः पुनर्मार्जनार्थं कामयन्ते॥ २॥

१ २ ३ २३ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
अच्छा समुद्रमिन्दवोऽस्तं गावो न धेनवः।
१ २ ३ २ ३ २ ३ २
अग्मन्नृतस्य योनिमा ॥३॥ [३]

अथ तृतीया। "इन्दवः" चरन्तः सोमाः "समुद्रं" सोमानामेकत्रैव सङ्गमनस्थानं द्रोणकलशम् "अच्छ" अभिगच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः—"धेनवः" पयःप्रदानेन जनानां प्रीणयित्र्यो नवप्रसूतिका गावः "अस्तं" गृहं यथा अभिगच्छन्तीति तद्वत्। किञ्च ते सोमाः "ऋतस्य योनिं" सत्यभूतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् "आ" "अग्मन्" आभिमुख्येन गच्छन्ति। गमेर्लुङि सिचो लुकि उपधालोपः॥ ३॥ [३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः॥ १॥

---

२ ३ १ २ ३ १२ ३ २ ३ १ २
अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये।
१ २र ३ १ २
निहोता सत्सि बर्हिषि ॥१॥

द्वितीयखण्डे, प्रथमतृचे—प्रथमा। हे "अग्ने" अङ्ग-

नादिगुणविशिष्ट ! त्वम् "आयाहि" अस्मद् यज्ञं प्रत्यागच्छ। किमर्थम् ? "वीतये" हविषां चरुपुरोडाशादीनां भक्षणाय। कीदृशः सन् ? "गृणानः" अस्माभिः स्तूयमानः व्यत्ययेन कर्मणि कर्त्तृ-प्रत्ययः। पुनश्च किमर्थम् ? "हव्यदातये" देवेभ्यो हविःप्रदानाय। आगत्य च "होता" देवानामाह्वाता सन् "बर्हिषि" आस्तीर्णे दर्भे "निषत्सि" निषीद सदेः छान्दसः शपो लुक् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि ।

३ १ २

बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "अङ्गिरः" ! अङ्गनादिगुणयुक्त ! अङ्गिरसः पुत्र वा अग्ने ! "तं" पूर्वोक्तगुणं "त्वा" त्वां "समिद्भिः" समिन्धन-हेतुभिः दारुभिः "घृतेन" आज्येन च "वर्द्धयामसि" वर्द्धयामः। अतो हे "यविष्ठ्य" युवतमाग्ने ! "बृहत्" महत् अत्यन्तं "शोच" दीप्यस्व ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि ।

३ १ २ ३ १ २

बृहदग्ने सुवीर्य्यम् ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया। हे "देव" द्योतमानाग्ने ! स पूर्वोक्तगुणस्त्वं "पृथु" विस्तीर्णं "श्रवाय्यं" श्रवणीयं प्रशस्यं "बृहत्" महत् "सुवीर्य्यं" शोभनवीर्य्योपेतं धनं "नः" अस्मान् "अच्छ" "विवाससि" अभिगमय। अत्र वाजसनेयकम्—"अच्छादेवविवाससीति तन्नोऽग्निमयेत्येवैतदाहेति ॥ ३ ॥ [४]

१ २ ३ १ २र
आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ।
२ ३ १ २
मध्वा रजाꣳसि सुक्रतू ॥*१*॥

द्वितीयर्चे—प्रथमा। दे० मित्रावरुणः। ऋ०विश्वामित्रः। छ० गायत्री। "सुक्रतू" शोभनकर्माणौ, हे "मित्रावरुणौ"! "नः" अस्माकम् "गव्यूतिं" गवां मार्गं गोनिवासस्थानं "घृतैः" क्षरणसाधनैः पयोभिरुदकैः "आ उक्षतं" समन्तात् सिञ्चतम्। अस्मभ्यं दोग्ध्रीः गाः प्रयच्छतमित्यर्थः। किञ्च "मध्वा" मधुरेण सुरसेन "रजांसि" पारलौकिकानि अस्मदावासस्थानानि "सिञ्चतम्" ॥१

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
उरुशꣳसा नमो वृधा मह्ना दक्षस्य राजथः ।
१ २
द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "शुचिव्रता" परिशुद्धकर्माणौ, हे मित्रावरुणौ! "उरुशंसा" उरुभिः बहुभिः शंसनीयौ। यद्वात्र बहुच्छंसः शस्त्रं ययोस्तौ। "नमो वृधा" नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन स्तोत्रेण वा वर्द्धमानौ। "द्राघिष्ठाभिः" अत्यन्तदीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्युक्तौ युवां "दक्षस्य" दक्षते समर्थो भवत्यनेनेति दक्षं धनं बलं वा तस्य "मह्ना" महत्वेन "राजथः" ईशाथे ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् ।
३ १ २र
पातꣳसोममृतावृधा ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया। हे मित्रावरुणौ! "जमदग्निना" एतन्नाम-

केन महर्षिणा यद्वा जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण "गृणाना" स्तूयमानौ युवां "ऋतस्य" यज्ञस्य "योनौ" देवयजनाख्ये देशे "सीदतम्" उपविशतं "ऋतावृधा" ऋतस्य कर्मफलस्य वर्द्धयितारौ युवां "सोमं" "पातम्" अस्माभिरभिषुतम् सोमं पिबतम् ॥ ३ ॥ [५]

१ २ ३ २उ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबा इमम्।
२उ ३ १ २ ३ १ २
एदं बर्हिः सदो मम ॥१॥

तृतीये तृचे—प्रथमा। ऋ० इरिमिठिः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। हे "इन्द्र"! त्वम् "आयाहि" अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ, वयं "ते" त्वदर्थं "सुषुमा हि" सोममभिषुतवन्तः खलु तम् "इम्" अभिषुतं सोमं त्वं "पिब" त्वदर्थं "मम" यमिदं "बर्हिः" वेद्यामास्तीर्णं दर्भम् "आ सदः" आसीद अभि निषीद ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना।
२ ३ १ २
उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥२॥

अथ द्वितीया। हे "इन्द्र"! "ब्रह्मयुजा" ब्रह्मणा मन्त्रेण युज्यमानौ "केशिना" केशिनौ केशवन्तौ "हरी" हरणशीलौ वा अश्वौ "त्वा" त्वाम् "अवहताम्" अभिप्रापयताम्। त्वं चास्मद्यज्ञमुपेत्य "नः" अस्माकं "ब्रह्माणि" स्तोत्राणि "शृणु" सम्यक् चित्ते धारय ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३१ २ ३ १ २ ३ १ २
ब्रह्माणस्त्वा युजा वयꣳसोमपामिन्द्र सोमिनः।
३ १ २
सुतावन्तो हवामहे ॥३॥ [६]

अथ तृतीया। हे "इन्द्र!" "ब्रह्माणः" ब्राह्मणा वयं 'त्वा'

त्वां "युजा" योग्येन स्तोत्रेण "हवामहे" आह्वयामहे। कथ
भूतम् ? "सोमपां" सोमस्य पातारम्। ईदृशा वयं "सोमिनः"
सोमयुक्ताः "सुतावन्तः" अभिषुतैः सोमैरुपेताः॥ "ब्रह्माणस्त्वा
युजावयं"-"ब्रह्माणस्त्वावयं युजा"—इति पाठौ॥ ३॥ ६॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २
इन्द्राग्नी आ गतꣳसुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम्।
३ १ २ ३ २ ३ २
अस्य पातं धियेषिता॥*१*॥

चतुर्थतृचे—प्रथमा। ऋ० विश्वामित्रः। छ० गायत्री।
दे० इन्द्राग्नी। इन्द्रश्चाग्निश्च "इन्द्राग्नी" देवौ "सुतम्" अभिष-
वादिभिः संस्कारैः संस्कृतम् अतएव "वरेण्यं" वरणीयं सम्भज-
नीयमिमं सोमं प्रति "गीर्भिः" अस्मदीयाभिर्वाग्भिराहुतौ
सन्तौ "नभः" नभसः स्वर्गाख्यात् स्थानात् "आगतम्" आग-
च्छतम्। आगत्य च "धिया" अस्माभिः क्रियमाणेन कर्मणा
"इषिता" इषितौ प्रेरितौ युवाम् "अस्य" इमं सोमं "पातं"
पिबतम्। यद्वा "धिया" अस्मदीयया बुद्ध्या इषितौ प्राप्तौ
अस्मद्भक्त्या प्रेरितौ युवा मिमं सोमं पिबतम्॥ १॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
इन्द्राग्नी जरितुः स चा यज्ञो जिगाति चेतनः।
३ १ २ ३ २ ३ २
अया पातमिमꣳ सुतम्॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "इन्द्राग्नी"! "जरितुः" स्तोतुः
"सचा" स्वर्गादिलक्षणप्राप्तौ सहायभूतौ "यज्ञः" ज्योतिष्टो-
मादि-यज्ञ-साधनभूतश्चेतनः इन्द्रियाणां चेतयिता आप्यायन-
कारी सन्नसौ सोमः "जिगाति" युवामभिगच्छति। "अया"
अस्मदीयया स्तुतिलक्षणया अनया वाचा आहुतौ सन्तौ

युवां "सुतम्" अभिषवादि-संस्कारोपेतम् "इमं" "पातं" पिबतम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जूत्या वृणे ।
१ २र ३ १ २
ता सोमस्येह तृम्पताम् ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया। "यज्ञस्य" यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्य "जूत्या" जूतिः प्रेरणं सोमस्तावद्यजमानं प्रेरयति। साधन मुपलभ्य तत् साध्ये क्रतौ यजमानः प्रवर्त्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वम्। तया प्रेरणरूपतया जूत्या प्रेरितोऽहं स्तोता "कविच्छदा" कवीनां स्तोतॄणामुचितफल-प्रदानेनोपच्छन्दकौ इन्द्रमग्निं च युवां "वृणे" सम्भजे आगतौ चताविन्द्राग्नी "इह" अस्मदीये अस्मिन् कर्मणि सोमस्य" सोमेन सोमयागेन "तृम्पतां" तृप्यताम् ॥३॥ [७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

---

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २र
उच्चा ते जातमन्धसो दिवि सद्भूम्या ददे ।
३ २उ ३ २ ३ १ २
उग्रं शर्म महि श्रवः ॥*१*॥

तृतीयखण्डस्य, प्रथमतृचे—प्रथमा। ऋ० आङ्गिरसः अमहीयुः। छ० गायत्री। दे० पवमानः सोमः। हे सोम! "ते" तव सम्बन्धिनः "अन्धसः" रसस्य "उच्चा" उपरि "जातं" जन्म। अपि च "दिवि" द्युलोके "सत्" तव सम्बन्धि

"उग्रम्" उद्गूर्णं "शर्म" सुखं "महि" महत्। "अवः" अन्नं "भूमि" भूमिष्ठैः यजमानैः "आददे" आदीयते॥ "दिविसद्"-दिविषद्"—इति पाठौ॥ १॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः।

३ १ २र
वरिवो वित्परि स्रव ॥२॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "वरिवोवित्" धनस्य लम्भक! पवमान! "नः" अस्माकं "यज्यवे" यष्टव्याय "इन्द्राय" "वरुणाय" च "मरुद्भ्यः" च "परि स्रव" धारया चर॥ २॥

३ १ २र ३ २उ ३ २ ३ १ २
एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम्।

१ २
सिषासन्तो वनामहे ॥३॥ [८]

अथ तृतीया। "मानुषाणां" मनुष्याणां लब्धव्यानि "एना" एनानि "विश्वा" विश्वानि सर्वाणि "द्युम्नानि" यज्ञसाधनानि धनानि हे सोम! त्वत्प्रसादात् "आ" आभिमुख्येन "अर्य्यः" अभिगच्छन्तः वयं "सिषासन्तः" सम्भक्तु मिच्छन्तश्च "वनामहे" त्वां सम्भजामहे॥ ३॥ ८॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि।

१ २३ १ २र ३ १ २ ३ १
आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्यु-

२ ३ १ १३ १ २
त्सोदेवो हिरण्ययः ॥१॥

द्वितीय-सूक्तरूपे प्रगाथे प्रथमा—छ०बृहती। ऋ०कश्यपः।

दे०पवमानः सोमः। हे सोम! "पुनानः" पूयमानस्त्वम् "अपः" उदकानि वसतीवर्य्याख्यानि "वसानः" आच्छादयन् "धारया" "अर्षसि" पवित्रं गच्छसि, ततो "रत्नधा" रत्नानां रमणीयानां धनानां दाता च "ऋतस्य" सत्यभूतस्य यज्ञस्य "योनिं" स्थानम् "आसीदसि"। कीदृशस्त्वम्? "उत्सः" प्रस्यन्दनशीलः "देवः" द्योतमानः "हिरण्ययः" हिरण्मयः सुवर्णोत्पत्तिस्थानमित्यर्थः। "उत्सो देवः"—"उत्सो देव"—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ १ २र ३ १ २र ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
दुहान ऊधर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नꣳ सधस्थमासदत्।
३ १ २ ३ १ २ ३क २र ३
आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षसि
१ २ ३ १ २ ३ २
नृभिर्धौतो विचक्षणः ॥२॥ [९]

अथ द्वितीया। 'मधु' मदकरं "प्रियं" प्रीणनकारि 'दिव्यं' दिवि भवम् 'ऊधः' सोमवल्ली-लक्षणं "दुहानः" पवमानः सोमो देवः "प्रत्नं" पुरातनं "सधस्थं" सह तिष्ठत्यत्रेति सधस्थं स्थानमन्तरिक्षम् "आसदत्" आसीदति सदेर्लुङि रूपं तदनन्तरम् "आपृच्छ्यं" कर्मणा प्रष्टव्यं "धरुणं" कर्मणो धारयितारं यजमानं "वाजी" अन्नवान् सन्, हे सोम! त्वम् "अर्षसि" तस्मै अन्नं दातुमतिगच्छसि। कीदृशः? नृभिः कर्मनेतृभिः ऋत्विग्भिः "धौतः" अदाभ्यग्रहे परिशोधितः "तेनैनं चतुराधूनोति पञ्च कृत्वः सप्त कृत्वो वा (१२, ५, १७)"—इत्यापस्तम्बेन सूत्रितम् "विचक्षणः" सर्वस्य विद्रष्टा॥ "नृभिर्धौतः"—"नृभिर्धूतः"—इति पाठौ ॥ २ ॥ [९]

१ २र ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद

१ २ ३ २ ३ १ २र
नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तो-

२ ३ १ २ ३ १ २
ऽच्छा वर्ही रशनाभिर्नयन्ति ॥*१*॥

तृतीय-तृचे—प्रथमा । ऋ० उशनाकाव्यः । छ० त्रिष्टुप् । दे० पवमानः सोमः । हे सोम ! "तु" क्षिप्रं "प्रद्रव" अस्मद्यज्ञं प्रकर्षेणागच्छ । गत्वा च "कोशं" द्रोणकलशं "परि निषीद" निषसो भव । "नृभिः" नेतृभिः "पुनानः" पूयमानः सन् "वाजम्" अन्नं हवीरूपं त्वम् "अभ्यर्ष" अभिगच्छ । "वाजिनं" बलवन्तम् "अश्वं न" अश्वमिव तं यथा मार्जयन्ति । तद्वत् वाजिनं त्वां "मर्जयन्तः" शोधयन्तः अध्वर्यु-प्रमुखा ऋत्विजः "वह्निः" "अच्छ" अस्मदीयं यज्ञं प्रति "रशनाभिः" रशनावदायताभिः अङ्गुलीभिः "नयन्ति" ॥१॥

३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २
स्वायुधः पवते देव इन्दुरशस्तिहा वृजना रक्षमाणः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
पिता देवानां जनिता सुदक्षो

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । "स्वायुधः" शोभनायुधः "इन्दुः" सोमो देवः "पवते" स च देवः "अशस्तिहा" रक्षोहा "वृजना" वृज-

नानि उपद्रवाणि परिह्वत्येति शेषः, "रक्षमाणः" "पिता" "पालकः" "देवानां" "तथा" "जनिता" उत्पादकः "सुदक्षः" शोभनबलः "दिवः" "विष्टम्भः" विशेषेण स्तम्भयिता "पृथिव्याः" च "धरुणः" धारकः। एवं महानुभावः पवते। "वृजना"— "वृजन्"—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २र
ऋषिर्विप्रः पुर एता जनाना-
३ १ २र ३ २३ १ २
मृभुर्धीर उशना काव्येन।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
स चिद्विवेद निहितं यदा सामपी-
२ २ ३ २ ३ १ २
च्याऽ३ं गुह्यं नाम गोनाम् ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया। "ऋषिः" अतीन्द्रियद्रष्टा "विप्रः" मेधावी "पुरः एता" पुरतो गन्ता "जनानां" मनुष्याणां "ऋभुः" उरु-भासमानः "धीरः" धीमान् "उशनाः" एतन्नामकः ऋषिः यः "स चित्" स एव "काव्येन" स्तोत्रेण "विवेद" लभते। किमिति ? उच्यते। "आसां" "गोनां" गवां सम्बन्धि "यत्" "अपीच्यम्" अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितं "नाम" नामकमुदकं पयोलक्षणम्। कीदृशम् ? "गुह्यं" गोपनीयम् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः।

---

२ १ २ ३ १ २ २ १ २
अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः।

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥१॥

अथ चतुर्थखण्डे, प्रथम-सूक्ते—प्रथमा। ऋ० वसिष्ठः। छ० बृहती। दे० इन्द्रः। हे "शूर!" विक्रान्तेन्द्र! "त्वा" त्वाम् "अभि नोनुमः" वयं भृशमभिष्टुमः। तत्र दृष्टान्तः—"अदुग्धा इव धेनवः" अकृतदोहा गावः आदरेण वत्सान् प्रति हम्भारवं कुर्वन्ति तद्वत् वयं स्तुमः इत्यर्थः। कीदृशम्? "अस्य" "जगतः" जङ्गमस्य "ईशानम्" ईश्वरं "तस्थुषः" स्थावरस्य च "ईशानं" "स्वर्दृशं" सर्वदृशं सर्वज्ञमित्यर्थः॥ १॥

१ २र ३ २ ३ १
न त्वावाꣳ अन्यो दिव्यो न

२र ३ २ ३ १ २र
पार्थिवो न जातो न जनिष्यते।

३ १ २
अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र

३ १ २ ३ १ २
वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥२॥ [११]

अथ द्वितीया। हे "मघवन्निन्द्र!" "दिव्यः" दिवि भवः "त्वावान्" त्वत्सदृशः "अन्यः" न जायते। "पार्थिवः" पृथिव्यां भवोऽपि त्वावान् "न जातः" न जायते। दिव्यः पार्थिवो वा त्वावान् न जातः न च "जनिष्यते" नोत्पत्स्यते लोकद्वयेऽपि त्रिष्वपि कालेषु त्वादृशः कश्चिन्नास्ति त्वमेव समर्थो भवसीत्यर्थः। "अश्वायन्तः" अश्वानिच्छन्तः "वाजिनः" वाजमन्नमिच्छन्तः। इच्छाया मिन् प्रत्ययः। हविष्मन्तो वा "गव्यन्तः" गा इच्छन्तश्च वयं हे इन्द्र! "त्वा" त्वां "हवामहे" आह्वयामः॥ २॥ [११]

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
कया नश्चित्र आ भुवदूती सदा वृधः सखा ।
२ ३ १ २ ३ २
कया शचिष्ठया वृता ॥*१*॥

द्वितीय-तृचे प्रथमा । ऋ० वामदेवः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । "सदावृधः" सदा वर्द्धमानः "चित्रः" चायनीयः पूजनीयः "सखा" मित्रभूतः इन्द्रः "कया" "ऊती" ऊत्या तर्पणेन "नः" अस्मान् "आ भुवत्" आभिमुख्येन भवेत् ? "शचिष्ठया" प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञासहितानुष्ठीयमानेन । "कया वृता ?"— केन वर्त्तनेन कर्मणा च अभिमुखो भवेत् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १२
कस्त्वा सत्यो मदानां मꣳहिष्ठो मत्सदन्धसः ।
३ १ २ ३ २ ३ १ २
दृढा चिदारुजे वसु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । "मंहिष्ठः" पूजनीयः "सत्यः" सत्यभूतः "मदानां" मादयितॄणां मध्ये "कः" मदकरः ? "अन्धसः" सोमलक्षणस्यान्नस्य रसः । "दृढाचित्" दृढमपि "वसु" शत्रु-सम्बन्धि गवादिकं धनम् "आरुजे" आ समन्तात् भङ्क्तुम् । हे इन्द्र ! "त्वा" त्वां "मत्सत्" मादयेत् ॥ २ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभीषूणः सखीनामविता जरितॄणाम् ।
३ १ २ ३ १ २
शतं भवास्यूतये ॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया। हे इन्द्र! "सखीनां" समानख्यातीनां "जरितॄणाम्" "अविता" रक्षिता त्वं "नः" अस्माकं "शतं" शतसङ्ख्याकम्

ऊतये रक्षायै "सु" सुष्ठु "अभि भवासि" अभिमुखो भव। "शतम्भवास्यूतये"—"शतं भवा स्यूतिभिः"—इति पाठौ२॥[१२]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः।
३ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥१॥

अथ प्रगाथरूपे तृतीय सूक्ते—प्रथमा ऋ० नोधा। छ० बृहती। दे० इन्द्रः। नोधा नाम ऋषिरिन्द्रं स्तौति। हे ऋत्विग्यजमानाः! "दस्म" दर्शनीयम् "ऋतीषहम्" ऋतयो बाधकाः शत्रवः तेषामभि-भवितारम्; पुनः कीदृशम्? "वसोः" वासयितुर्दुःखस्य विवासयितुर्निवारयितुः; यद्वा वसोः पात्रे निवसतः स्थितस्य तादृशस्य अन्धसः सोम-लक्षणस्य अन्नस्य पानेन "मन्दानं" मन्दमानं मोदमानं "वः" षष्ठ्यर्थत्वेन युष्मत्सम्बन्धिनं तं तादृशमिन्द्रं "गीर्भिः" स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः "नवामहे" नु स्तवने, शब्दे वा अभिष्टुमः। कुत्रेति "स्वसरेषु"। अत्र यास्कः— "स्वसराण्यहानि स्वयं सारीणि अपि वा स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयतीति (निरु० नै० ५, ४) सूर्य्य-नेतृकेषु दिवसेषु वयम् "अभिष्टुमः" अभितः शब्दयामः। तत्र दृष्टान्तः— "वत्सं न" यथा धेनवो नव-प्रसूतिका गावः स्वसरेषु सुष्ठु अस्यन्ते प्रेर्य्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसराणि गोष्ठानि तेषु वत्समभिलक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत्॥ १॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
द्युक्षꣳसुदानुं तविषीभिरा
२ ३ १ २र ३ १ २
वृतं गिरिं न पुरुभोजसम्।

३ २३ १ २ ३ १ २ ३
द्युमन्तं वाजꣳशतिनꣳसह-
१ २ ३ १ २र
स्त्रिणं मक्षू गोमन्तमीमहे ॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीया। "द्युक्षं" दीप्तिमन्तं निवासस्थानम् अतिशयितदीप्तमित्यर्थः। यद्वा, द्युक्षं दिवि द्युलोके क्षियन्तं निवसन्तं "सुदानुं" शोभनदानं "तविषीभिः" बलैः "आवृतम्" आच्छादितम्। पुनः कीदृशम्? "पुरुभोजसं" सोमादि-हविः-प्रदानेन बहुभिर्यजमानैर्भोजयितव्यम्। यद्वा, बहूनां पालयितारम् इन्द्रम् "क्षुमन्तम्" टु क्षु क्षये। शब्दवन्तम् अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते; स्तोत्रादीनि कुर्वाणं "शतिनं सहस्रिणं" शत सहस्र-सङ्ख्याक-धन-युक्तं "गोमन्तम्" गवादि-युक्तं "वाजम्" अन्नं "मक्षु" शीघ्रम् "ईमहे" याचामहे। यद्वा, पूर्वार्द्धो वाज-विशेषणत्वेन योजनीयः—प्रदीप्तं शोभन-दान-योग्यं बलादियुक्तं बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भोक्तव्य-शब्दादि-युक्तम् अन्नम् इन्द्रं याचामहे इति ॥ २ ॥ [१३]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तरोभिर्वो विदद्वसुमिन्द्रꣳसबाध ऊतये।
३ १ २र ३ १ २ ३ २
बृहद्गायन्तः सुतसोमे अध्वरे
३ २उ ३ २ ३ १ २
हुवे भरं न कारिणम्॥*१*॥

चतुर्थे प्रगाथे—प्रथमा। ऋ०कलिः। छ०बृहती। दे०ऐन्द्रः। हे ऋत्विजः! "वः" यूयं "तरोभिः" वेगैरश्वैरुपेतं वेगी रेव वा "विदद्वसुं" वेदयद्वसुं धनावेदकम् "इन्द्रं" "सबाधः" बाधा-

सहिताः "ऊतये" रक्षणाय "बृहद्गायन्तः" बृहत्सञ्ज्ञकं साम गायन्तः सन्तः परिचरतेति शेषः। कुत्र ? इति, तदुच्यते— "सुतसोमे" अभिषुत-सोमके "अध्वरे" यज्ञे सोमयागे ; अहञ्च स्तोता युष्मदर्थं "हुवे" आह्वयामि। कमिव ? "भरं न" भरं भर्त्तारं कुटुम्बपोषकं "कारिणं" स्वहित-करणशीलं यथा स्वहित-करणायाह्वयन्ति पुत्रादयस्तद्वत्, तथाभूतमिन्द्रं हुवे इति ॥ १ ॥

२उ ३ १ २र ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २र
न यं दुध्रा वरन्ते न स्थिरा मुरो मदेषु शिप्रमन्धसः।
२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
य आदृत्या शशमानाय सुन्वते
२र ३ २ ३क २र
दाता जरित्र उक्थ्यम् ॥*२*॥ [१४]

अथ द्वितीया। "सुशिप्रं" शोभन-हनुकं शोभन-नासिकं वा "शिप्रे हनुनासिके वा (६,१७)—इति यास्कः "यम्" इन्द्रं "दुध्राः" दुर्द्धराः असुरादयः "न वरन्ते" संग्रामे न वारयन्ति, तथा "स्थिराः" देवाः "न" वरन्ते, किञ्च "मुरः" मरणशीला मनुष्याः न वरन्ते, "यः" च इन्द्रः "अन्धसः" सोमलक्षणस्यान्नस्य "मदे" मदाय सोमपानजनिताय "आदृत्य", "शशमानाय" शंसमानाय "सुन्वते" अभिषवं कुर्वते "जरित्रे" स्तोत्रे च "दाता" भवति। किम् ? "उक्थ्यं" स्तुत्यं धनम्, तं हुवे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

"मदेषु शिप्रं"—"मदेसु शिप्रम्"—इति षकार सकारौ पाठौ ॥ २ ॥ [१४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थखण्डः ॥ ४ ॥

---

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया।
१ २ ३ १ २ ३ २
इन्द्राय पातवे सुतः॥*१*॥

पञ्चमखण्डे, प्रथम तृचे—प्रथमा। ऋ० विश्वामित्रपुत्रः मधुच्छन्दः। छ० गायत्री। दे० सोमः। हे "सोम!" "इन्द्राय" "पातवे" पातुं "सुतः" अभिषुतः त्वं "स्वादिष्ठया" स्वादुतमया "मदिष्ठया" अतिशयेन मादयित्र्या "धारया" "पवस्व" क्षर॥ १॥

३ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १२
रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनि मयोहते।
१ २ ३२ ३ १ २
द्रोणे सधस्थमासदत्॥*२*॥

अथ द्वितीया। "रक्षोहाः" रक्षसां हन्ता "विश्वचर्षणिः" विश्वस्य द्रष्टा सोमः "अयोहते" अयसा हिरण्येन हते। तथा च श्रूयते—"हिरण्यपाणिरभिषुणोति"—इति "द्रोणे" द्रोणकलशेन अधिषवणफलकाभ्यां वा "सधस्थं" सहस्थानं "योनिम्" अभिषवस्थानम् "अभ्यासदत्" आभिमुख्येनासीदति॥

"अयोहते"—"अयोहत", "द्रोणे"—"द्रुणा"—इति च पाठौ॥ २॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वरिवोधा तमो भुवो मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः।
२ ३ १ २ ३ १ २
पर्षिराधो मघोनाम्॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया। हे सोम! त्वं "वरिवोधातमः" अतिशयेन

धनानां दाता "भुवः" भव। 'वेदः', 'वरिवः'—इति धननामसु निघ०२,१०, ४-५ पाठात् "मंहिष्ठः" दातृतमश्च भव। सर्वदा-त्वसत्वोच्यते इत्यपुनरुक्तिः। "वृत्रहन्तमः" अतिशयेन शत्रूणां हन्ता च भव। किञ्च "मघोनां" धनवतां शत्रूणां "राधः" धनञ्च "पर्षि" अस्मभ्यं प्रयच्छ॥

"भुवः"-"भव"—इति पाठौ॥ ३॥ [१५]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवस्व मधुमत्तम इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मदः।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
महि द्युक्षतमो मदः॥*१*॥

ऋ० गौरिवीतिः। छ० गायत्री। दे० ऐन्द्रः। अथ प्रगाथरूपे द्वितीय-सूक्ते—प्रथमा। हे "सोम!" "मधुमत्तमः" अतिशयेन माधुर्य्योपेतस्त्वम् "इन्द्राय" इन्द्रार्थं "मदः" मदकरः सन् "पवस्व" क्षर। कीदृशः? "क्रतुवित्तमः" अत्यन्तं प्रज्ञायाः कर्मणो वा लम्भकः, "महि" मंहनीयः "द्युक्षतमः" अत्यन्तं दीप्तः "मदः" मदहेतुः॥ १॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
यस्य ते पीत्वा वृषभो वृषायतेऽस्य पीत्वा स्वर्विदः।

२ ३ १ २ ३क २र ३
स सुप्रकेतो अभ्यक्रमी

२उ ३ २ ३ १ २
दिषोऽच्छा वाजं नैतशः॥*२*॥ [१६]

अथ द्वितीया। "वृषभः" कामानां वर्षकः। इन्द्रः, हे सोम! "यस्य" यं "ते" त्वां "पीत्वा" "वृषायते" वृषभ इवाचरति, किञ्च "स्वर्विदः" सर्वं जानतः "अस्य" तव "पीत्वा" पाने

सति "सु प्रकेतः" शोभन-प्रज्ञः "सः" इन्द्रः वृषभः शत्रूणाम् अन्नानि "अभ्यक्रमीत्" अभिक्रामति। तत्र दृष्टान्तः—"नः" "एतशः" इत्यश्वनाम (निघ० १, १४, १०) यथा अश्वः "वाजं" संग्राममम् अभिगच्छति तद्वत्॥

"स्वर्विदः"—"स्वर्दृशः"—इति पाठौ॥ २॥ [१६]

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

श्रुष्टे जातास इन्दवः स्वर्विदः॥*१*॥

ऋ० अग्निः। छ० उष्णिक्। दे० ऐन्द्रः। तृचात्मके तृतीय-सूक्ते—प्रथमा। "श्रुष्टे" श्रुष्टीति क्षिप्रनाम (निरु० ६, १२) क्षिप्रं "जातासः" जाताः "इन्दवः" पात्रेषु चरन्तः "स्वर्विदः" सर्वज्ञाः "हरयः" हरितवर्णाः "सुताः" अभिषुताः "इमे" सोमाः "वृषणं" कामानां सेक्तारम् "इन्द्रम्" "अच्छ यन्तु" अभिगच्छन्तु॥ "श्रुष्टे"-"श्रुष्टी"—इति पाठौ॥ १॥

३ १ २र ३ १ २र ३ २

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे॥*२*॥

अथ द्वितीया। "भराय" संग्रामाय "सानसिः" भजनीयः "सुतः" अभिषुतः "अयं" "सोमः" "इन्द्रार्थं "पवते" क्षरति ग्रहादिषु क्षरति। ततः सोमः "जैत्रस्य" "क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् (१, २, २७५ वा०)"—इति कर्मणः सम्प्रदान-सञ्ज्ञा, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा० २, ३, २६) जयशीलमिन्द्रं "चेतति" जानाति। "यथा" इन्द्रः "विदे" लोकैर्ज्ञायते तथा जानाति॥२॥

५ २उ ३ २३ २ ३ १ २ ३ २
अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्राभं गृभ्णाति सानसिम् ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वज्रञ्च वृषणं भरत्समप्सु जित् ॥*३*॥ [१७]

अथ तृतीया। "अस्येत्" अस्य सोमस्येव "मदेषु" सञ्जातेषु "सानसिं" सर्वैः सम्भजनीयं "ग्राभं" गृहीतव्यं धनुः "गृभ्णाति" गृह्णाति "हृग्रहोर्भश्छन्दसि"—इति भत्वम् किञ्च "अप्सुजित्" उदकार्थं वृत्रस्य जेता। यद्वा, 'आप इत्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३, ८) अन्तरिक्षे अहिनामकस्य जेता "इन्द्रः" "वृषणं" वर्षितारं "वज्रं च" स्वकीयमायुधं "सम्भरत्" सम्बिभर्त्तु। विभर्त्तेरड़ागमः॥

"गृभ्णाति"—"गृह्णीत"—इति पाठौ॥ ३॥ १७

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्नवे ।
२ ३ १ २ ३ १ २ ३क २र
अप श्वानᳪश्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्व्यम्॥*१*॥

ऋ० श्यावाश्वः। छ० अनुष्टुप्। दे० ऐन्द्रः। अथ चतुर्थसूक्ते—प्रथमा। हे "सखायः"! सखिभूताः समानख्याता वा हे स्तोतारः! "वः"यूयं "पुरोजितीः" पूर्वसवर्णदीर्घः (पा०७,१,३८) पुरःस्थित-जयस्य "अन्धसः" अदनीयस्य सोमस्य स्वभूताय "सुताय" अभिषुताय "मादयित्नवे" अत्यन्तं मदकराय रसाय "दीर्घजिह्व्यं" दीर्घा जिह्वा यस्य सः "दीर्घजिह्वी च छन्दसि (४, १, ५९)"—इति ङीषन्तत्वेन निपातितः तादृशं श्वानम् "अप श्नथिष्टन" अपश्नथत अपबाध, यथा श्वानो राक्षसा वा सुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः॥ १॥

१ २र ३ १ २ ३ १ ९ ३ १
यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः।
२ ३ २ ३ १ २र
इन्दुरश्वो न कृत्व्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "सुतः" अभिषुतः "कृत्व्यः" कृत्वीति कर्मनाम (निघ० २, १, २०) कर्मणि साधुर्यः 'इन्दुः' सोमः "पावकया" पापानां शोधयित्र्या "धारया" "परि प्रस्यन्दते" परितः चरति। कथमिव? "अश्वो न" यथा अश्वो वेगेन प्रगच्छति तद्वत् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २
तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया।
३ १ २ ३ १ २
यज्ञाय सन्त्वद्रयः ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया। "नरः" कर्मनेतारः ऋत्विजः "दुरोषं" रोषतेर्हिंसार्थस्य (भ्वा० प०) रेफलोपे दीर्घाभावे, श्रोषतेर्दाहार्थस्य (भ्वा० प०) वा षत्वि रूपमिति, सन्देहादनवग्रहः "तन्दुः" वधं दुर्दहं वा सोमम् "अभि" लक्ष्य "विश्वाच्या" सर्वान् कामानञ्चित्र्या, कामान् प्रापयित्र्या "धिया" बुद्ध्या "यज्ञाय" यज्ञार्थम् "अद्रयः सन्तु" अदारणयुक्ता भवन्तु ॥

"यज्ञायसन्त्वद्रयः"-"यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः"—इति पाठौ ॥३॥ [१८]

२ ३ ३ १ २ ३ १ २ २
अभि प्रियाणि पवते चनोहितो
१ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
नामानि यह्वो अधि येषु वर्धते।

१ २र ३ २ ३२उ ३
आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नधि
२ ३ १ २ ३ २
रथं विष्वञ्चमरुहद्विचक्षणः ॥*१*॥

ऋ० कविः। छ० जगती। दे० ऐन्द्रः। अथ पञ्चमसूक्ते—प्रथमा। "चनो हितः" चन इत्यन्ननाम, चायतेरसुनि चन इत्यौणादिक-सूत्रेण निपातितः चनसे अन्नाय हितः, यद्वा हितान्नः सोमः "प्रियाणि" जगतः प्रीणयितॄणि "नामानि" नमनशीलानि, तान्युदकानि "अभि पवते" अभितः करोति। "येषु" अन्तरिक्षस्थितेषु उदकेषु "यह्वः" महानयं सोमः "अधिवर्द्धते" अधिकं प्रवृद्धो भवति, अपां मध्ये सोमो वसति खलु। ततः "बृहत्" महान् सोमः बृहतः" महतः परिवृढस्य "सूर्य्यस्य" विष्वञ्चं" विष्वग् गमनम् "अधि रथम्" उपरि रथं "विचक्षणः" सर्वस्य विद्रष्टा सन् "आ अरुहत्" आरोहति "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते (मनु० ३अ० ७६श्लो०)"—इति॥ १॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं
३ १ २र ३ २ ३ १ २र
वक्ता पतिर्धियो अस्या अदाभ्यः।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ १ २
दधाति पुत्रः पित्रोरपीच्याऽ३न्नाम
३ २ ३ १ २ ३ १ ३ २
तृतीयमधि रोचनं दिवः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "ऋतस्य" सत्यभूतस्य यज्ञस्य "जिह्वा" मुख्य-

त्वेन जिह्वास्थानीयः सोमः "प्रियं" प्रियकरं "मधु" मदकरं रसं "पवते" च्चरति। कीदृशः ? "वक्ता" शब्दक्वत्; यद्वा, स्तोतृभिः क्रियमाणाः स्तुतयः साधीयस्य इति प्रतिश्रवणस्य कर्त्ता "अस्य धियः" एतस्य कर्म्मणः "पतिः" पालयिता "अदाभ्यः" रचोभिर्हिंसितु मशक्यः "पुत्रः" यजमानः "पित्रोः" पिता माता उभयोः "अपीच्यम्" अन्तर्हितं यत् "नाम" तौ न जानीतो नाम करणवेलायां तस्मात्तयोरपरिज्ञायमानं "दिवः" द्युलोकस्य "रोचनं" दीप्यमानं "तृतीयं" नाम सोमेऽभिषूयमाणे "अधि दधाति" अत्यन्तं धारयति; "नचत्रव्यावहारिकनाम्नी प्रभाष्य सोमयाजी तृतीय मस्य नाम"—इति भगवता बौधायनेनोक्तम्॥

"अधिरोचनम्"—"अधिरोचने"—इति पाठौ॥ २॥

१ २   ३ २ ३ १ २   २
अव द्युतानः कलशाꣳ अचिक्रद-
१ २   ३ २उ   ३ १   २ ३ १ २
न्नृभिर्येमाणः कोश आ हिरण्यये।
३ २   ३ १ २   ३ १ २   ३ १ २
अभी ऋतस्य दोहना अनूषताधि
३ २   ३ २ ३   १ २
त्रिपृष्ठ उषसो वि राजसि॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया। "द्युतानः" द्युतदीप्तौ (भ्वा० आ०) दीप्यमानो "नृभिः" कर्म्मनेतृभिऋत्विग्भिः "हिरण्यये" हिरण्मयकोशे अधिषवणचर्म्मणि; तस्य हिरण्मयत्वं "हिरण्यपाणिरभिषुणोति"—इति हिरण्य-सम्बन्धात्; तादृशे "कोशे" "येमानः" छान्दसे कर्म्मणि लिटि कानचि रूपम् नियम्यमानः सोमः "कल-

शान्" द्रोणाभिधान् प्रति "अवाचिक्रदत्" अवक्रन्दति शब्दायते। ततः "ऋतस्य" सत्यभूतस्य यज्ञस्य "दोहनाः" दोग्धार ऋत्विजः "इमं" सोमम् "अभ्यनूषत" अभिष्टुवन्ति "ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति"—इति तैत्तिरीयक-ब्राह्मणे एषां दोग्धृत्वमभिहितम् "त्रिपृष्ठः" त्रीणि सवनानि तान्येव पृष्ठानि यस्य स तथोक्तः त्रिषु च सवनेषु सोमस्य विद्यमानत्वात्। त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् हे सोम! तादृशस्त्वम् "उषसः अधि" यागाहनि "विराजसि" "अधिशीङ्स्थासाम् (१,४,४६)"—इति द्वितीया तेष्वहस्सु विशेषेण दीप्यसे। यद्वा राजिरन्तर्णीतण्यर्थः; अहानि प्रकाशयसि।

"येमाणः"-"येमान"—इति, "अभीऋतस्य"-"अभीसृतस्य"—इति, "विराजसि"-विराजति"—इति पाठाः॥३॥[१९]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य प्रथमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः॥ ५॥

---

३ १ २ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २
यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र
प्रप्रवयममृतञ्जातवेदसं प्रियं मित्रन्न शꣳसिषम्॥१॥

ऋ० शंयुः बार्हस्पत्यः। छ० बृहती। दे० अग्निः।

अथ षष्ठे खण्डे प्रथमसूक्ते प्रगाथे—प्रथमा। हे स्तोतारः! "वः" यूयं "यज्ञायज्ञा" यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यागेषु "दक्षसे अग्नये" प्रवृद्धायाग्नये "गिरा गिरा" स्तुतिरूपया वाचा वाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः। च शब्दो भिन्नक्रमो वः इत्यस्मात् परो द्रष्टव्यः। यूयं "च" स्तोत्रं कुरुत। "वयम्" अपि तमग्निं "प्रप्रशंसिषम्" "प्रसमुपोदः पादपूरणे (८, १, ६०)"—

इति प्र-शब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था ; व्यत्ययेनैकवचनम् (३, ४, ९८) ; छान्दसोलुङ् (७, १, ३९) प्रशंसामः कीदृशम् ? "अमृतम्" मरणरहितं "जातवेदसम्" जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा "मित्रं" सखिभूतमिव "प्रियम्" अनुकूलम् । यद्वा, व्यत्ययेन (३, ४, ९८) त्वमित्यस्य वसादेशः ; अग्नय इति च कर्म्मणि चतुर्थी, "क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्"—इति कर्म्मणः सम्प्रदानत्वात् ; च-शब्दश्च चखिति निपातः, चेदर्थे वर्त्तते ; दक्षस इति च दक्षेर्वृद्धिकर्म्मणः (भ्वा० आ०) अन्तर्भावितण्यर्थाल्लङि रूपम् ; चण्-योगात् "निपातैर्यद्यदिहन्त० (८, १, ३०)"—इति निघात-प्रतिषेधः । तत्राय मर्थः—हे स्तोत ! त्वं यज्ञे यज्ञे इम मग्निं गिरा गिरा स्तुत्वा स्तुत्वा दक्षसे च वर्द्धयसि चेत् वयमपि अमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसामः ॥ १ ॥

२ १ २र२ २ ३ १ २र ३
ऊर्जो नपातꣳ स हिनायमस्म-

१ २र ३ १ २
युर्द्दाशेम हव्यदातये ।

२३१ २ ३ १ २र३ २
भुवद्वाजेष्वविता भुवद्वृध

३ २ ३ २ ३ १ २
उत त्राता तनूनाम् ॥२॥ [२०]

अथ द्वितीया । "ऊर्जः" अन्नस्य बलस्य "नपातं" पुत्रं प्रशंसिष मित्यनुषङ्गात् प्रशंसामेत्यर्थः । "हिना"—इति निपात-द्वय-समुदायो होत्यस्यार्थे "सः" खलु "अयम्" अग्निः "अस्मयुः" अस्मान् कामयमानो भवति । वयञ्च "हव्यदातये"

हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्नये "दाशेम" हवींषि दद्याम। स च अग्निः 'वाजेषु' संग्रामेषु रक्षिता। 'वृधः' वर्द्धकश्चास्माकं 'भुवत्' भवतु। "उत" अपिच "तनूनाम्" तनयानामस्मत्पुत्राणाञ्च "त्राता" रक्षिता "भुवत्" भवतु ॥२॥ [२०]

२ ३ १ २र २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः।
२ १२ २ १ २
एभिर्वर्द्धास इन्दुभिः ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः। छ० गायत्री। दे० अग्निः। अथ तृचात्मक-द्वितीये सूक्ते—प्रथमा। हे "अग्ने!" "एहि" आगच्छ "ते" तुभ्यं च त्वदर्थं "गिरः" स्तुतीः "इत्था" इत्थ मनेन प्रकारेण "सु ब्रवाणि" सुष्ठु ब्रवाणीत्याशास्यते। ताः स्तुतीः शृण्वित्यर्थः। "ऊ"—इत्येतत् पूरकम्। "इतराः" असुरैः कृताः स्तुतीः शृण्विति शेषः। तथा च ब्राह्मणम्—"अग्न इत्थेतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः"—इति। अपिच आगतस्त्वम् "एभिः" एतैः इन्दुभिः सोमैः "वर्द्धासि" वर्द्धस्व ॥ १ ॥

२ ३क २र २ २ ३ १ २ ३ १ २
यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम्।
२ ३ १ २
तत्र योनिं कृणवसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे अग्ने! "ते" तव "मनः" अनुग्रहात्मकमन्तःकरणं "यत्र" यस्मिन् देशे "क्वच" कस्मिंश्चिद् यजमाने वर्त्तते, "तत्र" तस्मिन् यजमाने वर्त्तमाने "उत्तरम्" उद्गततरं श्रेष्ठं "दक्षं" बलकरं मन्नं वा "दधसे" धारयसि तथा "योनिं" स्थानं च "कृणवसे" तस्मिन् यजमाने करोषि।

"तत्र योनिं"-"तत्रासदः"—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २र

न हि ते पूर्त्तमक्षिपद्भुवन्नेमानां पते।

२ ३ १ २

अथा दुवो वनवसे ॥*२*॥ [२१]

अथ तृतीया। हे अग्ने! "ते" त्वदीयं "पूर्त्तं" पूरकं तेजः "अक्षिपत्" अक्ष्णोः पातकं विनाशकं "न हि भुवत्" न भवतु सर्वदा अस्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु। हे "नेमानां पते"! नेमशब्दोऽल्पवाची, मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानां पते! पालक! "अथ" अतः कारणात् "दुवः" दुवस्यतिः परिचरणकर्मा (निघ० ३, ५, ५) अस्माभिर्यजमानैः कृतं परिचरणं "वनवसे" सम्भजस्व॥ २॥ [२१]

३ २३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २

वयमु त्वामपूर्व्य स्थूरं न कच्चिद्भरन्तोऽवस्यवः।

१ २ ३ १ २

वज्रिं चित्रꣳ हवामहे ॥*१*॥

ऋ० सौभरिः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ तृतीयसूक्ते, प्रगाथे—प्रथमा। हे "अपूर्व्य"! त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वादभिनव! हे "वज्रिन्"! वज्रवन्निन्द्र! "भरन्तः" सोमलक्षणैरन्नैस्त्वां पोषयन्तः "वयम्" "चित्रं" चायनीयं विविधरूपं वा "त्वामु" त्वामेव "अवस्यवः रक्षण मात्मन इच्छन्तः सन्तः" "हवामहे" आह्वयामः। तत्र दृष्टान्तः—"स्थूरं न" यथा भरन्तः व्रीह्यादिभिर्गृहं पूरयन्तो जनानां स्थूरं स्थूलं गुणाधिकं "कच्चित्" कञ्चित् पुरुषं यथा आह्वयन्ति तद्वत्।

"वज्रिन्"-"वाज"—इति पाठौ॥ १॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ २ ३ २
उप त्वा कर्म्मन्नूतये स नो युवोग्रश्चक्राम यो धृषत्।
१ २र ३ १ २ ३ २ ३
त्वामिद्ध्यवितारं ववृमहे
१ २ ३ २
सखाय इन्द्र सानसिम् ॥*२*॥ [२२]

अथ द्वितीया। प्रथमपादः प्रत्यक्षकृतः। हे "इन्द्र!" "कर्मन्" अग्निष्टोमादि कर्मणि "ऊतये" रक्षणाय "त्वा" त्वाम् "उप" गच्छामः। द्वितीयः पादः परोक्षकृतः। "यः" इन्द्रः "धृषत्" धृष्णोति शत्रूनभिभवति "ञि धृषा प्रागल्भ्ये (स्वा० प०), "बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)"—इति शप्रत्ययः "युवा" तरुणः "उग्रः" उद्गूर्णः स इन्द्रः "नः" अस्मान् प्रति "चक्राम" आगच्छतु; यद्वा, चक्राम अस्मा-नुत्साहयुक्तान् करोतु क्रमतेः सर्गार्थे व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥ परोऽर्द्धर्चः प्रत्यक्षकृतः। "सखायः" समानख्याना बन्धुभूता वा वयं "सानसिं" "वनषण सम्भक्तौ (भ्वा० प०) सम्भजनी-यम् "अवितारं" सर्वस्य रक्षितारं "त्वामित् न" त्वामेव "ववृ-महे" वृणीमहे सम्भजामहे। "हि" प्रसिद्धौ (हि-प्रयोगादनि-घातः (८, १, ३४) ॥ २ ॥ [२२]

२ ३क २र ३ १ २ ३ १ १ ३ १ २ ३ १ २
अधा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा कामा ईमहे ससृग्महे।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
उदेव ग्मन्त उदभिः ॥*१*॥

ऋ०। नृमेधः। छ० ककुप्। दे० ऐन्द्रः। अथ चतुर्थ-तृचे—प्रथमा। हे गिर्वणः! गीर्भिः वननीय! इन्द्र! "अधाहि"

स प्रति हि "त्वा" त्वां "कामे" काम मभिलषितमर्थम् "ईमहे"। यद्वा, "कामे" कामान् कमनीयान् स्तोमान् "उपसस्टग्महे" उपसृजामः त्वां प्रापयाम इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्त माह—"उदेव" यथा उदकेन "ग्मन्तः" गच्छन्तः पुरुषाः "उदभिः" अञ्जलिनोत्क्षिप्योदकैः समीपस्थान् पुरुषान् क्रीड़ार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः॥

"काम ईमहे सस्टग्महे"-"कामान्महस्ससृज्महे"—इति च पाठाः। "उदेवग्मन्तः"-"उदेवयन्तः"—इति च पाठौ ॥१॥

१ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वार्ण त्वा यव्याभिर्वर्द्धन्ति शूर ब्रह्माणि।
३ १ २ ३ १ २
वावृध्वांसं चिदद्रिवो दिवेदिवे ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "अद्रिवः"! वज्रिन्! "शूर"! इन्द्र! "वार्ण" यथोदकमुदकस्थानं "यव्याभिः" नदीभिः 'अवनयः', 'यव्याः'—इति (निघ० १, १३, १०२) नदीनामसु पाठात् "वर्द्धन्ति" वर्द्धयन्ति, तथा "ब्रह्माणि" स्तोत्रैः "वावृध्वांसं" "चित्" यथा निरुदकं देशं नदीभिः तथा न किन्तु प्रवृद्धमेव "त्वा" त्वां "दिवेदिवे" अन्वहं वर्द्धयन्ति स्तोतारः॥ २॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथ-
३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
योरौ रथ उरुयुगे वचोयुजा।
३ १ २ ३ १ २
इन्द्रवाहा स्वर्विदा ॥*३*॥ [२३]

अथ तृतीया। "इषिरस्य" गमनशीलस्येन्द्रस्य "उरुयुगे"

महायुगे "उरौ" महति "रथे" "इन्द्रवाहा" इन्द्रस्य वाहनभूतौ "वचोयुजा" वचनमात्रेणैव युज्यमानौ "स्वर्विदा" स्वर्गाख्य मिन्द्रस्य स्थानं जानन्तौ "हरी" एतन्नामकावश्वौ "गाथया" स्तोत्रेण स्तोतारः "युञ्जन्ति" योजयन्ति ॥

"उरुयुगे वचो युजा इन्द्रस्य वाहा स्वर्विदा"—"इन्द्रवाहा वचोयुजा"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [२३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य प्रथमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ १ ॥

इत्युत्तरार्च्चिके प्रथमस्यार्द्ध-प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्क-भूपाल-
साम्राज्य धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये
सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थे प्रथमोऽध्यायः ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ।

तत्र,

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि प्र गायत ।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
विश्वासाहꣳ शतक्रतुं मꣳहिष्ठं चर्षणीनाम् ॥१॥

ऋ० श्रुतकक्षः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । पान्त-

माव इति प्रथम-खण्डे—त्र्यचात्मके प्रथमे सूक्ते, प्रथमा। हे ऋत्विजः! "वः" युष्मदीयम् "अन्धसः" सोमलक्षणमन्नम् "आ पान्तम्" आभिमुख्येन पिबन्तं पा पाने (भ्वा० प०); क्वान्दसः शपोलुक् (२, ४, ७३); 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते'—इति "न लोकाव्यय (२, ३, ६९)"—इति षष्ठी-प्रतिषेधाभावः; ततोऽन्धस इत्यस्य "कर्त्तृकर्म्मणोः (२, ३, ६५)"—इति षष्ठी। सोमस्याभिमुख्येन पिबन्तमेतादृशम् "इन्द्रम्" "अभि प्रगायत" प्रकर्षेण अभिष्टुत। कीदृशम्? "विश्वासाहं" सर्वेषां शत्रूणामभिभवितारं सर्वेषां भूतजातानां वा, अतएव "शतक्रतुं" बहुविधप्रज्ञानं बहुविधकर्माणं वा "चर्षणीनां" मनुष्याणां "मंहिष्ठं" धनस्य दातृतमम्। यद्वा, यजमानानां यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं प्रगायतेत्यर्थः॥ १॥

२　१ २　३ १　२ ३　२　　१ २
पुरुहूतं पुरुष्टुतं गाथान्या३ऽ सनश्रुतम्।
२ ३　१ २
इन्द्र इति ब्रवीतन ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे ऋत्विग्यजमानाः! "पुरुहूतं" यज्ञेषु बहुभिराहूतं "पुरुष्टुतं" बहुभिः स्तोतृशस्त्रादिभिः स्तुतमत एव "गाथान्यं" गानयोग्यं गातव्यं "सनश्रुतं" सनातनया प्रसिद्धम्, एवंविधं देवम् "इन्द्र इति" यूयं "ब्रवीतन" ब्रुवीध्वं 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि (अदा० उ०)'—इत्यस्य लङि व्यत्ययेन (३, ४, ९८) ध्वमस्तनवादेशः, अतएव गुणः॥ २॥

२ ३　१ २　३ १ २　३ १　　२र　३ २
इन्द्र इन्नो महोनां दाता वाजानां नृतुः।

२ १ २ ३ १ २
मह्वाऌ अभिज्ञ्वा यमत् ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया। "इन्द्र इत्" पूर्वोक्तलक्षण इन्द्र एव "नः" अस्मभ्यं "मह्वोनां" मघोनां धनवतां पश्वादि-लक्षण-धन-युक्तानां "वाजानाम्" अन्नानां "दाता" भवतु। कीदृशः? "नृतुः" "नृतिश्रद्योःक्नूः"—इति क्नूप्रत्ययः, कस्वम्छान्दसः सर्वस्य नर्त्तयिता; यद्वा, नृ नये, (क्र्या० प्वा० प०) औणादिक-तु-प्रत्ययः, धातोर्ह्रस्वम्छान्दसः स्तोतृभ्यो गवादिनेता; अतएव "महान्" स इन्द्रः "अभिज्ञु" अभिगत-जानुकम् अस्मभ्यम् "आ यमत्" आयच्छतु ददातु। यद्वा स इन्द्रः अभिज्ञु अस्मदभिमुखमागच्छत धनं स्वहस्तयोः परिगृह्य अस्मान् नयतु,—धनं गृहीत्वा अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः॥

"मघोनाम्"-"मह्वोनाम्"—इति पाठौ॥ ३॥ [१]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र व इन्द्राय मादनऌ हर्यश्वाय गायत।
१ २ ३ १ २
सखायः सोमपाव्ने ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः। छ० त्रिष्टुप्। दे० इन्द्रः। अथ द्वितीय तृचे, प्रथमा। हे "सखायः!" स्तोतारः! "वः" यूयं "हर्यश्वाय" हरिनामकाश्वोपेताय "सोमपाव्ने" सोमानां पात्रे "मादनं" मदकरं हर्षकरं स्तोत्रं प्रगायत॥ १॥

२उ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २
शऌसेदुक्थऌ सुदानव उत द्युक्षं यथा नरः।
३ २ ३ १ २
चकृमा सत्यराधसे ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "उत" अपिच, हे स्तोतः! "सुदानवे" शोभन-दानाय "सत्यराधसे" सत्य धनायेन्द्राय "उक्थं" स्तोमं,

"यथा नरः" अन्ये स्तोतारः "द्युचं" दीप्तः साधनभूतं स्तोत्रं शंसति, तद्वत् त्वमपि "शंस" उच्चारय। इदिति पूरणः। वयमपि "चक्रम" स्तोत्रं करवाम ॥ २ ॥

१　२　३१उ　३ १ २
त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो।
१　२　३ १ २
त्वꣳ हिरण्ययुर्वसो ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया। हे "इन्द्र!" "त्वं" "नः" अस्माकं "वाजयुः" अन्नकामो भव। हे "शतक्रतो!" बहुविध-कर्म्मवन्निन्द्र! "त्वं" "नः" अस्माकं "गव्युः" गोकामो भव। हे "वसो!" वासयितरिन्द्र! त्वं "हिरण्ययुः" हिरण्यकामोऽपि भव। "छन्दसि परेच्छायामपि दृश्यते" (वा० ३, ३, ८)"—इति क्यच् ॥ ३ ॥ [२]

३ १ २　२ १ २ ३ १ २ ३ २ ३　१ २
वयमु त्वा तदिदर्था इन्द्र त्वायन्तः सखायः।
१ २　३ १ २
कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथि-प्रियमेधो वा। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ तृतीयतृचे, प्रथमा। हे "इन्द्र!" "त्वायन्तः" त्वामात्मन इच्छन्तः "सखायः" समानख्याना वयं "तदिदर्थाः" यद्विषयं स्तोत्रं तत्तदित्, तदेवार्थः प्रयोजनं येषां; तादृशाः सन्तः "त्वा" त्वां "जरामहे" स्तुमहे। "उ"—इति पूरणः। "कण्वाः" कण्वगोत्रोत्पन्नाः अस्मदीयाः पुत्रादयश्च "उक्थेभिः" उक्थैः शस्त्रैः "जरन्ते" त्वां स्तुवन्ति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
न घेमन्यदा पपन वज्रिन्नपसो नविष्टौ ।
२उ ३ १ २
तवेदु स्तोमैश्चिकेत ॥२॥

अथ द्वितीया। हे "वज्रिन्!" वज्रवन्निन्द्र! "अपसः" अपस्विनः कर्म्मवतः "तव" सम्बन्धिनि "नविष्टौ" अभिनवे यागे वर्त्तमानोऽहम् "अन्यत्" तद्विषयादन्यत् स्तोत्रं "नघेम्" नैव "आपपन" अभिष्टौमि पनतिः स्तुतिकर्म्मणः (भ्वा० आ०) उत्तमे णलि रूपम्; "तवेदु" तवैव "स्तोमैः स्तोमं स्तोत्रं "चिकेत" अभिजानामि त्वामेव सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र
इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति ।
१ २ ३ २ ३ १ २
यन्ति प्रमादमतन्द्राः ॥३॥ [३]

अथ तृतीया। "सुन्वन्तं" सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानं "देवाः" इन्द्रादयः सर्वे "इच्छन्ति" रक्षितुम्, "स्वप्नाय न स्पृहयन्ति" स्वप्नावस्थान्तस्य सुन्वतो नेच्छन्ति सर्वदा प्रबुद्धमेव कुर्वन्तीत्यर्थः "स्पृहेरीप्सितः (१, ४, ३६)"—इति कर्म्मणि चतुर्थी; स्पृह ईप्सायां चुरादिरदन्तः। यतएव मतः कारणात् "अतन्द्राः" अनलसा देवाः "प्रमादं" प्रकर्षेण मदकरं तदीयं सोमं "यन्ति" शीघ्रं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ [३]

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
इन्द्राय मद्वने सुतं परि ष्टोभन्तु नो गिरः ।
३ १ २ ३ १ २
अर्कमर्चन्तु कारवः ॥१॥

ऋ० श्रुतकक्षः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ

चतुर्थ्यर्थे, प्रथमा। "मद्दने" माद्यतेः (दि०, प०) क्वनिप् मदनशीलाय "इन्द्राय" तदर्थं "सुतं" अभिषुत सोमं "नः" अस्मदीयाः "गिरः" स्तुतिलक्षणा वाचः परिष्टोभन्तु स्तोभतिः स्तुतिकर्मा (निघ० ३, १४, ४) सोमं स्तुवन्तु। ततः "कारवः" स्तुतिकारिणः स्तोतारश्च "अर्कं" सर्वैरर्चनीयं सोमम् "अर्चन्तु" पूजयन्तु ॥ १ ॥

२ ३   २ ३   २ ३   २ ३   १ २   ३ २ ३   १ २
यस्मिन् विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त सꣳसदः।
१ २   ३ १ २
इन्द्रꣳ सुते हवामहे ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "यस्मिन्" इन्द्रे "विश्वाः" सर्वाः "श्रियः" कान्तयः "अधि" अधिकं भवन्ति अतिशयेन तेजस्वीत्यर्थः। किञ्च "सप्त" सप्तसङ्ख्याकाः "संसदः" सम्यग् यज्ञेषु कर्म्मकरणार्थं सीदन्तीति संसदो होत्रकाः यस्मिन् "रणन्ति" सोमप्रदानार्थं रमन्ते; यद्वा यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति तं पूर्वोक्तलक्षणम् "इन्द्रं" "सुते" सोमेऽभिषुते सति "हवामहे" वयं सोमपानायाह्वयामः ॥ २ ॥

१ २   ३ १ २   ३ १ २   ३ १ २
त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत।
१   २र   ३   १ २
तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया। "देवासः" देवाः इन्द्रादयः "त्रिकद्रुकेषु" आभिप्लविकेष्वहःसु ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः, तेषु "चेतनं" चिती सञ्ज्ञाने (भ्वा०, प०) चेतन्ति जानन्ति अनेन स्वर्गादिकमिति चेतनो ज्ञानसाधनो यज्ञः तम् "अत्नत" अतन्वत

स्वैः स्वैः कर्म्मभिः पालनैश्च विस्तारितवन्तः तनु विस्तारे (तना०, उ०) लङि "बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)"—इति विकरणस्य लुक्, "तनिपत्योश्छन्दसि (६, ४, ९९)"—इति उपधालोपः "तमित्" तमेव यज्ञं "नः" अस्माकं "गिरः" स्तुतिलक्षणा वाचः "वर्द्धन्तु" वर्द्धयन्तु ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

---

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि बर्हिषि ।
१ २ ३ २उ ३ १ २
एहीमस्य द्रवा पिब ॥*१*॥

ऋ० इरिमिठः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ द्वितीय-खण्डस्य—प्रथम-तृचे, प्रथमा। हे "इन्द्र!" "ते" तुभ्यं त्वदर्थम् "अयं सोमः" "बर्हिषि अधि" वेद्यामास्तीर्णे दर्भे "निपूतः" नितरां दशापवित्रेण शोधितः अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृत इत्यर्थः। "ईम्" इदानीम् "अस्य" इमं सोमं प्रति "एहि" आगच्छ। आगत्य च यत्र रसात्मकः सोमो हूयते तं देशं प्रति "द्रव" शीघ्रं गच्छ, तदनन्तरं सोमं "पिब" ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
शाचिगो शाचिपूजनायꣳ रणाय ते सुतः ।
१ २ ३ १ २
आखण्डल प्र हूयसे ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "शाचिगो" शाचयः शक्ता गावो यस्यासौ शाचिगुः ; यद्वा, शच् व्यक्तायां वाचि (भ्वा०, आ०), अस्मा-दौणादिक इञ् प्रत्ययः शाचयः व्यक्ताः प्रख्याता गावो रश्मयो

वा यस्य तादृश! हे "शाचिपूजन"! पूज्यतेऽनेनेति पूजनम् स्तोत्रादि-प्रख्यातपूजन! "ते" तव "रणाय" रमणाय सुख-जननाय "अयं" सोमः "सुतः" अभिषुतः; अतः कारणात् हे "आखण्डल"! शत्रूणामाखण्डयितः! इन्द्र! "प्रह्वयसे" प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिराह्वयसे। इत आगत्य इमं सोमं पिबेत्यर्थः॥ २॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
यस्ते शृङ्गवृषो णपात्प्रणपात् कुण्डपाय्यः।

२र ३ १ २र
न्यस्मिं दध्र आ मनः॥३॥ [५]

अथ तृतीया। हे "शृङ्गवृषोणपात्"! शृङ्गवृषनामा कश्चित् ऋषिः तस्य चेन्द्रः स्वयमेव पुत्रतया जज्ञे—इत्याख्यायिका। नपादित्यपत्यनाम हे शृङ्गवृष-पुत्र! शृणन्ति हिंसन्तीति शृङ्गाणिरश्मयः, तैर्वर्षतीति शृङ्गवृड़ादित्यः, तस्य न पातयितः स्वकोशेऽवस्थानेऽवस्थापयितः!। "सुबामन्त्रिते (२, १, २)" —इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावेनामन्त्रितानुप्रवेशात् समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम्। ईदृश! हे इन्द्र! "ते" तव सम्बन्धी "प्रणपात्" प्रकर्षेण न पातयिता रक्षिता, "कुण्ड-पाय्यः" कुण्डैः पीयते यस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतु-विशेषः। "क्रतौ कुण्डपाय्य-सञ्चाय्यौ (३, १, १३०)"—इति पिबतेरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते—एतत्-सञ्ज्ञो यः क्रतुरस्ति; "अस्मिन्" कुण्डपाय्य-क्रतौ "मनः" स्वान्तं "आ नि दध्रे" अभितो वर्द्धमानाः कुण्डपायिनामान ऋषयः पुरा निदधिरे सम्यक् त्वद्देवत्यं क्रतुमनुष्ठितवन्त इत्यर्थः। दधातेर्लिटि "इरयोरे (६, ४, ७६)"—इति रे-भावः॥ ३॥ [५]

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राभꣳ सं गृभाय ।
३ १ २र
महाहस्ती दक्षिणेन ॥*१*॥

ऋ० कुसीदी: । छ० गायत्री । दे० इन्द्र: । अथ द्वितीयतृचे, प्रथमा । हे "इन्द्र!" त्वं "महाहस्ती" महाहस्तवान्, तदानीमेव "न:" अस्मदर्थं "क्षुमन्तं" शब्दवन्तं स्तुत्यमित्यर्थ: । "चित्रं" चायनीयं "ग्राभं" ग्राहकं ग्रहणार्हं वा धनं "दक्षिणेन" हस्तेन "नु" क्षिप्रं "आ सङ्गृभाय" आभिमुख्येन सङ्गृहाण ॥१॥

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
विद्मा हि त्वा तुविकूर्मिं तुविदेष्णं तुवीमघम् ।
३ १ २र
तुविमात्रमवोभि: ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! "त्वा" त्वां "विद्म हि" जानीम: खलु । कीदृशम् ?—इति, "तुविकूर्मिं" बहुकर्माणं, "तुविदेष्णं" बहुप्रदेयं, "तुविमघं" बहुधनं "तुविमात्रं" बहुप्रमाणम् "अवोभि:" रक्षणैर्युक्तम् ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २र ३ १ २
न हि त्वा शूर देवा न मर्त्तासो दित्सन्तम् ।
३ २उ ३ १ २
भीमं न गां वारयन्ते ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । हे "शूर" ! "दित्सन्तं" दातुमिच्छन्तं "त्वा" त्वां "देवा:" "न हि वारयन्ते" न निवारयन्ति खलु ; तथा "मर्त्तास:" मनुष्या अपि न वारयन्ते "भीमं न गां" भयजनकं दृप्तं वृषभं यवसे प्रवृत्तमिव, तं यथा वारयितुं न शक्नुवन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥ [६]

३   १   २   ३ २   ३ १   २   ३ १ २
अभि त्वा वृषभा सुते सुतꣳ सृजामि पीतये ।

३   १   २   ३   १ २
तृम्पा व्यश्नुही मदम् ॥१॥

ऋ० त्रिशोकः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृतीयतृचे, प्रथमा । हे "वृषभ" ! हे इन्द्र ! "त्वा" त्वां "सुते" सोमेऽभिषुते सति "सुतम्" अभिषुतं सोमं "पीतये" पानाय "अभिसृजामि" । "तृम्प" तृप्य । "मदं" मदकरं सोमं "व्यश्नुहि" च ॥ १ ॥

१   २   ३ १   २ ३ २ ३   २ ३ १ २ ३   १   २
मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्वान आ दभन् ।

१   २   ३ १ २
माकीं ब्रह्मद्विषं वनः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! "त्वा" त्वां "मूराः" मूर्खाः मूढ़ाः, मनुष्याः "अविष्यवः" पालनकामाः "मा दभन्" मा हिंसन्तु । "उपहस्वानः" उपहसनपराश्च "मा" भवन्तु । "ब्रह्मद्विषं" ब्राह्मणानां द्वेष्टारं "मा कीं वनः" मा भजेथाः ॥

"ब्रह्मद्विषं"-"ब्रह्मद्विषः"—इति पाठौ ॥२॥

३ २   ३   १ २   ३ १   ३ १ २
इह त्वा गोपरीणसं महे मन्दन्तु राधसे ।

१   २ ३   १   २र
सरो गौरो यथा पिब ॥३॥ [७]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! "त्वा" त्वाम् "इह" अस्मिन् यज्ञे "गोपरीणसं गव्येन पयसा सम्मिश्रं सोमं "महे" महते

"राधसे" धनाय "मन्दन्तु" मनुष्या मादयन्तु। त्वञ्च सोमं "यथा" "गौरः" मृगः "सरः" पिबति, तथा "पिब"॥

"परीणसं"-"परीणसा"—इति पाठौ॥ २॥ [७]

२ १ २   ३ २उ   ३ २ ३   १ २   ३ १ २

इदं वसो सुतमन्धः पिबा सुपूर्णमुदरम्।

१ २   ३ १ २

अनाभयिन्ररिमा ते॥*१*॥

ऋ० मेधातिथि-प्रियमेधौ वा। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ चतुर्थतृचे—प्रथमा। हे "वसो!" वासयितरिन्द्र! "इदं" पुरोवर्त्तमानं "सुतम्" अभिषुतम् "अन्धः" अन्नं सोम-लक्षणं "पिब"। यथा—"उदरं" "त्वदीयं" जठरं "सुपूर्णम्" अतिशयेन सम्पूर्णं भवति तथेत्यर्थः। हे "अनाभयिन्" आ समन्तात् बिभेति—इत्याभयी; बिभेतेरौणादिक इनिः; न आभयी अनाभयी तादृश! हे इन्द्र! "ते" तुभ्यं त्वदर्थं "ररिम" उक्तलक्षणं सोमं दद्मः रादाने (अदा०, प०) छान्दसो (३, २, १०५) लिट्॥ १॥

१ २ ३ २ ३ २उ   ३ २ ३   २ ३   १ २

नृभिर्धौतः सुतो अश्नैरव्या वारैः परिपूतः।

२ ३ २ ३ २   ३ १ २

अश्वो न निक्तो नदीषु॥*२*॥

अथ द्वितीया। "नृभिः" अध्वरस्य नेतृभिः ऋत्विग्भिः "धौतः" तृणाद्यपनयनेन शोधितः यद्वा; धौतः धूतः आधूतः, सदाभ्यग्रहे आधूननेन संस्कृतः, तदनन्तरम् "अश्नैः" अश्मभि-र्ग्रावभिः करणभूतैः "सुतः" अध्वर्युभिष्षुतः ततः "अव्यावारैः" अविमेषः तत्सम्बन्धिभिः वालैः "परिपूतः" शोधितः, दशा-

पवित्रस्य नाभिपूततया ऊर्णास्तुकया हि सोमः परिपूयते ; तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन—"शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां शकटे दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते शुक्लञ्च लक्ष्याः पवित्र मोतं भवति"—इति। "नदीषु" नदनाल्पसु, "अश्वोन" अश्व इव "निक्तः" निर्णिक्तः शोधितः ; यथा अप्सु स्नातो अश्वः अपगतमलः सन् दीप्तो भवति, एवं वसतीवर्याख्याभि-रद्भिरभिषुतः सोमो दीप्तो भवतीत्यर्थः। ईदृशो यः सोमः "तन्तेयवम्"—इत्युत्तरया सम्बन्धः ॥

"धौतः"—धूतः"—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ ३ २३ २ ३ १ २ ३ १२ ३ १ २
तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुमकर्म्म श्रीणन्तः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र त्वास्मिंत्सधमादे ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया। "तं" पूर्वोक्तगुणं सोमं, हे इन्द्र! "ते" त्वदर्थं "यवं यथा" यवमयं सवनीय-पुरोडाशमिव "गोभिः" गवि भवैः चीरादिभिः अपणद्रव्यैः "श्रीणन्तः" मिश्रीकुर्वन्तः "स्वादु" रसवत्वेनास्वादनीयम् "अकर्म्म" अकार्ष्म करोते-र्लुङि "मन्त्रे घस (२, ४, ८०)"—इति च्लेर्लुक्। यस्मादेवं तस्मात्, हे "इन्द्र!" "त्वा" त्वां तादृशं सोमं पातुम् "अस्मिन्" वर्त्तमाने "सधमादे" सहमादने यज्ञे आह्वयामीति शेषः ॥३॥ [८

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायन्थस्य प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

---

३ १ २र ३ १ २
इन्द्रं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते ।

२ ३ २ १ २
पिबा त्वाऽस्य गिर्वणः ॥*१*॥

ऋ० विश्वामित्रः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ तृतीयखण्डे—प्रथमतृचे, प्रथमा। हे "राधानां पते!" धनानां स्वामिन्! "गिर्वणः" गीर्भिः स्तुतिभिः वननीय! हे इन्द्र! "ओजसा" बलेनावह्नितः त्वम् "इदम् अनु" अनेनानुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः; "सुतम्" अभिषुतम् "अस्य" इमं सोमं "नु" क्षिप्रं "पिबह्नि" ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २र ३क २र
यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम्।
१ २
स त्वा ममत्तु सोम्य ॥२॥

अथ द्वितीया। हे इन्द्र! "ते" त्वदर्थं "यः" सोमः "स्वधाम्" अन्नम् "अनु" अनु स्तुत्य ग्रावभिः अभिषुतः "असत्" भवेत् अस्तेर्लेट्यडागमः। यद्वृत्तयोगान्न निघातः (८, १, ६६), आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः (६, १, १६२)। "सुते" तस्मिन् सोमे "तन्वं" स्वकीयं शरीरं "नियच्छ" प्रेरय "सः" सोमः, हे "सोम्य!" सोमार्ह! "त्वा" त्वां "ममत्तु" मादयतु ॥२

१ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
प्र ते अश्नोतु कुक्ष्योः प्रेन्द्र ब्रह्मणा शिरः।
२ ३ १ २ ३ १ २
प्र बाहू शूर राधसा ॥३॥ [६]

अथ तृतीया। हे "इन्द्र"! 'सः' सोमः "ते" तव "कुक्ष्योः" कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः "प्राश्नोतु" प्रकर्षेण व्याप्नोतु अशू व्याप्तावित्यस्य (स्वा० आ०) लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् (३, १, ८५) निघातः (८, १, ७०) तथा 'ब्रह्मणा' स्तोत्रेण सहितः स सोमः 'शिरः' शरीरम् अवयविना अवयवो लक्ष्यते त्वच्छरीरं

प्राप्नोतु। हे "शूर"! विक्रान्तेन्द्र! "राधसा" धनेन निमित्तेन तव "बाह्व" अपि प्राप्नोतु॥

'राधसा'-'राधसः'—इति पाठौ॥ ३॥ [९]

२उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत।

१ २ ३ १ २

सखाय स्तोमवाहसः॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ द्वितीयर्चे, प्रथमा। "तु" शब्दः क्षिप्रार्थो निपातः, द्वाभ्या माङ्भ्याम् अन्वेतुम् इति शब्दोऽभ्यसनीयः। हे "सखायः!" ऋत्विजः! क्षिप्रम् अस्मिन् कर्मणि आगच्छत आगच्छत आदरार्थोऽभ्यासः। आगत्य च 'निषीदत' उपविशत। उपविश्य च "इन्द्रम्" 'अभिप्रगायत' सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत। कीदृशाः सखायः? 'स्तोमवाहसः' त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमानस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्तीति॥ "अर्त्ति-स्तु-सु-हु-सृ-धृ-क्षि-क्षु-भा-या-वा-पदि-यक्षि-नीभ्यो मन् (उ०, १, १३७)"—इति स्तौतेर्मन्-प्रत्ययान्तः स्तोमशब्दो नित्वादाद्युदात्तः (६, १, १९७)। स्तोमं वहन्तीति स्तोमवाहसः "वहि-हा-धाञ्-भ्यश्छन्दसि"-इत्यसुन् प्रत्ययः, तत्र णिदित्यनुवृत्तेः "अत उपधायाः (७, २, ११६)"-इत्युपधाया वृद्धिः; "गतिकारकयो-रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे (६, २, १३९) प्राप्ते "गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (उ०, ४, २२६)"—इत्यौणादिकसूत्रात् समास आद्युदात्तः॥ १॥

३ १ २ २ १ २र ३ १ २

पुरूतमं पुरूणामीशानं वार्याणाम्।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २
इन्द्रꣳ सोमे सचा सुते ॥२॥

अथ द्वितीया। सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमत्रानुवर्त्तते। हे "सखायः"! ऋत्विजः! "सचा" यूयं सर्वे सह यद्वा सचा परस्परसमवायेन "सुते" अभिषुते सोमे प्रवृत्ते सति "इन्द्रम्" अभिप्रगायत। कीदृशमिन्द्रम्? "पुरूतमं" पुरून् बहून् शत्रून् तमयति ग्लापयतीति पुरूतमः। तमु ग्लानौ (दि०,प०)—इति धातोर्ण्यन्तात् पचाद्यचि चित्वादन्तोदात्तेऽपि (६,१,१६३) कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १३९) बाधित्वा "परादिश्छन्दसि बहुलम् (६, २, १९९)"—इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, "पुरूणां" बहूनां "वार्याणां" वरणीयानां धनानाम् "ईशानं" स्वामिनम् ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरन्ध्या।
२ ३ १ २ ३ १ २र
गमद्वाजेभिरा स नः ॥३॥ [१०]

अथ तृतीया। घ-शब्दोऽवधारणार्थो निपातः, सर्वैस्तच्छब्दैः सम्बध्यते। "स घ" स एवेन्द्रः पूर्वमन्त्रोक्तगुणविशिष्टः "नः" अस्माकं "योगे" पूर्वमप्राप्तपुरुषार्थस्य सम्बन्धे "आ भुवत्" आभिमुख्येन भवतु, पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः। भवतेराशीर्लिङि परतो "लिङ्याशिष्यङ् (३, १, ८६)"—इत्यङ् प्रत्ययः, तस्य ङित्त्वेन गुणाभावात् उवङादेशः। स एव "राये" धनार्थम् "आभुवत्" आभवतु; "पुरन्ध्या" योषित्या भुवत्। यद्वा, बहुविधायां बुद्धावाभुवत् "पुरन्धिर्बहुधीः"—इति यास्कः (६, १३) स एव "वाजेभिः" देयैः अन्यैः सह "नः" अस्मान्

"आगमत्" आगच्छतु गमेर्लेट् तिप्, "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)"—इति इकार-लोपः, "बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)"—इति शपोलुक् "लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)"—इत्यडागमः आगमा अनुदात्ताः इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरएव (६, १, १६२) शिष्यते॥ ३॥ [१०]

१ २   ३ १ २ ३ १ २
योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
सखाय इन्द्रमूतये॥१॥

ऋ० शुनःशेपः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ तृतीयतृचे, प्रथमा। "योगेयोगे" प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे युजिर् योगे (रु०, उ०) "हलश्च (३, ४, १२१)"—इति घञ्, "चजोः कुघिण्यतोः (७, ३, ५२)"—इति कुत्वम्, घञोञित्वादाद्युदात्तत्वम् (६, २, १९७), "नित्यवीप्सयोः (८, १, ४)"—इति वीप्सायां द्विर्भावे सति, आम्रेडितानुदात्तम् (८, १, ३) "वाजेवाजे" कर्म्मविघातिनि तस्मिन् संग्रामे "तवस्तरम्" अतिशयेन बलिनम् "इन्द्रम्" "ऊतये" रक्षार्थं "सखायः" सखिवत् प्रियाः वयं "हवामहे" आह्वयामः॥ १॥

१ २ ३ १   २र   ३ १ २   ३ १   २र
अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरम्।

२ ३ १ २   ३ २   ३ २
यं ते पूर्वं पिता हुवे॥२॥

अथ द्वितीया। "प्रत्नस्य" पुरातनस्य "ओकसः" स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात् "तुवि प्रतिं" बहून् यजमानान् प्रति-

गन्तारम् अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगन्तृशब्दं लक्षयित्वा तद्द्वारा तदर्थं लक्षयति, अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिवत् सत्ववचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे "पूरणगुणेत्यादिना (२, २, ११) न षष्ठी-समास-निषेधः। "नरं" पुरुषमिन्द्रम् "अनुहुवे" अनुक्रमेण कर्म्मस्वाह्वयामि ह्वेञो-लिटि "बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)"—इति पूर्ववत्। सम्प्रसारण-पर-पूर्वत्वे द्विर्वचन-प्रकरणे "छन्दसि वा (६, १, १ वा०)"—इति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः। "यद्वृत्तयोगादनिघातः (८, १, ६६)। "यं" "ते" त्वामिन्द्रं "पिता" अस्मदीयो जनकः "पूर्वं" पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले "हुवे" आहूतवान्, तमाह्वयामीति पूर्वत्रान्वयः॥ २॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
वाजेभिरुप नो हवम्॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया। "यदि श्रवत्" यद्ययमिन्द्रो "नः" अस्मदीयं "हवम्" आह्वानं शृणुयात्, तदानीं स्वयमेव "सहस्रिणीभिः ऊतिभिः" बहुभिः पालनैः "वाजेभिः" अन्नैश्च "उप" समीपे "आ घ" अवश्यम् "आगमत्" आगच्छेत्॥ ३॥ [११]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ १ २ ३क २र
इन्द्र सुतेषु सोमेषु क्रतुं पुनीष उक्थ्यम्।
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
विदे वृधस्य दक्षस्य महाꣳ हि षः॥*१*॥

ऋ० नारदः। छ० उष्णिक्। दे० इन्द्रः। अथ चतुर्थतृचे प्रथमा। "सोमेषु" "सुतेषु" अभिषुतेषु सत्सु हे "इन्द्र!" त्वं

तान् पीत्वा "क्रतुं" कर्मणां कर्त्तारम् "उक्थ्यं" स्तोतारञ्च "पुनीषे" शोधयसि। यद्वा सोमेष्वभिषुतेषु उक्थ्याख्यं "क्रतुं" यागं तैः सोमैः पुनीषे यजमानैः पूतं कारयसि। किमर्थम्? "वृधस्य" वर्द्धकस्य "दक्षस्य" बलस्य "विदे" लाभाय "सः" तादृशस्त्वं "महान्" "हि" खलु; अतएवं कर्त्तुं शक्नोषीत्यर्थः।

"इन्द्रस्तेषु"-"इन्द्रः सुतेषु"—इति, "पुनीषे"-"पुनीते"—इति, "दक्षस्य महाꣳ्हिषः"—"दक्षसो महान्हिषः"—इति च पाठौ॥ १॥

१ २३१ २ ३ २ ३ १२ ३२
स प्रथमे व्योमनि देवानाꣳ सदने वृधः।
३ २ ३१२ ३ १२३ २
सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजित्॥*२*॥

अथ द्वितीया। "सः" इन्द्रः "प्रथमे" प्रथिते विस्तीर्णे मुख्ये वा "व्योमनि" विशेषेण रक्षके च "देवानां" "सदने" सीदन्त्यस्मिन्निति सदनं स्थानं स्वर्गाख्यं तत्र स्थितः सन् "वृधः" यजमानानां वर्द्धयिता च भवति। तथा "सुपारः" सुष्ठु पारयिता प्रारब्धस्य सम्यक् परिसमापयिता "सुश्रवस्तमः" अतिशयेन शोभनं श्रवोऽन्नं यशोवा यस्य स तथोक्तः, "समप्सुजित्" सम्यक् अप्सु उदकेषु प्राप्येषु सत्सु यत् तद्विघातनो वृत्रादेर्जेता; यद्वा, आप इत्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३, ८) अन्तरिक्षे वर्त्तमानानामसुराणां जेता तमु हुवे इत्युत्तरत्र सम्बन्धः॥ २॥

१२ ३ १२ ३ २३१२ ३१२
तमु हुवे वाजसातय इन्द्रं भराय शुष्मिणम्।
१ २ ३१ २र ३ १२ ३२
भवा नः सुम्ने अन्तमः सखा वृधे॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया। "तमु" पूर्वोक्तगुणमेव "शुष्मिणं" बलवन्तम् "इन्द्रं" 'वाजसातये' बलानामन्नानां वा सातिर्लाभो यस्मिन् तादृशाय "भराय" संग्रामाय ; यद्वा, भ्रियन्ते तस्मिन् हवींषीति भरो यज्ञः, प्रायेण संग्रामनामानि यज्ञनामत्वेन च दृश्यन्ते भराय यज्ञार्थं "हुवे" आह्वयामि। हे इन्द्र ! त्वं "सुम्ने" सुखे धने वा लिप्सिते सति "नः" अस्माकम् "अन्तमः" अन्तिकतमः सन्निकृष्टतमो भव तमेतादेश्वेति अन्तिकशब्दस्य तादि लोपः ; "वृधे" वर्द्धनार्थञ्च "सखा" समानख्यानो मित्र-भूतो भव ॥

तमुहुवे"—"तमुह्वे—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

---

२ १ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ १ २
एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ।
३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम्
॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः। छ० बृहती। दे० अग्निः। अथ चतुर्थे खण्डे, प्रगाथरूपे—प्रथमसूक्ते, प्रथमा। "ऊर्जः" बलस्य "नपातं" नपादित्यपत्यनाम (निघ० २, २, १३) पुत्रं 'प्रियम्' अस्माकम् "चेतिष्ठम्" अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञापकं वा 'अरतिं' गन्तारं स्वामिनं वा "स्वध्वरं' शोभन-यज्ञं "विश्वस्य" सर्वस्य यजमानस्य "दूतम्" "अमृतं" नित्यम् "अग्निम्" "एना" एतेन "नमसा" स्तोत्रेण हे ऋत्विग्यजमानाः ! "वः" युष्मदर्थम् "आहुवे" आह्वयामि ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३क २र
स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः।
३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २
सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवꣳ राधो जनानाम्
॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीया। "सः" अग्निः "अरुषा" आरोचमानौ "विश्वभोजसा" विश्वस्य पालयितारावश्वौ "योजते" स्वकीये रथे "युनक्तु" यद्वा, "विश्वभोजसा" विश्वस्य रचकेण "अरुषा" आरोचमानेन तेजसा "योजते" अयुज्यत। तदनन्तरं यः अग्निः "स्वाहुतः" स्तोतृभिः सुष्ठु आहुतः सन् "दुद्रवत्" आनेतुं देवान् प्रति भृशं द्रवतु गच्छतु। कीदृशः? सुब्रह्मा शोभनस्तुतिकः शोभनान्नोवा "यज्ञः" यष्टव्यः "सुशमी" शोभनकर्मा च भवति; ततः "वसूनां" वासकानां "जनानां" यजमानानां सम्बन्धि "राधः" हविर्लक्षणं धनं "देवं" द्योतमानमग्निम्प्रति गच्छत्विति शेषः॥ २ ॥ [१३]

१ २ ३ १ १ २ ३ २ ३ २
प्रत्यु अदर्श्यायत्यू३च्छन्ती दुहिता दिवः।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अपो महो वृणुते चक्षुषा तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी
॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः। छ० बृहती। दे० उषाः। अथ द्वितीयप्रगाथे—प्रथमा। "आयती" आगच्छती "उच्छन्ती" तमांसि विवासयन्ती वर्जयन्ती "दिवः" द्युलोकस्य सूर्य्यस्य वा "दुहिता" पुत्री, एवम्भूता उषाः "प्रति अदर्शि" सर्वैः प्रति दृश्यते; "उ"—इति पूरणः; सैषा "मही" महत् "तमः"

नैशमन्धकारं "चक्षुषा" दर्शनेन "अप उ"—इति निपातद्वय-समुदायः अपेत्यस्यार्थे "वृणुते" निवारयति। एवं कृत्वा "सूनरी" जनानां सुष्ठु नेत्री उषाः "ज्योतिः" प्रकाशं "कृणोति" करोति॥

"वृणुतेचक्षुषा"-"व्ययतिचक्षुषे"—इति पाठौ॥१॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
उदुस्रियाः सृजते सूर्य्यः सचा उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत्।
१ २र ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
तवेदुषो व्युषि सूर्य्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि
॥२॥ [१४]

अथ द्वितीया। "सूर्य्यः" सर्वस्य प्रेरकः आदित्यः "उस्रियाः" रश्मीन् "सचा" सह युगपदेव "उत्सृजते" उद्गमयति। तथा "उद्यत्" उद्गच्छत् प्रादुर्भवन् "नक्षत्रं" नभसि दृश्यमानं ग्रह-नक्षत्रादिकम् "अर्चिवत्" दीप्तिमत् करोति; "सौरेण तेजसा हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते", "सुषुम्नः सूर्य्य-रश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः"—इति हि निगमान्तरम्। एवञ्च सति हे "उषः"! उषोदेवते! "तव" "सूर्य्यस्य" च "व्युषि" विवा-सने प्रकाशने सति "भक्तेन" अन्नेन "सङ्गमेमहि" वयं गच्छे-महि। "इत्"-शब्दः पूरकः॥२॥ [१४]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इमा उ वां दिविष्टय उस्रा हवन्ते अश्विना।
२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
अयं वामह्वेऽवसे शचीवसू विशंविशꣳ हि गच्छथः
॥१॥

ऋ० वसिष्ठः। छ० बृहती। दे० अश्विद्वयः। अथ तृतीये प्रगाथे—प्रथमा। "इमाः" "दिविष्टयः" दिवमिच्छन्त्यः प्रजा ऋत्विजोऽपि "उ"—इति चार्थे; हे "अश्विना!" "उस्रा" उस्रौ वासकौ 'वां' "हवन्ते" आह्वयन्ति "अयं" स्तोतापि हे "शचीवसो'! कर्म्मधन! "वां" युवाम् "अवसे" अस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणाय वा "अह्वे" आह्वयामि। किमर्थम्? एवं प्रजा अपि, अयमपीत्यादरोक्तिरिति "विशं विशं हि गच्छथः" सर्वाः स्तुतिकर्त्रीः प्रजाः प्रति युवां गच्छतः खलु, तस्मादेव-मुच्यते इति॥ १॥

३२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
युवं चित्रं ददथुर्भोजनं नरा चोदेथाᳪ सूनृतावते।
३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
अर्वाग्रथᳪ समनसा नि यच्छतं पिबतᳪ सोम्यं मधु
॥*२*॥ [१५]

अथ द्वितीया। हे "नरा"! नेतारावश्विनौ! "युवं" युवां "चित्रं" चायनीयं "भोजनं" धनं "ददथुः" धारयेथे, तद्धनं "सूनृतावते" स्तुतिमते स्तोत्रे "चोदेथां" प्रेरयतम्, तदर्थं "समनसा" समानमनस्कौ सन्तौ "रथं" युवयोः सम्ब-न्धिनम् "अर्वाग्" अस्मदभिमुखं "नियच्छतं" नियमतम्, तथा कृत्वा "सोम्यं" सोमसम्बन्धिनं "मधु" मधुरसञ्च "पिबतम्"॥ २॥ [१५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः॥ ४॥

—

३ १ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य प्रत्नामनु द्युतᳪ शुक्रं दुदुह्रे अह्रयः।

१ २ ३ १ २र
पयः सहस्रसामृषिम् ॥*१*॥

ऋ० अवत्सारः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ पञ्चम-खण्डे—अस्यप्रत्नेति नवर्चसूक्ते, प्रथमा। "अस्य" सोमस्य "प्रत्नां" पुरातनां "द्युतं" द्योतमानां तनुम् "अनु" "शुक्रं" दीप्तं "सहस्रसाम्" अभिलषितस्य अपरिमितस्य फलस्य दातारम् "ऋषिम्" अतीन्द्रियकर्म्मफलद्रष्टारं "पयः" पातव्यम् "अह्रयः" कवयः "दुह्रे" दुहन्ति ॥ १ ॥

२ १ २र ३ २ ३ १ २र
अयꣳ सूर्य्य इवोपदृगयꣳ सराꣳसि धावति।
३ २ ३ २ ३ १ २र
सप्त प्रवत आ दिवम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "अयं" सोमः "सूर्य्य इव" यथा सूर्य्यः सर्वस्य लोकस्य उपद्रष्टा, तथा कर्म्मणाम् "उपदृक्" उपद्रष्टा; अपि च "अयं" सोमः "सरांसि" त्रिंशत् उक्थपात्राणि—इति केचिद् वदन्ति, अपरे तु त्रिंशदहोरात्राणि सरांसीति, तानि "धावति" प्रतिगच्छति तथाच यास्कः—"तत्रैतद् याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि, माध्यन्दिने सवने एक-देवतानि, तानि एतस्मिन् काले एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति, तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते—त्रिंशदपरपक्षस्य अहोरात्राः त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः (५, ११) इति। अपि च अयं सोमः "दिवम्" अधिकृत्य "सप्त प्रवत" सप्त नदीरातिष्ठति ॥ २ ॥

२ १ २र ३ १ २र ३ १ २
अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनोपरि।

१ २ ३ १ २र
सोमो देवो न सूर्य्यः ॥३॥ [१६]

अथ तृतीया। "पुनानः" पूयमानः "अयं" "सोमः" "विश्वानि" सर्वाणि "भुवना" भुवनानि सर्वेषां भुवनानाम् "उपरि" "तिष्ठति"। तत्र दृष्टान्तमाह—"देवो न सूर्य्यः" यथा सूर्य्यो देवः सर्वेषां भुवनानाम् उपरि तिष्ठति तद्वत् अयं सोमोऽपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१६]

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः।

१ २ ३ १ २
हरिः पवित्रे अर्षति ॥१॥

ऋ० शुनःशेपः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ चतुर्थी। "हरिः" हरितवर्णः "देवः" द्योतमानः "एषः" सोमः "प्रत्नेन" पुराणेन "जन्मना" जननेन "देवेभ्यः" देवार्थं "सुतः" अभिषुतः सन् "पवित्रे" "अर्षति" आरोचते ॥ ४ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि।

३ १ २र
कविर्विप्रेण वावृधे ॥२॥

अथ पञ्चमी। "प्रत्नेन" पुराणेन "मन्मना" साधनेन स्तोत्रेण युक्त इति शेषः। "देवः" द्योतमानः "एषः" सोमः "देवेभ्यः" देवार्थं "कविः" मेधावी सन् "विप्रेण" मेधाविना यजमानेन ऋत्विजा "परिवावृधे" परिवर्द्धते ॥ ५ ॥

३ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
दुहानः प्रत्नमित्पयः पवित्रे परिषिच्यसे।

१ २ ३ १ २
क्रन्दं देवाꣳ अजीजनः ॥*३*॥ [१७]

अथ षष्ठी। "प्रत्नमित्" पुराणमेव "पयः" रसं "दुहानः" हे सोम! पवित्रे परिषिच्यसे। हे सोम! त्वं "क्रन्दन्" शब्दं कुर्वन् "देवान्" इन्द्रादीन् "अजीजनः" स्वसमीपे जनयति। यत्र सोमोऽभिषुते तत्र देवा नियतं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः॥

"अजीजनः"-"अजीजनत्"—इति पाठौ॥ ६॥ [१७]

१ २ ३ १ २ ३ १२ १ २ ३ १ २
उप शिक्षापतस्थुषो भियसमा धेहि शत्रवे।

१ २ ३ २ ३ २
पवमान विदा रयिम् ॥*१*॥

ऋ० असितः देवलो वा। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ सप्तमी। हे "पवमान!" सोम! "उपशिक्ष" त्वं समीपे कुरु। कान्? "उपतस्थुषः" उपक्रम्य स्थितानस्मदभिमतानित्यर्थः। "शत्रवे" शत्रुषु अस्मद्विरोधिषु "भियसं" भयम् "आधेहि" कुरु जय। किञ्च तेषां शत्रूणां "रयिं" धनं "विदाः" अस्मभ्यं विद्धि देहीत्यर्थः॥ ७॥

२ ३ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
उपो षु जातमप्तुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम्।

१ २ ३ १ २
इन्दुं देवा अयासिषुः ॥*२*॥

अथ अष्टमी-नवम्योर्ऋचोः प्रतीकमेवमाम्नातम्—"उपषु-जातमप्तुरम्"—इति, "उपास्मैगायतानरः"—इति च॥

तेष्वष्टमी प्रदेशान्तरे आम्नाता—"जातं" सम्यक् प्रादु-

भूतम् "असुरम्" वसतीवरीभिः अद्भिः प्रेरितं "भङ्गं" शत्रूणां भञ्जकं "गोभिः" गोविकारैः पयोभिः "परिष्कृतम्" अलङ्कृतं संस्कृतम् "इन्दुं" सोमं "देवाः" इन्द्रादयः "उप उ"—इति निपातद्वयसमुदायः उपेत्यस्यार्थे वर्त्तते सुष्ठु "उप अयासिषुः" उपागच्छन्ति ॥ ८ ॥

१ २ २ १२ २ १ २
उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे ।
२ २ ३ १ २र
अभि देवाꣳ इयक्षते ॥*३*॥ [१८]

नवमीत्येव मन्त्राम्नाता—हे "नरः"! नेतारः! यज्ञस्य "देवान्" इन्द्रादीन् "अभि इयक्षते" आभिमुख्येन यष्टुमिच्छते यजमानाय क्षरते "अस्मै" अभिषूयमाणाय "इन्दवे" सोमाय "उपगायत" उपगानं कुरुत ॥ ९ ॥ [१८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य द्वितीयस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः।

---

१ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र सोमासो विपश्चितोऽपो नयन्त ऊर्मयः ।
१ २ ३ १ २
वनानि महिषा इव ॥*१*॥

ऋ० आप्त्यः त्रितो वा। छ० गायत्री। दे० सोमः। षष्ठे खण्डे—प्रथमतृचे, प्रथमा। "विपश्चितः" मेधाविनः "ऊर्मयः" प्रवृद्धाः "सोमासः" सोमाः "अपः" वसतीवर्याख्याः "प्र नयन्ते" प्राप्नुवन्ति। तत्र दृष्टान्तः—"वनानि महिषा इव" यथा प्रवृद्धा मृगा वनानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥

"अपोनयन्ते"-"अपां नयन्ति"—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ २३ १ २
अभि द्रोणानि बभ्रवः शुक्रा ऋतस्य धारया ।
२३ १ २
वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "अभि" क्षरन्तीति शेषः अभि शब्दश्रुते-रुचित-क्रियाध्याहारः। किं प्रति ? "द्रोणानि" द्रोणकलशान् यद्यपि द्रोणकलश एकएव तथापि तत्राधान्यादितराण्यपि पात्राणि द्रोणानीत्युच्यन्ते। अथवा एकस्मिन्नेव पूजार्थं बहु-वचनम्। के "बभ्रवः" बभ्रुवर्णाः सोमाः "शुक्राः" दीप्ताः। केन प्रकारेण ? "ऋतस्य" अमृतस्य "धारया" धाराकारेण। किञ्च "वाजम्" अन्नं, "गोमन्तं" बहुगोयुक्तम् "अक्षरन्" क्षरन्ति। अथवैकमेव वाक्यम्।---उक्तविधाः सोमाः द्रोणानि प्रति अक्षरन् धारया। किं कुर्वन्तः ? गोमन्तं वाजं प्रयच्छन्त इत्यर्थः। कस्मै प्रयोजनाय ? ॥ २ ॥

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सुता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः ।
१ २ ३ १ २
सोमा अर्षन्तु विष्णवे ॥*३*॥ [१९]

अथ तृतीया। "सुताः" अभिषुताः सोमाः इन्द्रादिदेवार्थम् "अर्षन्तु" गच्छन्तु ॥

"अर्षन्तु"-"अर्षन्ति"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१९]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।
३ १ २र ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अंशोः पयसा मदिरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्चुतम्
॥*१*॥

ऋ० विश्वामित्रः। छ० बृहती। दे० सोमः। अथ प्रगाथात्मके—द्वितीयसूक्ते, प्रथमा। हे "सोम!" त्वं "देववीतये" देवानां पानाय तदर्थम् "अर्णसा" वसतीवर्य्याख्येन "प्रपिप्ये" प्रप्यायसे। तत्र दृष्टान्तः—"सिन्धुः न" यथा सिन्धुः उदकेन प्रपिप्ये प्राप्यायते तद्वत् प्यायतेर्लिटि "लिड्यङोश्च (६, १, २९)"—इति पी-भावः, स त्वं "मदिरो न" मदकरः सुरादिरिव "जागृविः" जागरणशीलः। यद्वा, नेति सम्प्रत्यर्थे। इदानीं मदकरो जागरणशीलस्त्वम्। "अंशोः" लताखण्डस्य "पयसा" रसेन "मधुश्चुतं" मधुर-रसस्य चारयितारं "कोशं" द्रोणकलशम् "अच्छ" अभि गच्छसि॥ १॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
आ हर्यतो अर्जुनो अत्के अव्यत प्रियः सूनुर्न मर्ज्यः।
१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
तमीं हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीष्वा गभस्त्योः

॥*२*॥ [२०]

अथ द्वितीया। "हर्यतः" स्पृहणीयः "प्रियः" प्रीणयिता "सूनुर्न" सूनुरिव "मर्ज्यः" मार्जनीयः "अर्जुनः" श्वेतवर्णः सोमः "अत्के" रूपे विचित्रे "आ अव्यत" आवृणोति "तम्" "ईम्" एनं सोमम् अङ्गुलयः "नदीषु" नदमानासु वसतीवरीषु "गभस्त्योः" वाह्वोः "आ" आभिमुख्येन "हिन्वन्ति" प्रेरयन्ति। तत्र दृष्टान्तः—"अपसः यथा" वेगवन्तः शूराः जनाः "रथं" संग्रामेषु प्रेरयन्ति तद्वत्॥

"अर्जुनः"-"अर्जुने"—इति पाठौ॥ २॥ [२०]

१ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनाम्।

२ २ ३ १ २
सुता विदथे अक्रमुः ॥*१*॥

ऋ० श्यावाश्वः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृतीय-तृचे, प्रथमा। "सोमासः" सोमाः "मदच्युतः" मदस्राविणः "सुताः" अभिषुताः सन्तः "विदथे" यज्ञे "मघोनां" हविष्मतां "नः" अस्माकं "श्रवसे" अन्नाय कीर्त्तये वा "प्र अक्रमुः" प्र गच्छन्ति ॥

"मघोनां"-"मघोनः"—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ २
आदीꣳहꣳसो यथा गणं विश्वस्यावीवशन्मतिम्।
२ ३ १ २र
अत्यो न गोभिरज्यते ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "आत्" अपिच "ईम्" अयं सोमः "हंसो यथा" "गणं" जनसङ्घं स्वगतिविशेषेण स्वनेन वा प्रविशति, तद्वत् "विश्वस्य" सर्वस्य स्तोतृजनस्य "मतिं" स्तुतिं बुद्धिं वा "अवीवशत्" वशं नयति; स च सोमः "अत्यो न" अश्व इव "गोभिः" गव्यैरुदकैर्वा "अज्यते" सिच्यते स्निग्धीक्रियते ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आदीं त्रितस्य योषणो हरिꣳ हिन्वन्त्यद्रिभिः।
२ ३ १ २ ३ १ २
इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥*३*॥ [२१]

अथ तृतीया। "आत्" अपिच "ईम्" एनं "हरिं" हरित-वर्णम् "इन्दुम्" सोमं "त्रितस्य" ऋषेः "योषणः" अङ्गुलयः "अद्रिभिः" ग्रावभिः "हिन्वन्ति"। किमर्थम्? इन्द्राय इन्द्रस्य "पीतये" पानार्थम् ॥ ३ ॥ [२१]

२ १ २　　३ १ २र ३ २ ३ १ २　　३ १ २
अया पवस्व देवयु रेभन्पवित्रं पर्येषि विश्वतः।
２ ３ १ २
मधोर्धारा असृक्षत ॥*१*॥

ऋ० अग्निः। छ० उष्णिक्। दे० सोमः। अथैकर्च्चे चतुर्थसूक्ते—प्रथमा। हे सोम! "देवयुः" देवान् कामयमानः त्वम् "अया" अनया धारया "पवस्व" चर। ततः "रेभन्" शब्दायमानः "पवित्रं" "विश्वतः" "पर्येषि" परिगच्छसि। अनन्तरं "मधोः" मदकरस्य तव "धाराः" आत्मीयाः "असृक्षत" सृज्यन्ते॥

अत्र द्वितीय-तृतीय-पादौ व्यत्ययेन पाठौ॥ १॥

१ २　३ १　३ २३ १ २　३ १　२
पवते हर्यतो हरिरति ह्वराꣳसि रꣳह्या।
३क २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अभ्यर्ष स्तोतृभ्यो वीरवद्यशः ॥*२*॥

अथैकर्च्चे पञ्चमे—प्रथमा। "हर्यतः" स्पृहणीयः "हरिः" हरितवर्णः सोमः "रंह्या" तृतीयाया आकारः साधुवेगेन "ह्वरांसि" कुटिलानि अनृजूनि पवित्राणि "अति पवते" अतीत्य गच्छति। किं कुर्वन्? स्तोतृभ्यः "वीरवत्" पुत्रयुक्तं "यशः" "अभ्यर्षन्" अभिगमयन् पवते॥ २॥

१ २ ३ १　२र ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
प्र सुन्वानायान्धसो मर्त्तो न वष्ट तद्वचः।
३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १　२र
अप श्वानमराधसꣳ हता मखन्न भृगवः॥*३*॥ [२२

इति प्रथमः प्रपाठकः।

अथैकर्च्चे षष्ठे प्रथमा। "सुन्वानाय" षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (२, ३, ६२ वा०) सुन्वानस्य अभिषूयमाणस्य "अन्धसः" अदनीयस्य सोमस्य "तत्" प्रसिद्धं "वचः" वचनं घोषं "मर्त्तः" मारकः कर्म्मविघ्नकारी "न प्र वष्ट" न भजतां न शृणोत्विति यावत्। तथा हे स्तोतारः! "अराधसं" साधककर्म्म-रहितं "श्वानम्" "अपहत"। तत्र दृष्टान्तः—"मखं न" यथा पुरा अपराद्धं मखम् एतन्नामानं "भृगवः" अपहतवन्तः तथा अपहतेत्यर्थः॥ "प्रसुन्वानाय"-"प्रसुन्वानस्य", "वष्ट"-"हत"—इति पाठौ॥३[२२

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य द्वितीयस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः॥ ६॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः॥ १॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्क-भूपाल-
साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये
सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थे द्वितीयोऽध्यायः॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम्॥ १॥

अथ तृतीयोऽध्यायः आरभ्यते।

१ २   ३ १   २ ३ १   २र ३ १   २ ३ १ २
पवस्व वाचो अग्रियः सोम चित्राभिरूतिभिः।
३ १   २र ३ १ २
अभि विश्वानि काव्या॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः। छ० गायत्री। दे० पवमानः सोमः।
तत्र, पवस्ववाच इति पञ्चतृचात्मके प्रथमखण्डे—प्रथमतृचे—

प्रथमा। हे "सोम!" "अग्रियः" मुख्यः त्वं "चित्राभिः" पूजनीयैः "ऊतिभिः" रक्षणीयैः सह "वाचः" अस्मदीयाः स्तुतीः प्रति "पवस्व"। उत्तरार्द्धं उक्तमेवार्थं विशदयति—"विश्वानि" सर्वाणि "काव्या" काव्यानि स्तुत्यात्मकानि वाक्यानि "अभि" पवस्वेति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २

त्वꣳ समुद्रिया अपोऽग्रियो वाच ईरयन्।

१ २

पवस्व विश्वचर्षणे ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "विश्वचर्षणे"! सर्वस्य द्रष्टः सोम! "अग्रियः" मुख्यः त्वं "वाचः" "ईरयन्" प्रेरयन् "समुद्रियाः" आन्तरिक्षाणि "अपः" उदकानि "पवस्व" धारया क्षर॥

"विश्वचर्षणे"—"विश्वमेजय"—इति छन्दोग-बह्वृचानां पाठौ ॥ २ ॥

२ ३ १ २र ३ १ २

तुभ्येमा भुवना कवे महिम्ने सोम तस्थिरे।

१ २ ३ १ २

तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया। हे "कवे!" क्रान्तकर्म्मन् सोम! "तुभ्यं" तव "महिम्ने" "इमा" इमानि "भुवना" भुवनानि "तस्थिरे" तिष्ठन्ति त्वामेव पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः। किञ्च "धेनवः" नवप्रसूतिकाः देवानां हविःप्रदानेन प्रीणयित्र्यो गावः "तुभ्यं" त्वदर्थमेव 'आशिरं प्रयच्छ मे'—इति "धावन्ति" आगच्छन्ति॥

"धावन्ति धेनवः"—इति छन्दोगाः, "अर्षन्ति धेनवः"—इति बह्वृचाः ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
पवस्वेन्दो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने ।
२ ३ २ ३ १ २
विश्वा अप द्विषो जहि ॥ १ ॥

ऋ० असहीयुः । छ० गायत्री । दे० पवमानः सोमः । अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा । हे "इन्दो !" सोम ! "सुतः" अभिषुतः "वृषा" कामानां वर्षिता त्वं "पवस्व" धारया क्षर "जने" जनपदे "नः" अस्मान् "यशसः" यशस्विनः "कृधि" कुरु ; "विश्वा" विश्वान् सर्वान् "द्विषः" द्वेष्टॄन् शत्रून् "अपजहि" मारय च ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
यस्य ते सख्ये वयꣳ सासह्याम पृतन्यतः ।
१ २ ३ १ २ ३ २
तवेन्दो द्युम्न उत्तमे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे "इन्दो !" सोम ! "यस्य" अस्मिन् यागे वर्त्तमानस्य "ते" तव "सख्ये" सखित्वे सति वयं स्तोतारः "तव" त्वदीये "उत्तमे" श्रेष्ठे "द्युम्ने" अन्ने तृप्तिं प्राप्ताः तथाच यास्कः—"द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा (निरु० नै० ५, ५)"—इति "पृतन्यतः" युद्धमिच्छतः शत्रून् "सासह्याम" अभिभवेम ॥

द्वितीय-तृतीयपादौ व्यत्ययेन पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २
याते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे ।
१ २ ३ २
रक्षा समस्य नो निदः ॥ ३ ॥ [२]

अथ तृतीया । हे "सोम !" "ते" तव "या" यानि

"भीमानि" शत्रूणां भयङ्कराणि "तिग्मानि" तीक्ष्णानि "आयुधा" आयुधानि "धूर्वणे" शत्रुबधार्थं सन्ति तैः "आयुधैः" "समस्य" सर्वस्य शत्रोः "निदः" निन्दायाः "नः" अस्मान् "रक्ष" पालय ॥ ३ ॥ [२]

१ २   ३ १   २ ३ १ २   ३ १ २

वृषा सोम द्युमाꣳ असि वृषा देव वृषव्रतः ।

२ ३   १ २

वृषा धर्म्माणि दध्रिषे ॥१॥

ऋ० कश्यपः । अथ तृतीयतृचे—प्रथमा । हे "सोम !" "वृषा" कामानां वर्षिता त्वं "द्युमान्" दीप्तिमान् "असि" । अपिच हे "देव ।" द्योतमान सोम ! "वृषा" त्वं "वृषव्रतः" वर्षणशीलकर्मासि । किञ्च हे सोम ! "वृषा" त्वं "धर्माणि" देवानां मनुष्याणाञ्च हितानि कर्माणि "दध्रिषे" धारयसि ॥

"दध्रिषे"-"दधिषे"—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३   २ ३   २ ३   २ ३   २ ३   १ २   ३ १

वृषास्ते वृष्णꣳ शवो वृषा वनं वृषा सुतः ।

१   २र ३ १   २र

स त्वं वृषन्वृषेदसि ॥२॥

अथ द्वितीया । हे "वृषन् !" कामानां वर्षक ! सोम ! "वृष्णः" वर्षितुः "ते" तव "शवः" बलं "वृष्णंग" वर्षणशीलं भवति "वनं" तव भजनमपि, "वृषा" वर्षणशीलं "सुतः" अभिषुतः तव रसोऽपि "वृषा" वर्षणशीलः "स त्वं" "वृषेदसि" वर्षणशील एवासि भवसि ॥

"सुतो मदः"—इति, "सत्वं सत्यम्"—इति च पाठौ ॥२॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २र
अश्वो न चक्रदो वृषा सङ्गा इन्दो समर्वतः ।

१ २ ३ १ २र
विनोराये दुरो वृधि ॥*३*॥ [३]

अथ तृतीया। हे "इन्दो!" सोम! "वृषा" त्वम् "अश्वो न" अश्व इव "सञ्चक्रदः" संक्रन्दसि। अपिच "गाः" पशून् "अर्वतः" अश्वांश्च अस्मभ्यं सम्प्रयच्छसीति शेषः। किञ्च "नः" अस्माकं "राये" धनाय "दुरः" द्वाराणि 'विवृधि' विवृतानि कुरु ॥ ३ ॥ [३]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषा ह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे ।

१ २ ३ १ २
पवमान स्वर्दृशम् ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः। छ० गायत्री। दे० पवमानः सोमः। अथ चतुर्थतृचे—प्रथमा। हे सोम! त्वं "वृषासि हि" अभिमत-फलानां वर्षिता भवसि खलु। तस्मात् हे 'पवमान!' पूयमान! वा सोम! "स्वर्दृशं" सर्वस्य सूर्य्यस्य वा द्रष्टारं सर्वैर्देवैर्द्रष्टव्यं वा "भानुना" तेजसा "द्युमन्तं" दीप्तिमन्तम् अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः स्तुतिमन्तं वा, "त्वा" त्वां वयं "हवामहे" यज्ञेषु आह्वयामहे ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यदद्भिः परिषिच्यसे मर्मृज्यमान आयुभिः ।

१ २ ३ १ २
द्रोणे सधस्थमश्नुषे ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम!, त्वम् "आयुभिः" मनुष्यैः ऋत्विग्भिः "मृज्यमानः" अतिशयेन शोध्यमानः सन् "अद्भिः"

वसतीवर्य्याख्याभिः 'यद्' यदा 'परि सिच्यसे' परितः सिच्यमानो भवसि, तदानीं "द्रोणे" द्रोणकलशे गृह्यमाणः सन् 'सधस्थं' सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं ग्रहचमसादिकम् 'अश्नुषे' व्याप्नोषि ॥
"सृज्यमान आयुभिः"-"सृज्यमानो गभस्त्योः"—इति, "द्रोणे"-'द्रुणा'—इति च पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
आ पवस्व सुवीर्य्यं मन्दमानः स्वायुध ।
३ १ २ ३ १ २
इहो ष्विन्दवा गहि ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया। हे 'स्वायुध!' यज्ञे 'स्फ्य-कपालादीनि' दशायुधानि-इत्यभिधीयन्ते, शोभनानि तानि यस्य स तथोक्तः। यद्वा धनुरादीन्यायुधानि यस्य सः, तादृश हे सोम! त्वं 'मन्दमानः' मोदमानः सन् अन्तर्णीतण्यर्थः देवान् स्वयं मादयन् 'सुवीर्य्यं' शोभनवीर्य्योपेतं पुत्रादिकमस्माकम् 'आ पवस्व' पवतिर्गत्यर्थः, आ प्रापय। किञ्च हे इन्दो! ग्रहेषु चमसेषु रक्षणशील! सोम! 'इह उ' इहैव अस्मदीये यज्ञे 'सु आगहि' सुष्ठु आगच्छ ॥ ३ ॥ [४]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
पवमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः ।
३ १ २र
सखित्वमा वृणीमहे ॥*१*॥

ऋ० अमहीयुः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ पञ्चमखण्डे—प्रथमा। हे सोम! "पवित्रम् अभ्युन्दतः" पवित्रमभिद्रयतः "पवमानस्य" क्षरतस्य "ते" तव "सखित्वं" सख्य

वयम् अमहीयवः आङ्गिरसाः स्तोतारः "आ वृणीमहे" प्रार्थयामहे ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ १ ३ १ २ ३ १२
ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिक्षरन्ति धारया ।
१ २
तेभिर्नः सोम मृडय ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "ते" तव 'ये' ऊर्मयः तरङ्गाः "पवित्रं" "धारया" "अभि क्षरन्ति" तेभिः तैः ऊर्मिभिः 'नः' अस्मान् "मृड़य" सुखय ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
स नः पुनान आ भर रयिं वीरवतीमिषम् ।
१ २ ३ १ २
ईशानः सोम विश्वतः ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया। हे सोम! "विश्वतः" सर्वस्य जगतः "ईशानः" ईश्वरः "सः" अभिषुतः "पुनानः" पूयमानः त्वं 'नः' अस्मभ्यं "रयिं" धनं "वीरवतीं" पुत्राद्युपेतम् "इषम्" तम् "आभर" आहर ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः।

---

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः। छ० गायत्री। दे० अग्निः। अथ द्वितीय खण्डे—प्रथमतृचे—प्रथमा। अग्नेर्दूतत्वमेतन्मन्त्र-

व्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते—'अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनाकाव्योऽसुराणाम्'—इति तादृशं देवं "दूतम्" अग्निम् अस्मिन् कर्म्मणि वृणीमहे भजामः। कीदृशं 'होतारं' देवानामाह्वातारं "विश्ववेदसं" सर्वधनोपेतं; बहुव्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायाम् (६, २, १०६)—इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् 'अस्य' प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य निदानत्वेन "सुक्रतुं" शोभन-कर्माणं शोभन-प्रज्ञं वा ॥ १ ॥

२ १ २ ३   १ २   ३ १ २   ३ १ २
अग्निमग्निꣳ हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम्।
३ १ २   ३ २
हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्य 'अग्निम् अग्निम्'—इति वीप्सा तं "हवीमभिः" आह्वानकरणैर्मन्त्रैः "सदा हवन्त" निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति। कीदृशम्? "विश्पतिं" विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं "हव्यवाहं" यजमान-समर्पितस्य हविषः देवान् प्रति वोढारम् अतएव "पुरुप्रियं" बहूनां देवानां प्रीत्यास्पदम्। अग्निमग्निम्—"नित्यवीप्सयोः (८, १, ४)"—इति वीप्सायां द्विर्भावः; "तस्य परमाम्रेडितम् (८, १, २)"—इत्युत्तरस्य आम्रेडित-सञ्ज्ञायाम् "अनुदात्तञ्च (८, १, ३)"—इत्यनुदात्तत्वम्। हवीमभिः—'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च (भ्वा०, उभ०)'; आह्वानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्यातिशयात् कर्त्तृत्वविवक्षया "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)"—इति कर्त्तरि मनिन्; तस्य छान्दस ईडागमः; बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)"—

इति धातोः सम्प्रसारणम् ; परपूर्वत्वं ; गुणावादेशौ ; निद्वा-दाद्युदात्तत्वं (६, १, १९)। सदा—"सर्वैकान्येत्यादिना (५, ३. १५) सर्वशब्दाद्दाप्रत्ययः "सर्वस्य सोऽन्यतरस्याम् (५, ३, ६)"—इति सभावः ; व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् (३, १, ८५)। हवन्त—ह्वेञो लट् झस्य अन्तादेशः (७,१,३) ; टेरेभावश्छान्दसः (६. ४, ७६) अपि "बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)"—इति सम्प्रसारणम् ; "तिङ् तिङः (८,१,२८)" —इति निघातः। विश्पतिं—"पत्यावैश्वर्ये (६, २, १८)" —इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते, "परादिश्छन्दसि (६,२,१९९)" —इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। हव्यवाहम्—'वह प्रापणे (भ्वा०, उभ०), "वहश्च (३, २, ६४)"—इति ण्वि प्रत्ययः ; कृदुत्तर-प्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३९)। पुरूणां प्रियं—समासान्तो-दात्तत्वम् (८, १, २२३) ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे।

२ ३ १ २ ३ १ २

असि होता न ईड्यः ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया। हे "अग्ने !" "जज्ञानः" अरण्योरुत्पन्नः त्वं "वृक्तबर्हिषे" आस्तरणार्थं छिन्नेन बर्हिषा युक्ताय। तं यज-मानमनुग्रहीतुम् "इह" कर्मणि हविर्भुजो देवानावह—"नः" अस्मदर्थं "होता" देवानामाह्वाता त्वम् "ईड्योऽसि" स्तुत्यो भवसि ॥ ३ ॥ [६]

२ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मित्रं वयँ हवामहे वरुणँ सोमपीतये।

२, ३ २ ३ १ २

या जाता पूतदक्षसा ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः। छ० गायत्री। दे० मित्रावरुणः। अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा। "वयम्" अनुष्ठातारः "सोमपीतये" सोमपानार्थं "दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं" "मित्रं" "वरुणं" च उभावाह्वयामः। कीदृशावुभौ? "या जाता" यौ जातौ सन्तौ प्रदेशं प्रादुर्भवन्तौ, "पूतदक्षसा" शुद्धबलौ। पूञ् पवने (क्रया०, उभ०); "निष्ठा (३, २, १०२)"—इति क्तः, "श्र्युकः किति (७, २, ११)"—इति इट् प्रतिषेधः। पूतं दक्षौ ययोस्तौ "बहुव्रीहौ प्रकृत्या (६, २, १)"—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

"याजाता"-"जज्ञाना"—इति पाठौ॥ १॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती।

२ ३ १ २र

ता मित्रावरुणा हुवे॥*२*॥

अथ द्वितीया। "यौ" मित्रावरुणौ "ऋतेन" सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा "ऋतावृधौ" ऋतमवश्यम्भावितया सत्यं कर्म्मफलं तस्य वर्द्धकौ "ऋतस्य" सत्यस्य प्रशस्तस्य "ज्योतिषः" प्रकाशस्य "पती" पालकौ श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वात् द्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिषः पालकत्वं युक्तम्। श्रुत्यन्तरे च अष्टौ पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमाम्नातम्। तौ मित्रावरुणौ। तथाविधैर्मित्रावरुणैः 'सुपां सुलु'गिति (७, १, ३९) पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः "हुवे" आह्वयामि। ह्वेञ आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने सम्प्रसारणे (६, १, ३४) पूर्वरूपत्वे च (६, १, १०८) "बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)"—इति

शपोलुक्; टेरेत्वम् (३, ४, ७९); गुणे प्राप्ते "क्ङिति च (१, १, ५)"—इति प्रतिषेधः; उवङादेशः (६, ४, ७७); "तिङतिङः (८, १, २८)"—इति निघातः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः ।
१ २ ३ १ २
करतां नः सुराधसः ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया। अयं "वरुणः" देवः अस्माकं "प्राविता भुवत्" प्रकर्षेण रक्षको भवतु। "मित्रः" च "विश्वाभिः ऊतिभिः" सर्वाभिः प्राविता भुवत्। तावुभावपि "नः" अस्मान् "सुराधसः" प्रभूतधनयुक्तान् "करतां" कुरुताम्। डुकृञ् करणे (उभ०) भौवादिकः, लोटस्तस्, तसस्ताम्, कर्त्तरि शप्, गुणोरपरत्वम्, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् (२, १, ४); तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण (६, १, १८६) धातुस्वरं (६, १, १६२) शिष्यते ॥ ३ ॥ [७]

२ ३ २ ३ १ २ ३१ २र ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।
२ ३ १ २
इन्द्रं वाणीरनूषत ॥*१*॥

ऋ० विश्वामित्रो वा मधुच्छन्दः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। इन्द्रमिद्गाथिन इति चतुर्ऋचं तृतीयं सूक्तम्। तत्र प्रथमा। "गाथिनः" गीयमान-सामयुक्ता उद्गातारः "इन्द्रमित्" इन्द्रमेव "बृहत्" "त्वामिद्धिहवामहे (छ० आ० ३, १, ५, २)"—इत्यस्यामृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन (आ० गा० १, १, २७) साम्ना "अनूषत" स्तुतवन्तः। णु स्तुतौ

(तु०, प०); "णो नः (६, १, ६५)"—इति नत्वम्; लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३, १, ८५); झस्य अदादेशः (७, १, ५); सिच इड़भावः उकारस्य दीर्घत्वं छान्दसम् (६, १, १३३); धातोः कुटादित्वात् सिचो ङित्त्वेन (१, २, १) गुणाभावः (१, १, ५) "अर्किणः" अर्चन-हेतु-मन्त्रोपेता होतारः "अर्केभिः" उकथरूपैर्मन्त्रैरनूषत। ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवः ते "वाणीः" 'वाग्भिः' यजूरूपाभिः इन्द्रम् अनूषत अर्कस्य मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तम् (५, ४) 'अर्कोमन्त्रोयदनेनार्चन्तीति' ॥ १ ॥

२ ३ २उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र इद्धर्योः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "इन्द्रइत्" इन्द्रएव "हर्योः" हरिनामकयोः अश्वयोः "सचा" सह युगपत् "आ सम्मिस्लः" सर्वतः सम्यक् मिश्रयिता। कीदृशयोर्हर्योः? "वचोयुजा" इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः। अयम् "इन्द्रः" "वज्री" वज्रयुक्तः "हिरण्ययः" सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च।
३ १ ३१ २ ३ १ २
उग्र उग्राभिरूतिभिः ॥*३*॥

अथ तृतीया। हे "इन्द्र!" "उग्रः" शत्रुभिरप्रधृष्यः त्वम् "उग्राभिः" अप्रधृष्याभिः "ऊतिभिः" अस्मदुद्देश्यापरपचाभिः

"वाजेषु" युद्धेषु "नः" अस्मान् "अव" रक्ष। तथा "सहस्र-प्रधनेषु च" सहस्र-सङ्ख्याक-गजाश्वादि-लाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यꣳ रोहयद्दिवि।
२उ ३ १ २
वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥*४*॥ [८]

अथ चतुर्थी। अयम् "इन्द्रः" "दीर्घाय" प्रौढ़ाय निरन्तराय "चक्षसे" दर्शनाय "दिवि" द्युलोके "सूर्य्यमारोहयत्" पुरा वृत्रासुरेण जगति यदापादितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्ध्यर्थम् आदित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः। स च सूर्य्यः "गोभिः" स्वकीय-रश्मिभिः "अद्रिम्" मेघम् "व्यैरयत्" विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इन्द्र एव "गोभिः" जलैर्निमित्तभूतैः "अद्रिं" मेघं "व्यैरयत्" विशेषेण प्रेरितवान्। पञ्चदश-सङ्ख्याकेषु रश्मि-नामसु 'खेदयः' (१) 'किरणाः' (७) 'गावः' (३)—इति पठन्ति (निघ० १, ५); त्रिंशत्सङ्ख्याकेषु मेघनामसु 'अद्रिः' (१) 'ग्रावा' (२) —इति पठितम् (निघ० १, १०) ॥ ४ ॥ [८]

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र
इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे।
३ १ २र ३ १ २
धिया धेना अवस्यवः ॥*१*॥

ऋ० मैत्रावरुणो वा वसिष्ठः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ तृचात्मके चतुर्थसूक्ते—प्रथमा। "अवस्यवः" रक्षणकामाः वयम् "इन्द्रे" देवे "अग्ना" अग्नौ च "बृहत्" बृंहणं

वर्द्धकं "नमः" हविर्लक्षणमन्नं "सुवृक्तिं" सुप्रवृत्तां स्तुतिञ्च "आदीरयामहे" प्रेरयामः। तथाच "धिया" कर्मणा युक्ता "धेनाः" वाङ्नामैतत् (निघ० १, ११, ४८) स्तुतिरूपा वाचः अभिप्रेरयामः ॥ १ ॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

ता हि शश्वन्त ईडत इत्था विप्रास ऊतये।

३ २ ३ १ २

सबाधो वाजसातये ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "ता हि" तौ खलु इन्द्राग्नी "शश्वन्तः" बहवः "विप्रासः" मेधाविनः जनाः "ऊतये" रक्षणाय "इत्थम्" अनेन प्रकारेण "ईड़ते" स्तुवन्ति। तथा "सबाधः" समानं परस्परं बाध्यमाना जनाः "वाजसातये" अन्नसातये अन्नलाभाय ताविन्द्राग्नी ईड़ते। यद्वा 'वाजसातिः'—इति संग्रामनाम (निघ० २, १७, ३६) संग्रामार्थम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २३ २३ -१ २

ता वां गीर्भिर्विपन्युवः प्रयस्वन्तो हवामहे।

३ १ २ ३ १ २

मेधसाता सनिष्यवः ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया। "विपन्यवः" स्तोत्रमिच्छन्तः "प्रयस्वन्तः" हविर्लक्षणेनान्नेनोपेताः "सनिष्यवः" सनिं धनमात्मन इच्छन्तः वयं "मेधसाता" मेधानां यागानां "साती" सम्भजने निमित्तभूते सति हे इन्द्राग्नी! "ता" तौ "वां" युवां "गीर्भिः" स्तुतिभिः "हवामहे" ॥

"विपन्यवः"-"विपन्यवे"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

---

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सरः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

विश्वा दधान ओजसा ॥*१*॥

ऋ० वारुणिः वा भृगुः। छ० गायत्री। दे० सोमः। वृषापवस्वेति तृतीयखण्डे—प्रथमऋचे—प्रथमा। हे सोम! त्वं "वृषा" स्तोतॄणामभिमत-फलस्य वर्षकः सन् "धारया" त्वदीयया "पवस्व" द्रोणकलशमागच्छ पवतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४, १०८) आगतस्त्वं यदा अस्माभिः इन्द्राय दीयसे तदा "मरुत्वते" सहाया मरुतो यस्य सन्ति तस्मै इन्द्राय "मत्सरः" मदकरश्च भव। कीदृशः? "विश्वा" विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा धनानि "ओजसा" आत्मीयेन बलेन युक्तः सन् स्तोतृभ्यः तानि "दधानः" प्रयच्छंस्त्वं मादयिता भवेति समन्वयः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ १ २ ३ १ २

तं त्वा धर्त्तारमोण्यो३ः पवमान स्वर्दृशम् ।

२ १ २र ३ १ २

हिन्वे वाजेषु वाजिनम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "पवमान"! पूयमान पुनान वा सोम! 'ओण्योः' द्यावापृथिवी नामैतत् (निघ० ४, ३०, १५) तयोः "धर्त्तारं" धारकम् अतएव "स्वर्दृशं" सर्वस्य द्रष्टारं, सर्वैर्द्रष्टव्यं वा। "वाजिनं" बलवन्तं तं पूर्वोक्तगुणं प्रसिद्धस्य "त्वा" त्वां "वाजेषु" संग्रामेषु त्वां प्रेरयामि यद्वा "वाजेषु" निमित्तेषु प्रेरयामि, अन्नादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥२॥

२ १ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
अया चित्तो विपानया हरिः पवस्व धारया।
२ ३ १ २
युजं वाजेषु चोदय ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया। हे "पवमान!" सोम! "अया" अय पय गतौ (भ्वा०, आ०) पचाद्यच् (३, १, १३४), तृतीयाया आकारः (७, १, ३९) कर्मार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिः 'विपा' विप प्रेरणे (चु०, उभ०) हवींष्यग्नौ प्रेरयन्तीति विपा अङ्गुलयः। एकवचनं छान्दसं प्रत्येक-विवक्षया वा एताभिर्मदीयाभिरङ्गुलिभिः "चितः" ज्ञातः निर्गतः अभिषुतः "हरिः" हरितवर्णः त्वं "धारया" सन्ततया "पवस्व" द्रोणकलशं ग्रहांश्च गच्छ। किञ्च "युजं" सखायम् इन्द्रं "वाजेषु" संग्रामेषु "चोदय" प्रेरय। यदास्माभिरिन्द्रार्थं सोमा दीयन्ते तदानीमिन्द्रः स्तुत्यानेन हृष्टः सन् शत्रून् हन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१०]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वृषा शोणो अभिकनिक्रदद्गा
३ १ २ ३ २ ३ २
नदयन्नेषि पृथिवीमुत द्याम्।
१ २ ३ १ २र ३ १
इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ
१ ३ १ २ ३ २ ३ २
प्रचोदयन्नर्षसि वाचमेमाम् ॥*१*॥

ऋ० उपमन्युः। छ० त्रिष्टुप्। दे० सोमः। अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा। "शोणः" शोणवर्णः "वृषा" कश्चिद् वृषभः "गाः" पशून् "अभि" लक्ष्य "कनिक्रदत्" शब्दं करोति एवं "गाः" स्तुतीः "अभि कनिक्रदत्" अभिशब्दाय-

मानः। तदेवाह—"नदयन्" शब्दमुत्पादयन् हे सोम! त्वं "पृथिवीम्" "उत" अपिच "द्याम्" एतौ लोकौ "एषि" गच्छसि। किञ्च "वग्नुः" वग्नु वाङ्नामैतत् (निघ० १, ११, २५) तस्य वाक्स्य शब्दः "आजौ" संग्रामे "इन्द्रस्येव" इन्द्रशब्द इव "शृण्वे" सर्वैः श्रूयते। ततः "प्रचेतयन्" आत्मानं सर्वेषां प्रज्ञापयन् "इमां" "वाचम्" "अर्षसि" समन्तादागमयसि उच्चैः शब्दायत इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

रसाय्यः पयसा पिन्वमान ईरयन्नेषि मधुमन्तमꣳशुम्

१ २ ३ १ २ ३ १

पवमान सन्तनिमेषि कृण्व-

२र ३ १ २

न्निन्द्राय सोम परिषिच्यमानः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "रसाय्यः" रसेरौणादिक आय्य-प्रत्ययः (उ०, ३, ९६) आस्वाद्यः "पयसा" "पिन्वमानः" क्षरंस्त्वम "ईरयन्" "मधुमन्तं" माधुर्य्योपेतम् "अंशुम्" रस-भावम् "एषि" प्राप्नोषि "अंशुमश्नमात्रो भवति"—इति यास्कः (निरु० ,)। अनेन सोमरसोऽभिधीयते। किञ्च हे सोम! "परिषिच्यमानः" अद्भिः परिषिक्तो भवंस्त्वं "पवमानः" पवित्रे पूयमानः सन् "सन्तनिं" तनु विस्तारे (त०, प०) इ-प्रत्ययः सन्ततां धारां "कृण्वन्" कुर्वन् "इन्द्राय" इन्द्रार्थम् "एषि" गच्छसि ॥ २ ॥

३ १ २ ३१ २र

एवा पवस्व मदिरो मदायो-

३ १ २ ३ १ २ ३ २

दग्राभस्य नमयन्वधस्नुम्

२ ३ २३ १ २ २ १ २
परि वर्णं भरमाणो रुशन्तं

३ १ २ ३ १२ ३ २
गव्युर्नो अर्ष परि सोम सिक्तः॥*३*॥[११]

अथ तृतीया। हे सोम! "मदिरः" मदकरः त्वम् "उदग्राभस्य" "क्रिया ग्रहणं कर्त्तव्यम्"—इति कर्मणः सम्प्रदानसञ्ज्ञा। चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति षष्ठी। उदग्राभम् उदकग्राहिणं मेघं "नमयन्" वृष्ट्यर्थं प्रह्वीकुर्वन्। कीदृशम्? "वधस्नुम्" वृत्रवधेन प्रस्रवन्तम् "मदाय" मदार्थमेव "पवस्व" पात्रेषु चर। किञ्च "रुशन्तम्" आरोचमानं श्वेतं "वर्णं" "परि भरमाणः" परितो बिभ्रत् "सिक्तः" पवित्रे सिच्यमानः त्वं "गव्युः" अस्माकं गा इच्छन् "पर्येषि" परिगच्छ॥

"वधस्नुं"-"वधस्नैः"—इति पाठौ॥ ३॥ [११]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः।

---

१ २र ३ १ २र ३ १ २
त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः। छ० बृहती। दे० इन्द्रः। अथ चतुर्थखण्डे प्रगाथरूपे—प्रथमसूक्ते—प्रथमा। 'कारवः' स्तोतारो वयं "वाजस्य" अन्नस्य "सातौ" सम्भजने निमित्तभूते सति, हे "इन्द्र!" "त्वाम् इत् हि" त्वामेव "हवामहे" स्तुतिभिराह्वयामहे। हे इन्द्र! "सत्पतिं" सतां पालयितारं श्रेष्ठं त्वां "नरः" अन्येऽपि मनुष्याः "वृत्रेषु" आवरकेषु शत्रुषु

सत्सु "हवन्ते" आह्वयन्ति, तज्जयार्थम्। अपिच "अर्वतः" अश्वस्य सम्बन्धिनीषु "काष्ठासु" यथा अश्वः क्रान्त्या तिष्ठति तासु "काष्ठासु" संग्रामेषु युद्धकामाश्च त्वामिवाह्वयन्ति, अतो वयं त्वामिवाह्वयाम इत्यर्थः॥

"सातौ"-"साता"—इति पाठौ॥ १॥

१ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया मह स्तवानो अद्रिवः।
१ २र ३क२र ३ १ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
गामश्वᳬ रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे
॥ *२* ॥ [१२]

अथ द्वितीया। हे "चित्र"! चायनीय! "वज्रहस्त"! वज्रबाहो! "अद्रिवः" वज्रवन् यद्वा आदृणात्यनेनेत्यद्रिरश्मनिस्तद्वत् एवम्भूत हे इन्द्र! "धृष्णुया" धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता "महः" महान् स तादृशस्त्वं 'स्तवानः' अस्माभिः स्तूयमानः सन् "गाम्" "रथ्यं" रथवाहम् "अश्वं" च "सं किर" सम्यक् प्रयच्छ। "जिग्युषे" जितवते पुरुषाय भोगार्थं "सत्रा" महत् प्रभूतं "वाजं न" अन्नमिव यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बहु प्रयच्छसि तद्वत्॥ २॥ [१२]

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिक्षति
॥ *१* ॥

ऋ० प्रस्कण्वः। छ० बृहती। दे० इन्द्रः। अथ द्वितीयसूक्ते प्रगाथे—प्रथमा। "पुरुवसुः" पश्वादिबहुधनोपेतः,

यज्ञबाहुल्यात् बहुनिवासको वा "मघवा" धनवान् "यः" इन्द्रः "जरितृभ्यः" स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं "सहस्रेणेव" सहस्र-सङ्ख्याकेन धनेनेव "शिक्षति" शिक्षतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०, ८), पश्वादिबहु-धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः। स इन्द्रः 'यथाविदे' यथास्माभिर्विज्ञायते तथा हे ऋत्विजः! 'वः' यूयं "सुराधसं" शोभनधनोपेतम् "इन्द्रम्" ऐश्वर्य्ययुक्तं देवम् "अभि" आभिमुख्येन "प्र अर्च्च" प्रकर्षेणार्चत ॥१॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे।

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः

॥ २ ॥ [१३]

अथ द्वितीया। "धृष्णुया" धृष्णुः धर्षणशीलः पुरुषः "शतानीकेव" यथा शतसङ्ख्याकानि शत्रुसैन्यानि "प्रजिगाति" जयार्थं प्रकर्षेण गच्छति, तद्वत्; इन्द्रः "दाशुषे" यजमानार्थं "वृत्राणि" यज्ञविघातकान् शत्रून् प्र जिगाति ततस्तान् "हन्ति"। किञ्च "पुरुभोजसः" बहुधनस्य "अस्य" इन्द्रस्य सम्बन्धीनि "दत्राणि" दत्तानि धनानि "प्र पिन्विरे" यजमानार्थं प्रकर्षेण वर्त्तन्ते। तत्र दृष्टान्तः—"गिरेरिव" यथा गिरेः सकाशात् "रसाः" उदकानि पिन्विरे प्रवर्त्तन्ते तद्वत् ॥२॥ [१३]

२ ३ १ २र ३ १ २

त्वामिदा ह्यो नरोऽपीप्यन् वज्रिन् भूर्णयः।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

स इन्द्र स्तोमवाहस इह श्रुध्युप स्वसरमा गहि ॥ १ ॥

ऋ० मित्रावरुणौ वा वसिष्ठः। छ० बृहती। दे० उषा।

अथ तृतीयप्रगाथे—प्रथमा। हे "वज्रिन्"! वज्रवन्निन्द्र! यं "त्वाम्" "भूर्णयः" हविर्भरणशीलाः "नरः" कर्मणां नेतारो यजमानाः "इदा" अद्य "ह्यः" पूर्वेद्युश्च "अपीप्यन्" सोममपाययन्। हे इन्द्र! 'सः' त्वं 'स्तोमवाहसः' स्तोत्रवाहकस्य मम स्तोत्रम् 'इह' यज्ञे "श्रुधि" शृणु 'सस्वरं' गृहञ्च 'दुर्याः' (९) "स्वसराणि" (१०)—इति (निघ० ३, ४) गृहनामसु पाठात् "उपागहि" उपागच्छ॥

"स्तोमवाहसः"—इति छन्दोगाः, "स्तोमवाहसाम्"—इति बह्वृचाः॥ १॥

१ १ २ १ २ २ १ २ २ १ २

मत्स्वा सुशिप्रिन् हरिवस्तमीमहे त्वया भूषन्ति वेधसः।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तव श्रवांᳬस्युपमान्युक्थ्य सुतेष्विन्द्र गिर्वणः

॥*२*॥ [१४]

अथ द्वितीया। हे "सुशिप्रिन्!" शोभनहनो! "हरिवः" हरिनामकाश्वोपेतः!" "गिर्वणः" गीर्भिर्वननीयेन्द्र! "त्वया" त्वयि "वेधसः" परिचारकाः 'आ भूषन्ति' आभवन्ति, 'मत्स्व' सोमेन मादय आत्मानम्। किञ्च "तम्" त्वा वयम् "ईमहे" याचामहे। किं याचम्? इत्यत्राह---"सुतेषु" सोमेषु अभिषुतेषु सत्सु "तव" "श्रवांसि" अन्नानि "उपमानि" उपमानभूतानि, हे "उक्थ्य!" प्रशस्य! तव प्रसादात् सन्त्विति॥

"सुशिप्रिन्"-"सुशिप्र"---इति पाठौ॥ २॥ [१४]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः॥ ४॥

---

२ १　२ ३　१ २ ३ १ २　३ १ २
यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्धसा।
३ १ २　३ २
देवावीरघशꣳसहा ॥*१*॥

ऋ० आङ्गिरस अमहीयुः। छ० बृहती। दे० इन्द्रः। पञ्चमखण्डे—प्रथमतृचे—प्रथमा। हे सोम! "ते" तव "देवावीः" देवकामः "अघशंसहा" राक्षसानां हन्ता "वरेण्यः" सर्व्ववरणीयः "मदः" मदकरः "यः" रसः विद्यते, "तेन" "अन्धसा" अदनीयेन "पवस्व" क्षर॥ १॥

१ २३१२ ३ २३　२ ३ १ २　३१ २
जघ्निर्वृत्रममित्रियꣳ सस्निर्वाजं दिवेदिवे।
१ २　३ १ २
गोषातिरश्वसा असि ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम! त्वम् "अमित्रियं" अमित्रभवं "वृत्रं" शत्रुं "जघ्निः असि" हन्ता भवसि। किञ्च "दिवे दिवे" प्रतिदिनं "वाजं" सङ्ग्रामं "सस्निः" सम्भक्तोऽसि। अपि च "गोषातिः" गवां सातिर्दातासि, "अश्वसाः" अश्वानां दाता चासि।

"गोषातिः"—"गोषाउ"—इति पाठौ॥ २॥

१ २　३ १ २　३ २ ३ २ ३ १ २
सम्मिश्लो अरुषो भुवः सूपस्थाभिर्न धेनुभिः।
१ २ ३ २उ　३ २
सीदं छ्येनो न योनिमा ॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया। हे सोम! त्वं "सूपस्थाभिः" शोभनोपस्थानाभिः "धेनुभिः" गोभिः गोविकारैः पयोभिरित्यर्थः।

'सम्मिश्लः' सम्मिश्रितः 'श्येनः न' यथा श्येनः शीघ्रमागत्य स्थानमासीदति तद्वत् 'योनिं' स्वकीयं स्थानम् 'आसीदन्', 'न'—इति सम्प्रत्यर्थे इदानीम् 'अरुषः भुवः' आरोचमानो भव ॥ "भुवः"-"भवः"—इति वा पाठौ ॥ ३ ॥ [१५]

३ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।
१ ३ १ २ ३ १ २ ३क २र ३ १ २ ३ २
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥*१*॥

अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा। 'पूषा' पोषकः सर्वेषां "भगः" भजनीयः "रयिः" धनहेतुः "अयं" सोमः "पुनानः" पवित्रे पूयमानः सन् "अर्षति" कलशमभिगच्छति। तथा "विश्वस्य" सर्वस्य "भूमनः" भूतजातस्य "पतिः" पालयिता "सोमः" "उभे रोदसी" द्यावापृथिव्यौ "व्यख्यत्" स्वतेजसा प्रकाशयति। अनेन लोकद्वयवर्त्तित्वं सूचितम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
समु प्रिया अनूषत गावो मदाय घृष्वयः ।
१ २ ३ १ २र ३ १ २
सोमासः कृण्वते पथः पवमानास इन्दवः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "प्रियाः" प्रियतमाः "घृष्वयः" अत्यन्तदीप्ताः, यद्वा 'अहं प्रथमतः स्तौमि', 'अहं पुरस्तात् स्तौमि'—इति परस्परं स्पर्द्धमानाः "गावः" स्तुति-लक्षणा वाचः 'मदाय' सोमस्य मदार्थं 'समनूषत' संस्तुवन्ति; 'उ' प्रसिद्धौ यद्वा गावो धेनवः सोमस्य मदाय शब्दायन्ते। ततः 'पवमानासः' पूयमानाः 'इन्दवः' दीप्ताः 'सोमासः' सोमाः पथः मार्गान् 'कृण्वते' चरणार्थं कुर्वन्ति ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
य ओजिष्ठस्तमा भर पवमान श्रवाय्यम्।
१ २र ३ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २
यः पञ्च चर्षणीरभि रयिं येन वनामहे॥*३॥ [१६]

अथ तृतीया। 'ओजिष्ठः' ओजस्वितमः 'यः' तृतीयो रसोऽस्ति तं "श्रवाय्यं" श्रवणीयं रसम् "आभर" अस्मभ्यमाहर। किञ्च "यः" रसः "पञ्च चर्षणीः" पञ्चजनान् निषादपञ्चमान् चतुरो वर्णान् "अभि तिष्ठति"। अपि च "येन" रसेन वयं "रयिं" धनं च "वनामहे" सम्भजामहे यद्वा येन त्वां रयिं याचामहे तमाभर॥ ३॥ [१६]

१ २ ३ १ २ ३ २उ
वृषा मतीनां पवते विचक्षणः
३ १ २ ३ १ २र ३ २
सोमो अह्नां प्रतरीतोषसां दिवः।
३ १ २र ३ १ २ २
प्राणा सिन्धूनां कलशाँ अचिक्रद-
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
दिन्द्रस्य हार्द्यांविशन्मनीषिभिः ॥*१*॥

ऋ० भार्गवः कविः। छ० बृहती। दे० सोमः। अथ तृतीयतृचे—प्रथमा। अयं "सोमः" "पवते" अभिषूयते। कीदृशः सोमः? 'मतीनां' मतयः स्तोतारः तेषां "वृषा" वर्षकः, 'कामानां' 'विचक्षणः' विद्रष्टा, 'अह्नाम्' उषसां 'दिवः' द्युलोकस्य आदित्यस्य वा "प्रतरीता" प्रवर्द्धयिता किञ्च 'सिन्धूनां' स्यन्दमानानाम् उदकानां 'प्राणा' प्राणयिता चेतयिता अनितेः (अदा० प०) आनचि, 'बहुलं छन्दसि

(२, ४, ७३)'—इति शब्विकरणस्य लुक्, सुपां सुलुगित्या-कारः (७, १, ३९) 'कलशान्' 'अचिक्रदत्' शब्दं करोति प्रवेष्टुम्। किं कुर्वन्? "इन्द्रस्य" "हार्दि" हृदयम् 'आविशन्' प्रविशन् "मनीषिभिः" मनस ईषितृभिः स्तुतिभिः स्तुत इति शेषः। व्यवहितमपि मनीषिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन सम्बध्यते॥

"अक्राम्"-"अक्रः"—इति, 'उषसाम्'-'उषसः'—इति, "प्राणा"-"क्राणा"—इति, "अचिक्रदत्"-"अवीवशत्"—इति च पाठाः॥ १॥

२   १ १   २ २   २ १
मनीषिभिः पवते पूर्व्यः कवि-
१र २ २उ   २ १   २
र्नृभिर्यतः परि कोशाꣳ असिष्यदत्।
२ १ २ १ २   २ १२ २   २ २ २
त्रितस्य नाम जनयन्मधु क्षर-
१ २   २ २   २ १   २ ३ १ २
न्निन्द्रस्य वायुꣳ सख्याय वर्धयन्॥*२*॥

अथ द्वितीया। अयं सोमः "मनीषिभिः" मेधाविभिः अध्वर्य्यादिभिः 'पवते' पूयते। यद्वा अयं मनीषिभिर्धाराभिः 'पवते' क्षरति। कीदृशोऽयम्? "पूर्व्यः" पुराणः "कविः" मेधावी 'नृभिः' नेतृभिः अध्वर्य्यादिभिः "यतः" सन् 'कोशान्' कलशान् प्राप्तुं "परि असिष्यदत्" परितः स्यन्दते स्रवति। "त्रितस्य" त्रिषु स्थानेषु लोकेषु विस्तृतस्य "इन्द्रस्य" यजमानस्य सम्बन्धि "नाम" नामकमुदकं "जनयन्" उत्पादयन् "मधु" मधुरं रसं "क्षरन्" क्षरति। किं कुर्वन्? इन्द्रस्य "सख्याय" सखित्वाय "वायुं" "वर्द्धयन्" प्रवृद्धं कुर्वन्॥

"असिष्यदत्"-"अचिक्रदत्"—इति पाठौ, "वायु"-'वायोः'—इति च, "वर्द्धयन्"-"कर्त्तवे"—इति च ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
अयं पुनान उषसो अरोचय-

३ १ २र ३ २
द्यं सिन्धुभ्यो अभवदु लोककृत्।

३ २उ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरं

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥३॥ [१७]

अथ तृतीया। "अयं" सोमः "पुनानः" पूयमानः "उषसः" "अरोचयत्" अदीपयत्। अयं "सिन्धुभ्यः" स्यन्दमानेभ्यः वसतीवरीभ्यः "अभवत्" सम्बद्धो भवति। "उ"—इति पूरणः। कीदृशोऽयम्? "लोककृत्" लोकानां कर्त्ता वर्षकृत्त्वाद्रेतोधारकत्वाच्चास्य लोककृत्त्वम्। "अयं" सोमः "त्रिःसप्त" एकविंशतिं गाः ऋत्मुखेन "आशिरं" "दुदुहानः" दुहानः दोहस्य प्रयोजकत्वात् कर्त्तोपचारः "मत्सरः" मदकरः "चारु" रमणीयं "पवते" चरति। किमर्थम्? "हृदे" हृदयाय हृदय-गमनाय ॥

"अरोचयत्"-"विरोचयत्"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः।

---

३ १ २र ३ २ ३ १ २र ३ २ ३ १
एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
एवा ते राध्यं मनः ॥१॥

ऋ० अङ्गिरस-श्रुतकक्षो वा। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः।

एवाह्यीति-षष्ठे खण्डे—प्रथमतृचे—प्रथमा। हे इन्द्र! त्वं "वीरयुः" वीरान् युद्धकर्म्मणि समर्थान् शत्रून् हन्तुं कामयमानः "एव असि" भवसि खलु। "हि" प्रसिद्धौ अतएव त्वं "शूरः" सामर्थ्यवान् "एव" भवसि। "उत" अपि च "स्थिरः" संग्रामे धैर्य्यवान् भवसि, एकत्र स्थित्वैव शत्रून् सम्प्रहरसीत्यर्थः। एवं सति "ते" तव "मनः" "राध्यं" स्तुतिभिः आराधनीयम् "एव"। यतोऽनेन मनसा त्वं शत्रुवधं संग्रामे धैर्य्यादिकं करोषीति तव मन एव सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः॥ १॥

२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एवा रातिस्तुवीमघ विश्वेभिर्धायि धातृभिः।
१ २ ३ १ २
अधा चिदिन्द्र नः सचा ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "तुविमघ!" तुविरिति बहुनाम (निघ० २, १, १) बहुधन इन्द्र! "विश्वेभिः" सर्वैः 'धातृभिः' कर्म्मधारकैः यद्वा, देवानां हविर्दानेन पोषयितृभिः सर्वैः यजमानैः तव "रातिः" गवाश्वादिदानं "धायि" तैर्धार्य्येत एव दधातेर्लुङि कर्म्मणि रूपम्। "चित्" एवार्थे। "अध" अनन्तरमेव हे इन्द्र! एवंविधस्त्वं "नः" अस्माकं यष्टॄणामपि "सचा" धनादि-दानेन कर्म्म-सहायो भव॥

"इन्द्रनस्सचा"-"इन्द्रमेसचा"—इति पाठौ॥ २॥

२उ ३ १ २ ३ १ २र
मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानां पते।
१ २ ३ १ ३ १ २
मत्स्वा सुतस्य गोमतः ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया। हे "वाजानां पते!" अन्नानां पते! बलानां

वा, हे इन्द्र! 'तन्द्रयुः' निष्कारणं निवृत्तकर्मवत्त्वादालस्ययुक्तः 'ब्रह्मेव' ब्राह्मण इव त्वं "मा उ षु भुवः" सुष्ठु मा भव, सर्वदा अस्मत्-कर्मरतो भवेत्याशासनम्। तदेवाह—'सुतस्य' अभिषुतस्य, ततः "गोमतः" गव्येन क्षीरेण दध्ना वा मिश्रणवतः सोमस्य पानेन "मत्स्व" माद्य हृष्टो भव ॥ ३ ॥ [१८]

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः।
३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिम् ॥*१

ऋ० मधुच्छन्दः। छ० अनुष्टुप्। दे० इन्द्रः। द्वितीय-तृचे—प्रथमा। "विश्वाः" सर्वाः "गिरः" अस्मदीयाः स्तुतयः "इन्द्रम्" "अवीवृधन्" वर्द्धितवत्यः वृधेर्णिचि चङि "उर्ऋत् (७, ४, ७)"—इत्यनुवृत्तौ "नित्यं छन्दसि (७, ४, ८)"—इति ऋकारस्य ऋकार-विधानात् लघूपधगुणाभावः, निपात-स्वरः (८, १, २८) कीदृशमिन्द्रम्? "समुद्रव्यचसं" समुद्रवद् व्याप्तवन्तं, "रथीनां" रथ-युक्तानां योद्धृणां मध्ये "रथीतमम्" अतिशयेन रथ-युक्तं, "वाजानाम्" अन्नानां "पतिं" स्वामिनं, "सत्पतिं" सतां सन्मार्गवर्त्तिनां पालकं "पत्यावैश्वर्य्ये (६, २, १८)"—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

२ १ २ ३ २ ३ १ २
सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते।
२ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
त्वामभि प्र नोनुमो जेतारमपराजितम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "शवसस्पते!" बलस्य पालकेन्द्र! 'ते' तव "सख्ये" अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्त्तमाना वयं "वाजिनः"

अन्नवन्तः भूत्वा 'मा भेम' शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम। अतः "त्वाम्" अभयहेतुम् "अभि प्र नोनुमः" सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः णु स्तुतौ (अदा०, प०), "णोनः (६, १, ६५)"—इति नत्वम्, यङोलुक् (२, ४, ७४), प्रत्ययलक्षणेन (१, १, ६२), "सन्यङोः (६, १, ९)"—इति द्विर्भावः, "गुणो यङ्लुकोः (७, ४, ८२)"—इत्यभ्यासस्य गुणः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां (३, १, ३२) लटोनस् (३, ४, ७८), अदादिवद्भावात् शपो-लुक् (२, ४, ७२)। कीदृशं त्वाम्? "जेतारं" युद्धेषु जय-शीलम् अपराजितं क्वापि पराजय-रहितम्॥

"प्रनोनुमः"-"प्रणोनुमः"—इति पाठौ॥ २॥

२ १ २र ३ २ ३ १ २र ३ १ २

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्यूतयः।

३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

यदा वाजस्य गोमत स्तोतृभ्यो मꣳहते मघम्

॥*३*॥ [१९]

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धम्।

अथ तृतीया। "इन्द्रस्य" सम्बन्धिन्यः "रातयः" धन-दानानि "पूर्वीः" अनादि-काल-सिद्धाः, अस्येन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः; एवं सति इदानीन्तनो-ऽपि यजमानः "स्तोतृभ्यः" ऋत्विग्भ्यः "गोमतः" गो सहितस्य "वाजस्य" अन्नस्य पर्य्याप्तं "मघं" धनं "यदा" "मंहते" दक्षिणारूपेण ददाति, तदानीं "रातयः" बहु-धन-दान-पूर्व-काणीन्द्रस्यात्म-विषयाणि रक्षणानि "न वि दस्यन्ति" विशे-षेण नोपक्षीयन्ते। "यदा"-"यदि"—इति पाठौ। "मघं",

"रेक्णः", "रिक्थं"---इत्यादिष्वष्टाविंशति-सङ्ख्याकेषु धननामसु (निघ० २, १०) मघशब्दः पठितः । "दाति"-"दाशति"—इत्यादिषु दशसु दानकर्मसु "मंहते"---इति पठितम् (निघ० ३, २०, १०)। पूर्वीः—पुरु-शब्दस्य "वोतोगुणवचनात् (४, १, ४४)"---इति ङीष्, आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छान्दसः, जसि "दीर्घाज्जसिच (६, १, १०५)"- इति निषेधं वाधित्वा "वा छन्दसि (६, १, १०६)"---इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्, ङीषः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । मंहते---शपः पित्वादनुदात्तत्वम्, तिङश्च ल-सार्वधातुकस्वरेण 'तिङतिङः (८, १, २८)'—इति निघातो न भवति "निपातैर्यद्यदिहन्त (८, १, ३०)"—इति निषेधात् ॥ ३ ॥ [१८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-वुक्क-भूपाल-
साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये
सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे तृतीयोऽध्यायः ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः आरभ्यते ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
एत असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः ।
१ २ ३ १ २र
विश्वान्यभि सौभगा ॥ १ ॥

ऋ० जमदग्निः। छ० गायत्री। दे० सोमः। प्रथम-खण्डे—एते असृग्रमिति प्रथमतृचे—प्रथमा। तत्र "तिरः पवित्रं" तिर्य्यग् गच्छन्तं दशापवित्रं प्रति "आशवः" शीघ्र-गामिनः "एते" पवमाना "इन्दवः" सोमाः "विश्वानि" सर्वाणि "सौभगा" सौभगानि धनानि "अभि" लक्ष्य "असृ-ग्रम्" ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः।

१ २ ३ २ ३ १ २

त्मना कृण्वन्तो अर्वतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "वाजिनः" बलवन्तः सोमाः "पुरु" बहूनि "दुरिता" दुरितानि "वि घ्नन्तः" विशेषेण नाशयन्तः "तोकाय" अस्माकं पुत्राय "सुगा" अतिसुखरूपाणि धनानि "अर्वतः" अश्वांश्च "त्मना" आत्मना स्वयमेव "कृण्वन्तः" ददत इत्यर्थः। ऋत्विग्भिः सृज्यन्त इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

"त्मना"-"तना" इति—इति पाठौ, "अर्वतः"-"अर्वते"—इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३क २र ३ २

कृण्वन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम्।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

इडामस्मभ्यꣳ संयतम् ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया। सोमाः अस्माकं "गवे" "अस्मभ्यं" च "संयन्तं" यदस्मात् संयच्छति। तद् "वरिवः" धनम् "इडाम्" अन्नञ्च "कृण्वन्तः" कुर्वन्तः "सुष्टुतिम्" अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् "अभ्यर्षन्ति" आभिमुख्येन गच्छन्ति ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ १२ ३ १ २र

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि।

३ १ २ ३ १ २

अन्तरिक्षेण यातवे ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा। "मनौ अधि" मनुष्ये यागं कुर्वाणे सति। यद्वा मनावधि मनुर्मन्तव्यो यज्ञस्तस्मिन् "पवमानः" पूयमानः पुनानो वा "राजा" राज-शब्देन सोमोऽभिधीयते "सोमं राजानमकृखन् (य० मा० २८, ७२)"—इत्यादिषु दृष्टत्वात्, स राजा सोमः "मेधाभिः" स्तुतिभिः सह "ईयते" गच्छति। कुत्र? "अन्तरिक्षेण" आकाशमार्गेण द्रोणकलशं प्रति "यातवे" यातुम्। द्रोणाभिगमन-काले हि स्तोतृभिः स्तूयते खलु॥ १॥

३ २ ३ २३ १ २ ३ १ २र

आ नः सोम सहो जुवो रूपं न वर्चसे भर।

३ २ ३ १ २

सुष्वाणो देववीतये ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "सोम!" "देववीतये" देवानां पानाय देवानां कामाय वा "सुष्वाणः" अभिषुतो वा त्वं "सहः" शत्रुभिर्भवनसमर्थं बलं "जुवः" जु—इति गत्यर्थः शत्रून् प्रति शीघ्रगमनं यद्वा सर्वतो गमनशीलं बलम्। किञ्च "न"—इति चार्थे "वर्चसे" वर्चदीप्तौ (भ्वा०, आ०) दीप्त्यै सर्वत्र प्रकाशनाय रूपञ्च "नः" अस्मभ्यम् "आ भर" आहर प्रयच्छ॥ २॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
आ न इन्दो शातग्विनं गवां पोषꣳ स्वश्व्यम् ।
२ ३ १ २ ३ १ २
वहा भगत्तिमूतये ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया। हे "इन्दो"! पात्रेषु चरणशील! दीपनशील! वा हे सोम! "शातग्विनं" शतसहस्रसङ्ख्याकाभिः गोभिः युक्तं "गवां पोषं" गवादीनां पुष्टिवर्द्धनं "स्वश्व्यं" शोभनाश्व-सङ्घ-सहितं "भगत्तिं" भगदत्तिं भजनीय-धन-दानञ्च "ऊतये" रक्षणाय "नः" अस्माकम् "आवह" प्रापय। गवादीश्च तेषां वृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः॥ ३॥ [२]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
तं त्वा नृम्णानि बिभ्रतꣳ सधस्थेषु महो दिवः ।
१ २ ३ १ २
चारुꣳ सुकृत्ययेमहे ॥*१*॥

ऋ० कविः। छ० गायत्री। दे० सोमः। तन्त्वा नृम्णानीति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "महोदिवः" महतो द्युलोकस्य "सधस्थेषु" सहस्थानेषु स्थितं, "नृम्णानि" धनानि "बिभ्रतं" अस्मदर्थं धारयन्तं "चारु" कल्याणं हे सोम! "तं" तादृशं पवमान-लक्षणं "त्वा" त्वां "सुकृत्यया" शोभन-क्रियया "ईमहे" धनानि याचामहे॥ १॥

१ १ ३क २र ३ १ २ ३ १ २
संवृक्तधृष्णुमुक्थ्यं महामहिव्रतं मदम् ।
३ १ २र ३ १ २
शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "संवृक्तधृष्णुं" संवृक्ताः संक्षिप्ताः

धृष्णवो धर्षणशीलाः शत्रवो येनासौ संवृत्तधृष्णुः, तम्, "उक्थ्यं" उक्थार्हं प्रशस्यम्, "महामहिव्रतं" महीय-बहु-कर्माणं, "मदं" मदकरं "शतं" बहूनि "पुरः" शत्रूणां पुराणि "रुरुक्षणिं" विनाशयन्तम्; त्वां धनानाम् ईमहे इति सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३क २र ३ १ २ २ २

अतस्त्वा रयिरभ्ययद्राजानꣳ सुक्रतो दिवः ।

३ १ २ ३ १ २

सुपर्णो अव्यथी भरत् ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे "सुक्रतो !" शोभनकर्म्मन् ! पवमान सोम ! "रयिः" रयिम् धनं प्रति "अभि अयत्" अभिगमयति "राजानं" "त्वा" त्वाम् "अतः दिवः" अमुष्मात् द्युलोकात् "अव्यथी" व्यथारहितः "सुपर्णः" श्येनवत् "भरत्" आहरत् । तथा च श्रूयते—'आदाय श्येनो अभरत् सोमम् (ता० ब्रा०)' —इति ॥ "अव्यथी"-"अव्यथिः"—इति पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

अधा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे ।

२ १ २र

अभिष्टिकृद्विचर्षणिः ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । "अधा" अथ "विचर्षणिः" कर्मणां विद्रष्टा "अभिष्टिकृत्" यजमानानाम् अभीष्ट-फलस्य कर्त्ता सोमः "इन्द्रियं" स्वकीयं फलं "हिन्वानः" प्रेरयन् "ज्यायः" प्रशस्यतरं "महित्वं" महत्त्वम् "आनशे" प्राप्नोति ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

विश्वस्मा इ स्वर्दृशे साधारणꣳ रजस्तुरम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २

गोपामृतस्य विर्भरत् ॥*५*॥ [३]

अथ पञ्चमी। "रजस्तुरम्" उदकस्य प्रेरकम् "ऋतस्य" यज्ञस्य "गोपां" गोपयितारं "विश्वस्मै" सर्वस्मै "स्व ईशे" देवाय "साधारणम् इत्" समानम् आवसन्तं सोमं "विः" पक्षी श्येनो "भरत्" स्वर्गादाहरत् ॥ ५ ॥ [३]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः।
१ २ ३ १ २र
इन्दो रुचाभि गा इहि ॥*१*॥

ऋ० कश्यपः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृचात्मके चतुर्थसूक्ते—प्रथमा। हे "इन्दो!" सोम! "मनीषिभिः" ऋत्विग्भिः "मृज्यमानः" शोध्यमानः त्वम् "इषे" अस्माकमन्नाय "धारया" "पवस्व" चर। "रुचा" रोचमानेनान्धसा "गाः" पशून् "अभीहि" अभिगच्छ ॥ १ ॥

३ १ २र ३ २३ १ २
पुनानो वरिवस्कृध्यूर्जं जनाय गिर्वणः।
१ २ ३ २ ३ १ २
हरे सृजान आशिरम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "गिर्वणः!" गीर्भिर्वननीय! "हरे!" हरितवर्ण सोम! "आशिरं" क्षीरं प्रति "सृजानः" विसृज्यमानः "पुनानः" पूयमानः त्वं "जनाय" जनार्थं "वरिवः" धनम् "ऊर्जम्" अन्नञ्च "कृधि" कुरु ॥ २ ॥

२ १ ३१२ ३ १ २ ३ २
पुनानो देववीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम्।
२ २ ३ १ २ ३ २
द्युतानो वाजिभिर्हितः ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया। हे सोम! "वाजिभिः" हविर्लक्षणान्न-

युक्तैर्यजमानैः सह "द्युतानः" दीप्यमानः "देववीतये" यज्ञार्थं "पुनानः" पूयमानः "हितः" हितकरः त्वम् "इन्द्रस्य" "निष्कृतं" स्थानं "याहि" गच्छ॥

"हितः"-"यतः"—इति पाठौ॥ २॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः।

---

२ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा।
३ २ ३क २र
हव्यवाड्जुह्वास्यः॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः। छ० गायत्री। दे० अग्निः। द्वितीयखण्डे—प्रथमतृचे—प्रथमा। "अग्निः" आहवनीयाख्यः तस्मिन् प्रक्षिप्यमाणेन "अग्निना" निर्मन्थन-प्रणीतेन वा सह "समिध्यते" सम्यग् दीप्यते। कीदृशोऽग्निः? "कविः" मेधावी "गृहपतिः" यजमान-गृहस्य पालकः "युवा" नित्य-तरुणः "हव्यवाट्" हविषो वोढा वहतेः "वहश्च (३, २, ६४)"—इति ण्वि-प्रत्ययः; णित्त्वादुपधावृद्धिः (७, २, ११५) 'गतिकारकोपपदात् कृत् (६, २, १३९)"—इत्युत्तर-पद-प्रकृतिस्वरत्वम् "जुह्वास्यः" जुहूरूपेण मुखेन युक्तः। हूयते अनयेति जुहूः "हुवः श्लुवच्च (उ०, २, ६१)"—इति क्विप्; तत्सन्नियोगाद्द (३, २, १७८ वा०) दीर्घश्च; श्लुवद्भावात् द्विर्भावः; चुत्व-जश्त्वे; प्रातिपदिक स्वरेणान्तोदात्तः (फि० १, १,); जुहूरास्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते (८, २, १); शेष-निपातः; यणादेशे "उदात्तस्व-

रितयोर्यण: स्वरितोऽनुदात्तस्य (८, २, ४)"—इत्याकार: स्वरित: ॥ १ ॥

१   २र   ३ १ २   ३ १ २   ३ १ २
यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्य्यति ।
१ २   ३ १ २
तस्य स्म प्राविता भव ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे "अग्ने !" "देव !" "य:" "हविष्पति:" यजमान: "दूतं" "त्वाम्" "सपर्य्यति" परिचरति । तस्य यजमानस्य "प्राविता" "भव स्म" अवश्यं रक्षको भव । ह्रूयत इति हवि: "अर्चि-शुचि (उ०, २, १०७)"—इत्यादिना इसि:, प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्त: (३, १, ३), हविष: पति: हविष्पति:, "नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य (८, ३, ४५)" —इति षत्वम्, "पत्यावैश्वर्य्ये (६, २, १८)"—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपर्य्यति—सपर-शब्दात् "कण्ड्वादिभ्यो यक् (३, १, २७)"—इति यक्, धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्यर्थात् यक: कित्त्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक आर्द्धधातुकत्वे सति "अतोलोप: (६, ४, ४८)"—इति लोप: "सनाद्यन्ता धातव: (३, १, ३२)"—इति धातुसञ्ज्ञायां तिप्, "कर्त्तरि शप् (३, १, ६८)", तस्मिन् पूर्वस्य "अतोगुणे (६, १, ९६)"—इति परपूर्वत्वम्, यक: प्रत्यय-स्वरेणोदात्तत्वम् (३, १, ३), शपा सह एकादेशस्य "एकादेश उदात्त० (८, २, ५)"—इत्युदात्तत्वम्, "तिङ्ङतिङ: (८, २, २८)"—इति निघातो न भवति "यद्वृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)"—इति प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

२ ३   २ ३ १ २   ३ १ २   ३ १ २
यो अग्निं देववीतये हविष्माꣳ आविवासति ।

१ २
तस्मै पावक मृडय ॥३॥ [५]

अथ तृतीया। "हविष्मान्" हविर्युक्तो "यः" यजमानः "देववीतये" देवानां हविर्लक्षणहेतुयागार्थम् "अग्निम्" "आविवासति" अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्य्यां करोति। हे "पावक!" अग्ने! "तस्मै" "मृड़य" तं यजमानं सुखय। देववीतये—'वी गतिप्रजन-कान्त्यशन-खादनेषु (अदा०, उभ०)'—इत्यस्मादशनार्थात् क्तिन्, देवानां वीतिर्यस्मिन् यागे स देववीतिः, "बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम्, "नब्विषयस्यानिसन्तस्य (फि०, २, ३)"—इति पर्य्युदासाद्धविः-शब्दोदात्तः, मतुपः सर्वानुदात्तत्वात् स एव शिष्यते। आविवासति—'वा गति-गन्धनयोः (अदा० प०)'—अस्मादन्तर्भावितण्यर्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन्, आह्वानेच्छा; परिचर्य्यायां पर्य्यवस्यतीति विवासति-शब्दः परिचर्य्यार्थे निघण्टौ (३, ५, १०) पठितः, द्विर्भावः, अभ्यासस्य ह्रस्वः (७, ४, ५९), "सन्यतः (७, ४, ७९)"—इति इत्वम्, "अनित्यादिर्नित्यम् (६, १, १९७)"—इत्याद्युदात्तत्वम्, "तिङ्ङतिङः (८, १, २८)"—इति निघातो न भवति "यद्वृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)"—इति प्रतिषेधात्, "तिङि चोदात्तवती (८, १, ७१)"—इत्याङो "सह सुपेत्यत्र (२, १, ४) सहेति योगविभागादाङस्तिङा सह समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते (८, १, २२३) "परादिश्छन्दसि बहुलम् (६, २, १९९)"—इत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वम्। तस्मै—"क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् (२, ३, १३ वा०)"—इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ३ ॥ [५]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २   ३ १ २
मित्रꣳ हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम्।

१ १ २ १ २ १ १
धियं घृताचीᳫं साधन्ता ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दः। छ० गायत्री। दे० मित्रावरुणः।
अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा। अहमस्मिन् कर्मणि हविः-प्रदानाय "पूतदक्षं" पवित्रबलं "मित्रं" "हुवे" आह्वयामि ह्वयतेः "बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)"—इति शपोलुकि सति "ह्वः सम्प्रसारणम् (६, १, ३२)"—इत्यनुवृत्तौ "बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)"—इति सम्प्रसारणे उवङादेशः, "तिङतिङः (८, १, २८)"—इति निघातः। तथा "रिशादसं" रिशानां हिंसकानाम् अदसमत्तारम् "वरुणञ्च" हुवे। कीदृशौ मित्रावरुणौ? "घृताचीं" घृतमुदकमञ्चति भूमिं प्रापयति या धीः येन कर्मणा तां घृताचीं "धियम्" "साधन्ता" साधयन्तौ 'राध साध संसिद्धौ (दि०, प०)'—इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लटः शत्रादेशे (६, १, १६१), श्नुं बाधित्वा व्यत्ययेन (३, १, ८५) शप्, अदुपदेशत्वात् उपरि शतृ-प्रत्ययस्य ल-सार्वधातुकानुदात्तत्वम्, द्वितीयाद्विवचनस्य शपश्च 'अनुदात्तौ सुप्पितौ (३, १, ४)"—इत्यनुदात्तत्वे, 'धातोः (६, १, १६२)'—इति धातुस्वर एव शिष्यते, 'सुपां सु-लुक्० (७, १, ३९)'—इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥ १ ॥

२ १ २
ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा।

१ २ ३ १ २
क्रतुं बृहन्तमाशाथे ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "मित्रावरुणौ!" मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ "देवता द्वन्द्वे च (६, ३, २६)"—इति पूर्वपद-

स्थानङादेशः, तादृशौ युवां "क्रतुं" प्रवर्त्तमानमिमं सोमयागम् "आशाथे" आनशाथे व्याप्नुवन्तौ "छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः (३, ४, ६)"—इति वर्त्तमाने लिट् नुड़भावश्छान्दसः। केन ? "ऋतेन" अवश्यम्भावितया सत्येन फलेन अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः। कीदृशौ युवाम् ? "ऋतावृधौ" 'ऋतमित्युदकनाम (निघ० १, १२, ६), सत्यं वा यज्ञं वा'—इति यास्कः उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितारौ। अतएव "ऋतस्पृशा" उदकादीन् स्पृशन्तौ। कीदृशं क्रतुम् ? "बृहन्तम्" अङ्गैरुपाङ्गैश्चातिप्रौढ़म् ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २३ १ २

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया ।

१ २ ३ १ २

दक्षं दधाते अपसम् ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया। "मित्रावरुणा" मित्रावरुणौ एतौ देवौ "नः" अस्माकं "दक्षं" बलम् "अपसं" कर्म्म च "दधाते" पोषयतः, कीदृशौ ? "कवी" मेधाविनौ, "तुवि-जाता" तुविजातौ बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ, "उरुक्षया" बहु निवासौ मित्रावरुणौ—मित्रशब्दः प्रातिपदिक-स्वरेणान्तोदात्तः (फि० १, १), वरुण-शब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः (६, १, १९७)। तुविजातौ—बहूनामुपकारकतया तत्सम्बन्धित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासान्तोदात्तत्वम् (८, १, २२३), चतुर्थीसमासे हि "क्ते च (६, २, ४५)"—इति क्वचित् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। उरूणां बहूनां क्षयौ उरुक्षयौ, "क्षि निवास-गत्योः (तु० प०)"—इति धातोः क्षियन्त्यस्मिन्निति क्षय इत्यधिकरणे एव अच्-प्रत्ययान्तस्य 'चितः (६, १, १६३)'

—इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते "क्षयो निवासे (६, १, २०१)"—इत्याद्युदात्तत्वं विहितम्, समासे तु "समासस्य (८, १, २२३)"—इत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेण (६, २, १३९) प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। यद्यपि थाथादि-स्वरेणान्तोदात्तत्वेन बाध्यते तथापि "पदादिश्छन्दसि बहुलम् (६, २, १९९)"—इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम्। दक्षः—दक्षतेरुत्साहकर्मणो जित्वादाद्युदात्तः (६, १, १९७)। आप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म्म, "आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४, १०९ दी० वृ०)"—इत्यसन्तस्य अपसस्पारे इत्यादौ नित्त्वा (६, १, १९७) दाद्युदात्तस्यापस्-शब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् (३, १, २)॥२॥ [६]

१ २ ३ १ २र ३ १ २र
इन्द्रेण सꣳ हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा।
३ १ २ ३ १ २
मन्दू समानवर्चसा॥१॥

ऋ० मधुच्छन्दः। छ० गायत्री। दे० मरुद्गणः। अथ तृतीयतृचे—प्रथमा। हे मरुद्गण! त्वम् "इन्द्रेण" "सञ्जग्मानः" सङ्गच्छमानः "सं दृक्षसे हि" सम्यग् दृश्येथाः खलु, अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्यमित्यर्थः। कीदृशेनेन्द्रेण? "अबिभ्युषा" भीति-रहितेन कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ? "मन्दू" नित्य-प्रमुदितौ, "समानवर्चसा" तुल्य-दीप्ती "पुरा कदाचित् वृत्र-बध-दशायाम् इन्द्रस्य सखायः सर्वे देवा वृत्र-श्वासेनापसारितास्तदानीमिन्द्रस्य वृत्रसम्बन्धि-सकल-सेना-जयार्थं मरुद्भिः सङ्गमो भूतः"—सोऽयमर्थो "वृत्रस्य त्वा श्वसथा (छ० आ० ४, १, ४, २, १७६ पृ०)"—इति मन्त्रे संगृहीतः; "इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्"

—इति ब्राह्मणे (ता०) प्रपञ्चितश्च; इन्द्रशब्दः परमैश्वर्य्यवन्तं मरुद्गणञ्चाभिधत्ते, तदानीमिन्द्रस्य सम्बोधनं वह्निरेवाध्याहर्त्तव्यम्। तथा चेयमृक् यास्केनैवं व्याख्याता—"इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्, समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् (४, १२)"—इति। सन्दृक्षसे—सम्पश्येथाः "दृशेश्चेति वक्तव्यम् (७, १, ७ वा०)"—इत्यात्मनेपदम्, दृशेः "लिङर्थे लेट् (३, ४, ७)"—इति प्रार्थनायां लेट्, थासस्से (३, ४, ८०), "लेटोऽडाटौ (३, ४, ९४)"—इत्यड़ागमः, "सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)"—इति सिप्, "संज्ञा पूर्वको विधिरनित्यः (प० शे० ९३)"—इति गुणाभावः, व्रश्चादिना (८, २, ३६) षत्वम्, "षढोः कः सि (८, २, ४१)"—इति कत्वम्, "आदेश-प्रत्यययोः (८, ३, ५९)"—इति सिपः षत्वम्; बहुल-ग्रहणात् सिपः परस्ताच्छवपि भवति, सिपा व्यवधानात् पश्यादेशो न भवति, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् (३, १, ४), उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् (६, १, १८६), धातुस्वर एव शिष्यते (६, १, १६२), हि-शब्द योगात् "तिङतिङः (८, १, २८)" —इति निघातो न भवति "हि च (८, १, ३४)"—इति प्रतिषेधात्। सञ्जग्मानः—गमेः सम्पूर्वात् छन्दसि लुङ्लङ्-लिटः (३, ४, ६)"—इति वर्त्तमाने लिट्, "समोगम्पृच्छि० (१, ३, २९)"—इत्यात्मनेपद-विधानात् लिटः कानजादेशः (३, २, १०६), द्विर्भावः (६, १, ८), हलादि-शेषः (७, ४, ६०), अभ्यासस्य चुत्वम् (७, ४, ६१), "गमहनन० (६, ४, ९८)"—इत्युपधा-लोपः, कानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्, गति-समासे (२, २, १८), कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २ १३९)। अबिभ्युषा—"ञि भी भये (ज०, प०), पूर्ववल्लिट्

(३, ४, ६), "शेषात् कर्त्तरि० (१, ३, ७८)"—इति परस्मैपदम्, "क्वसुश्च (३, २, १०७)"—इति लिटः क्वसुरादेशः, तस्य कित्त्वाद् गुणाभावः (१, १, ५), अभ्यासस्य झल-जश्त्वे (७, ४, ६९)—(८, ४, ५४) क्रादिनियमात् प्राप्त इट् (७, २, १३) "वस्वेकाजाद्घसाम् (७, २, ६७)"—इति नियमात् निवर्त्तते नञ्समासे तृतीयैकवचनं भत्वाद "वसोः सम्प्रसारणम् (६, १, १३१)"—इति वकारस्य उकारादेशः, "सम्प्रसारणाच्च (६, १, १०८)"—इति पूर्वरूपत्वं बाधित्वा "एरनेकाच (६, ४, ८२ "—इति यणादेशः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १६८), पूर्वेण सह संहिताया मोकारस्य "एङः पदान्तादति (६, १, १०९)"—इति पररूपत्वे प्राप्ते "प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५,)"—इति प्रकृतिभावः। मन्दू—'मद स्तुति-मोद-मद स्वप्न-कान्ति गतिषु' (भ्वा०, आ०,), "इदितो नुम् धातोः (७, १, ८५)"—इति नुमागमः, कुरित्यनुवृत्तौ "खरु-शङ्कु पीयु नीलङ्गु लिगु (उ० १, ३६)"—इत्यत्राविभक्तिक-निर्देशाद्धन्तेर्हिङ्गुरितिवद्बाल्वन्तरादपि कुरित्युक्तम्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः (३, १, ३), द्विवचने सौ "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६, २, १०४), तृतीयैकवचने च "सुपां सु लुक्० (७, १, ३९)"—इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्, समानं वर्च्चो ययोरिति वा यस्येति बहुव्रीहिः, द्विवचने "सुपां सु-लुक्० (७, १, ३९)"—इत्याकारः, समान-पदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् (फि० १, १), बहुव्रीहौ पूर्वपद प्रकृति-स्वरेण (८, २, १), तदेवावशिष्यते ॥१॥

१ २र ३२उ ३ १२ ३ १ २ ३ २

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे।

१ २ ३　१ २ ३ १ २
दधाना नाम यज्ञियम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। अहेत्यवधारणार्थः। "आत् अह" वर्षा-र्त्तोरनन्तरमेव "स्वधामनु" इतःपरं जनिष्यमाणमन्नमुदकं वा अनुलक्ष्य मरुतो देवाः "पुनः गर्भत्वम् आ ईरिरे" मेघ-मध्ये जातस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः प्रतिसंवत्सर मेवं कुर्वन्तीति दर्श-यितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः। कीदृशा मरुतः? "यज्ञियं" यज्ञार्हं "नाम" "दधानाः" धारयन्तः। सप्तसु गणेषु मरुतामीदृक् वातानामीदृक् चेत्यादीनि यज्ञ-योग्यानि नामान्यन्यत्राम्ना-तानि। "अन्धः"—इत्यादिष्वष्टाविंशति-सङ्ख्याकेष्वन्ननामसु "ऊर्क्" (१५), "रसः" (१६), "स्वधा" (१७)—इति पठि-तम्, (निघ० २, ७) "अर्णः"—इत्यादिष्वेकशत-सङ्ख्याकेषू-दक-नामसु च "तेजः" (८६), "स्वधा" (८७), "अक्षरम्" (८८)—इति पठितम् (निघ० १, १२)। "आत्"-"अह"-निपातावाद्युदात्तौ (फि० ४, १२)। स्वधा—स्वं लोकं दधाति पुष्णातीति स्वधा, "आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३), कृदुत्तर-प्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३९)। अनु-पुनः-शब्दौ निपातावा-द्युदात्तौ (फि०, ४, १२)। गर्भस्य भावो गर्भत्वं प्रत्ययस्वरः (३, १, ३)। एरिरे—अन्तर्भावितण्यर्थात् 'इण् गतौ (अदा०, प०)'—इत्यस्मादनुदात्तेतः परस्य लिटो झस्य इरेच्, चित्त्वा-दन्तोदात्तः (६, १, १६३), "सह सुपा (२, १, ४)"—इत्यत्र "सुपा" योगविभागादाङा सह तिङः "समासस्य (८, १, २२३)"—इत्यन्तोदात्तत्वम्, "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः (३, १, ३६)"—इत्याम् न भवति मन्त्रत्वात् अह-शब्द-योगान्निघाता-भावः "तु-पश्य-पश्यताहैः पूजायाम् (८, १, ३९)"—इति

निषेधात्। दधाना:—शानचश्चित्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते (६,१,१६२) "अभ्यस्तानामादिः (६,१,१८९)"—इत्याद्युदात्तत्वत्। यज्ञमर्हतीति यज्ञियम्, "यज्ञर्त्विग्भ्यां घ-खञौ (५,१,७१)"—इति घ-प्रत्ययः "आयनेयीनीयियः फ ढ ख छ घां प्रत्ययादीनाम् (७,१,२)"—इतीयादेशः प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः (३,१,३)॥२॥

२ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वीडु चिदारुजत्नुभिर्गुहा चिदिन्द्र वह्निभिः।
१ २ ३ २ ३ १ २
अविन्द उस्रिया अनु॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया। अस्ति किञ्चिदुपाख्यानम् 'पणिभिर्देवलोकाद् गावोऽपहृताः अन्धकारे प्रक्षिप्ताः ताश्चेन्द्रो मरुद्भिः सहाजयत'—इति। एतच्च बह्वृचानुक्रमणिकायां सूचितम्—"पणिभिरसुरैर्निगूढ़ा गा अन्वेष्टुं सरमादेतशुनीन्द्रेण प्रेषिता ता ऋग्भिः पणयोऽमित्रीयन्तः प्रोचुः"—इति। मन्त्रान्तरेऽपि दृष्टान्ततया सूचितम्—"निरुद्धा आपः पणिनेव गावः"—इति तदेव उपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते—हे "इन्द्र!" "वीडु चित्" दृढ़मपि दुर्गमस्थानम् "आरुजत्नुभिः" अभिभञ्जद्भिः "वह्निभिः" वोढृभिः अन्यत्र नेतुं समर्थैः मरुद्भिः सहितस्त्वं "गुहा चित्" गुहायामपि स्थापिता "उस्रियाः" गाः "अन्वविन्दः" अन्विष्य लब्धवानसि। "ओजः" (१), "पाजः" (२)—इत्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु बल-नामसु "दक्षः" (१३) "वीलु" (१४) "च्यौत्नम्" (१५)—इति पठितम्। (८,९) नव-सङ्ख्याकेषु गो-नामसु "अघ्न्या" (१), "उस्रा" (२), "उस्रिया" (३)—इति पठितम् निघ० (२,११)। वीडु—प्रातिपदिक-स्वरः (फि० १,१)। चित्—आदिरुदात्तः।

आरुजत्नुभिः—'रुजो भङ्गे (तु० प०) इत्यस्मादौणादिकः क्तनुच् प्रत्ययः, कित्वाद् (१, १, ५) गुणाभावः, चित्वादन्तोदात्तत्वम् (६, १, १६) समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (६, २, १६०)। गुहा—सप्तम्यां डादेशः (७, १, ३९), "ग्रामादीनाञ्च (फि०, २, १५)"—इत्याद्युदात्तः। वह्निभिः—"वह्नि-श्रि-यु-स्रु-ग्ला-हा-त्वरिभ्योनिः (उ० ४, ५१)"—इति नि-प्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः। अविन्दः—'शेसुचादीनाम् (७, १, १९)"—इति नुमागमः, लुङ्-लङ्-लृङ् क्ष्वडुदात्तः (६, ४, ७१)। वसन्तीति उस्त्रियाः वसोः कर्त्तरि यक् प्रत्ययः, षत्वाभावश्च बाहुलकादूहनीयः (३, १, ८५), उक्तं हि 'यत्र पदार्थविशेषमुक्तं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदू ग्राह्यम् (३, १, ८५ भा०)'—इति, इकारः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः (३,१,३) ॥३॥[७]

१ २३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३ २
ता हुवे ययोरिदं पप्ने विश्वं पुरा कृतम् ।
३ १ २र
इन्द्राग्नी न मर्द्धतः ॥*१॥

ऋ० भरद्वाजः। छ० गायत्री। दे० इन्द्राग्नी। अथ चतुर्थे तृचे प्रथमा। "ता" तौ तादृशौ "इन्द्राग्नी" "हुवे" आह्वये। "ययोः" इन्द्राग्न्योः "पुरा" पूर्वस्मिन् काले "कृतं" "विश्वं" सर्वम् "इदं" पूर्वास्वृक्षु कीर्त्तितं वीर्य्यं "पप्ने" पन्यते ऋषिभिः स्तूयते ;—ताविन्द्राग्नी हुवे इत्यन्वयः। तौ चेन्द्राग्नी न "मर्द्धतः" मर्द्धतिः हिंसाकर्मा (निघ० २, १९, १४) स्तोतॄन् अहिंस्रः। अतोऽस्मान् आहुती रक्षतामिति भावः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उग्रा विघनिना मृध इन्द्राग्नी हवामहे ।
१ २ ३ १ २
ता नो मृडात ईदृशे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । "उग्रा" उग्रौ उद्गूर्णबलौ अतएव "मृधः" शत्रून् "विघनिना" विघनितौ विशेषेण हतवन्तौ "इन्द्राग्नी" "हवामहे" आह्वयामहे । तौ चेन्द्राग्नी "ईदृशे" अस्मिन् सङ्ग्रामे "नः" अस्मान् "मृडातः" सुखयताम् यद्वा मृडातिः उपदयाकर्मा ; नोऽस्माकं मृडातः उपदयां कुरुताम् ॥२॥

२ ३ ३ १ २र ३ १ २र
हथो वृत्राण्यार्य्या हथो दासानि सत्पती ।
३ २उ २ ३ १ २
हथो विश्वा अप द्विषः ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । हे इन्द्राग्नी ! "आर्य्या" आर्य्यैः कर्मानुष्ठातृभिः कृतानि "वृत्राणि" उपद्रवजातानि "हथः" हिंस्थः । तथा "सत्पती" सतां पालयितारौ सन्तौ "दासानि" दासाः कर्महीनाः शत्रवः, तैः कृतानि चोपद्रवजातानि हथः । अपि च "विश्वाः" सर्वाः "द्विषः" द्वेष्ट्रीः शत्रुभूताः प्रजाः "अप हथः" विनाशयथः अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः॥

"हथः"-"हनः"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

---

२ १ २र २ ३ ३ १२ ३ २ ३ १२
अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् ।

१ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
समुद्रस्याधि विष्टपे मनीषिणो मत्सरासः मदच्युतः
॥१॥

ऋ० विश्वामित्रः। छ० वृहती। दे० सोमः। अथ तृतीयखण्डे प्रथमतृचे—प्रथमा। "आयवः" गमन-शीलाः "सोमासः" सोमाः "मद्यं" मदकरं मदम् आत्मीयं रसम् "अभिपवन्ते" अभितो निर्गमयन्ति। कुत्रेत्युच्यते "समुद्रस्य" अन्तरिक्षस्य "अधिविष्टपे" अधिकं समुच्छ्रिते पवित्रे यद्वा समुद्रस्य यस्मात् समुद्द्रवन्ति रसान्तस्य कलशस्य "अधि" उपरि "विष्टपे" स्थाने पवित्रे निर्गमयन्ति। कीदृशाः? "मनीषिणः" मनस ईशितारो "मत्सासः" मदकराः "मदच्युतः" मदस्राविणः॥

"विष्टपे"-"विष्टपि"—इति पाठौ, "मदच्युतः"-"स्वर्विदः" इति च॥ १॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३२ ३ २ ३२
तरत्समुद्रं पवमान ऊर्म्मिणा राजा देव ऋतं बृहत्
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३२
अर्षा मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा प्र हिन्वान ऋतं बृहत्
॥२॥

अथ द्वितीया। "पवमानः" पूयमानः "देवः" द्योतमानः "बृहत्" अत्यन्तम् "ऋतम्" सत्यभूतः "राजा" सोमः "समुद्रम्" अन्तरिक्षं कलशं वा "ऊर्मिणा" धारया "तरत्" तरति "हिन्वानः" प्रेर्य्यमाणः। "ऋतम्बृहत्" अत्यन्तं सत्यभूतः स सोमः "मित्रस्य वरुणस्य" मित्रावरुणयोः "धर्मणा" धारणार्थं "प्र अर्षा" प्रार्षति प्रकर्षेण गच्छति॥

"अर्षा"-"अर्षन्"—इति पाठौ॥ २॥

१ २ १ १ १ २ १ २ ३ १ ३२ ३ १ २ ३क २र
नृभिर्येमाणो हर्य्यतो विचक्षणो राजा देवः समुद्र्यः
॥*३*॥ [९]

अथ अध्यास्यारूपा तृतीया। "नृभिः" कर्म-नेतृभिः ऋत्विग्भिः "येमानः" नियम्यमानः "हर्य्यतः" स्पृहणीयो "विचक्षणः" विद्रष्टा "देवः" दीप्यमानः "समुद्र्यः" अन्तरिक्षे भवः "राजा" सोमः इन्द्रार्थं पवते इति शेषः॥

"येमाणः"-येमानः" इति पाठौ॥ ३॥ [९]

२ १ २र ३ १ २र
तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निः

३ १ २ ३ १ २र ३ २
ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम्।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः

१ २ ३ १ २ ३ २
सोमं यन्ति मतयो वावशानाः॥*१*

ऋ० पराशरः। छ० त्रिष्टुप्। दे० सोमः। अथ द्वितीय-तृचे—प्रथमा। "वह्निः" वोढ़ा यजमानः "तिस्रोवाचः" ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतीः प्रेरयति। तथा "ऋतस्य" यज्ञस्य "धीतिं" धारयित्रीं "ब्रह्मणः" परिवृढ़स्य सोमस्य "मनीषां" मनस ईषित्रीं कल्याणीं वाचं प्रेरयति। किञ्च "गोपतिं" वृषभं यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वत् गवां स्वामिनं सोमं "गावः" "पृच्छमानाः" पृच्छन्त्यः सत्यः यन्ति स्व-पयसा मिश्रयितुम् अभिगच्छन्ति। तथा "वावशानाः" कामयमानाः "मतयः" स्तोतारश्च "सोमं" "यन्ति" स्तोतुमभिगच्छन्ति॥१॥

१ २ ३ १ २र
आ पप्राथ महिना वृष्ण्या

२ १ २ ३ १२
वृषन्विश्वा शविष्ठ शवसा

२ १ २ ३ १ २
अस्माँ अव मघवन् गोमति

२ १ २र ३ १ २ ३ १ २
व्रजे वज्रिं चित्राभिरूतिभिः ॥*२*॥ [११]

अथ द्वितीया। हे "वृषन्"! अभिमतवर्षकेन्द्र! त्वम् "आ पप्राथ" आ पूरयसि व्याप्नोषि। कानि? "विश्वा" सर्वाणि "वृष्ण्या" वर्षकाणि बलानि शत्रु-सम्बन्धीनि। केन साधनेन? "महिना" महता "शवसा" बलेन स्वीयेन अथवा वृष्ण्येत्येतच्छवो विशेषणम्। तथा सति अभिमतवर्षकेण महता बलेन अस्मदीयानि बलानि पूरयसीत्यर्थः। अथ तथाकृत्वा हे "शविष्ठ!" बलवत्तम! "गोमति" बहुभिः गोभिर्युक्ते "व्रजे" शत्रु-सम्बन्धिनिमित्ते सति "अस्मान्" "अव" रक्ष। हे "मघवन्!" धनवन्! "वज्रिन्!" वज्रयुक्तेन्द्र! कैः साधनैः? "चित्राभिः" नानाविधैः "ऊतिभिः" रक्षणै-रिति ॥२॥ [११]

२ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तबर्हिषः।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन्परि स्तोतार आसते॥*१*

ऋ० मेधातिथिः। छ० बृहती। दे० इन्द्रः। अथ द्वितीय-तृचे—प्रथमा। हे "वृत्रहन्!" इन्द्र! "त्वा" त्वाम् "वयं घ"

वयं खलु "सुतवन्तः" "आपः न" आप इव प्रवणमभिगच्छामः। "पवित्रस्य" सोमानां प्रस्रवणेषु "वृक्तबर्हिषः" तीर्णबर्हिषः स्तोतारश्च त्वां पर्य्युपासते ॥ १ ॥

१ २   ३ २उ   ३ १ २   ३ २ ३   १ २
स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः।
३ १   ३ १ २ ३ २उ   ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १   २
कदा सुतं तृषाण ओक आ गमदिन्द्र स्वब्दीव वंसगः
॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "वसो!" वासयितरिन्द्र! "त्वा" त्वां "सुते" अभिषुते सोमे "निरेके" निर्गमे "उक्थिनः" "नरः" नेतारः "स्वरन्ति" शब्दायन्ते। अपि चेन्द्रः "सुतं" सोमं प्रति "तृषाणः" तृष्यन् "स्वब्दीवः" स्वभूत-शब्दी इव "वंसगः" वननीय-गमनो वृषभः शब्दं कुर्वन् "कदा" "ओकः" स्थानम् "आगमत्" आगच्छेत् ॥ २ ॥

१ २   ३ २   ३ १   २र   ३ १ २
कण्वेभिर्धृष्णवा धृषद्वाजं दर्षि सहस्रिणम्।
३ १ २   ३ १   २र
पिशङ्गरूपं मघवन्विचर्षणे मक्षू गोमन्तमीमहे
॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया। हे 'धृष्णो'! धर्षकेन्द्र! 'कण्वेभिः' कण्वान् मेधाविनः स्तोतॄन् अनुषिच्य विभक्ति-व्यत्ययः (३, १, ८५) "सहस्रिणं सहस्र-सङ्ख्याकं "वाजम्" "आदर्षि" प्रयच्छसि। हे "मघवन्"! धनवन्! "विचर्षणे" विद्रष्टरिन्द्र! "धृषत्" धृष्टं "पिशङ्गरूपं" "गोमन्तम्" वाजं "मक्षू" शीघ्रम् "ईमहे" याचामहे, त्वामिति शेषः ॥ ३ ॥ [१२]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ
सोमं गावो धेनवो वावशानाः

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
सोमः सुत ऋच्यते पूयमानः

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "धेनवः" प्रीणयित्र्यो "गावः" "सोमं" "वावशानाः" कामयमाना भवन्ति, "विप्राः" मेधाविनः स्तोतारः "सोमं" "मतिभिः" स्तुतिभिः "पृच्छमानाः" पृच्छन्तो भवन्ति "सुतः" अभिषुतः "सोमः" "पूयमानः" ऋत्विग्भिः "ऋच्यते" चरति। तथा "त्रिष्टुभः" त्रिष्टुब्रूपाः "अर्काः" अस्माभिः क्रियमाणा एते मन्त्राः "सोमे" "सन्नवन्ते" सङ्गच्छन्ते॥

"सोमस्सुतऋच्यतेपूयमानः"—इति छन्दोगाः, "सोमः-सुतः पूयते अज्यमानः"—इति बह्वृचाः॥ २॥

३ १ २ ३ १ २ ३
एवा नः सोम परिषिच्यमान

१ २ ३ १ २ ३ १
आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति।

२ ३ १ २ ३ १ २र
इन्द्रमा विश बृहता मदेन

३ १ २ १ २ ३ १ २ १ २
वर्धया वाचं जनया पुरन्धिम् ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया। हे "सोम!" "परिषिच्यमानः" परितः

पात्रेषु सिच्यमानः पूयमानः त्वं "नः एवा" अस्माकमेव "स्वस्ति" अविनाशम् आ पवस्व प्रापय। किञ्च "बृहता" महता "मदेन" मदकर-रसेन अहम् "इन्द्रम्" "आविश" प्रविश। तथा "वर्द्धया" "वाचं" स्तुति-लक्षणां प्रसिद्धां कुरु। किञ्च "पुरन्धिं" बहुधियं प्रज्ञानं "जनया" अस्मभ्यमुत्पादय। वाक्यभेदान्निघातः॥ ३॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्थस्य चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः॥ ३॥

---

१ २र ३ १ ३ १ २र ३ १
यद्द्याव इन्द्र ते शतꣳ शतं भूमीरुत स्युः।
१ २ ३ २ ३ २ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
न त्वा वज्रिन्त्सहस्रꣳ सूर्य्या अनु न जातमष्ट रोदसी
॥*१*॥

ऋ० पुरुहन्मा। छ० बृहती। दे० इन्द्रः। अथ चतुर्थ-खण्डे, प्रगाथरूपे—प्रथमसूक्ते—प्रथमा। हे "इन्द्र!" "ते" तव प्रतिमानार्थं "यद्" यदि "द्यावः" द्युलोकाः "शतं" शत-सङ्ख्याकाः "स्युः" तथापि नाश्नुवन्ति। "उत" अपि च "भूमीः" भूम्यः "ते" तव मूर्त्ति-प्रतिबिम्बाय "शतं" स्युः तथापि "न" अश्नुवन्ति। हे "वज्रिन्"! "त्वा" त्वाम् "सहस्र" "सूर्य्याः" अगणिता अपि सूर्य्याः "न" "अनु" भवन्ति न प्रकाशयन्तीत्यर्थः। "न तत्र सूर्य्यो भाति (मु० उप०)"—इति श्रुतेः। किं बहुना जातं पूर्वमुत्पन्नं किञ्चित् त्वामनु "नाष्ट" नाश्नुते तथा "रोदसी" द्यावापृथिव्यौ नाश्नुवाते सर्वेभ्योऽतिरिच्यसे इत्यर्थः। "ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाद् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः"—इति (छा० उप०) श्रुतेः॥ १॥

२ १ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
तरणिरित्सिषासति वाजं पुरन्ध्या युजा ।
२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २
आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्रुवम्
॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । अथ प्रगाथ-रूपे तृतीयसूक्ते—प्रथमा । "तरणिरित्" युद्धादौ कर्मणि त्वरित एव पुमान् "पुरन्ध्या" महत्या धिया "युजा" सहाय-भूतया "वाजम्" अन्नं "सिषासति" सम्भजते, "पुरुहूतं" बहु-भिराहुतम् "इन्द्रम्" "गिरा" स्तुत्या हे यजमानाः ! "वः" युष्म-दर्थम् अहम् "आ नमे" आनतमभिमुखं कुर्वे । तत्र दृष्टान्तः— "नेमिं" चक्रस्य वलयम् "सुद्रुवं" शोभनदारुं "तष्टेव" यथा वर्द्धकिः दारु-नेमिमानमयते तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २३ १२ ३ १२ ३ १ २र ३ १ २
न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते न स्रेधन्तꣳ रयिर्नशत् ।
३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
सुशक्तिरिन्मघवं तुभ्यं मावते देष्णं यत्पार्य्ये दिवि
॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीया । "द्रविणोदेषु" धनदातृषु पुरुषेषु "दुष्टुतिः" असमीचीना स्तुतिः "न शस्यते" नाभिधीयते । किञ्च "स्रेधन्तं" हिंसन्तं धनदातृविषय-स्तुत्यादि-कर्माण्यकुर्वन्त-मित्यर्थः, एवम्भूतं जनं "रयिः" धनं "न नशत्" न व्याप्नोति । तथा हे "मघवन्" धनवन्निन्द्र ! "पार्य्ये दिवि" सौत्ये दिवसे "मावते" मत्सदृशाय स्तोत्रे "देष्णं" दातव्यं "यत्" धनमस्ति

तत् "तुभ्यं" तत्त्वः सकाशात् "सुशक्तिरित्" शोभन-स्तुतिक एव स्तोता लभत इति शेषः॥

"नदुष्टुतिर्द्रविणोदेषुशस्यते"—इति छन्दोगाः, "नदुष्टुती मर्त्योविन्दतेवसु"—इति बह्वृचाः॥ २॥ [१२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः॥ ४॥

---

२ ३उ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तिस्रो वाच उदीरते गावो मिमन्ति धेनवः।
१ २ ३ १ २
हरिरेति कनिक्रदत्॥*१*॥

ऋ० त्रित-आप्त्यो वा। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ पञ्चमे खण्डे—प्रथमतृचे—प्रथमा। "तिस्रोवाचः" ऋगादिभेदेन "उदीरते" प्रोद्गायन्ति ऋत्विजः। "धेनवः" आशिरेण प्रीणयित्र्यो "गावः" "मिमन्ति" शब्दायन्ते दोहार्थम्, "हरिः" हरितवर्णः सोमस्य "कनिक्रदत्" शब्दं कुर्वन् "एति" गच्छति द्रोणकलशम्॥ १॥

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अभि ब्रह्मीरनूषत यह्वीर्ऋतस्य मातरः।
३ १ २ ३ १ २र
मर्जयन्तीर्दिवः शिशुम्॥*२*॥

अथ द्वितीया। "ब्रह्मीः" ब्राह्मण-प्रेरिताः "यह्वीः" महत्यः 'यह्वः'—इति महन्नाम (निघ० ३, ३, १३) "ऋतस्य" यज्ञस्य "मातरः" निर्मात्र्यः स्तुतयः "दिवः" द्युलोकात् "शिशुं" शिशु-स्थानीयं सोमम् "मर्जयन्तीः" पावयन्तीः "अभ्यनूषत" स्तुवन्ति तृतीयस्यामितोदिवि सोम आसीदित्यादि श्रुतेः द्युशिशुत्वं तस्य॥

"मर्जयन्तीः"-मर्मृज्यन्ते"—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

रायः समुद्राꣳश्चतुरोऽस्मभ्यꣳ सोम विश्वतः।

१ २ ३ १ २

आ पवस्व सहस्रिणः ॥*३*॥ [१४]

अथ तृतीया। "रायः" धनस्य सम्बन्धिनश्च "चतुरः समुद्रान्" मणि-मुक्तादि-धन पूर्णानित्यर्थः। तादृशान् समुद्रान् "अस्मभ्यम्" अर्थाय हे "सोम!" "विश्वतः" सर्वतः "आ पवस्व"। तथा "सहस्रिणः" अपरिमितान् कामान् आपवस्व प्रयच्छ चतुःसमुद्रस्य धन-विशेष प्राप्ते तन्मध्यगत-धन-भूमि-स्वामित्वमन्तरेणा सम्भवात् चतुस्समुद्र-सहित-भूमखण्ड-स्वामित्वमेवाशास्ते यजमानः ॥ ३ ॥ [१४]

३ २ ३ १ २ ३ १ ३ १ २ ३ १ २

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवित्रवन्तो अक्षरं देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥*१*॥

ऋ० ययातिः। छ० अनुष्टुप्। दे० सोमः। अथ द्वितीय-तृचे—प्रथमा। "मधुमत्तमाः" अतिशयेन माधुर्य्योपेताः अतएव "मन्दिनः" मदकराः "सुतासः" अभिषुताः सोमाः "पवित्रवन्तः" पवित्रे वर्त्तमानाः सन्तः "इन्द्राय" इन्द्रार्थम् "अक्षरन्" पात्रेषु क्षरन्ति। अथ प्रत्यक्षकृतः—"वः" युष्माकं "मदाः" मदहेतवः रसाः "देवान्" इन्द्रादीन् "गच्छन्तु" ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन्।

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २

वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसः ॥२॥

अथ द्वितीया। "इन्दुः" सोमः "इन्द्राय" इन्द्रार्थं "पवते" कलशे चरति—"इति" "देवासः" स्तुतिकारिणः स्तोतारः "अब्रुवन्" वदन्ति ; यदा स्तोतार एवं ब्रुवन्ति तदानीं "वाचः" स्तुतेः "पतिः" पालयिता यद्वा शब्दस्य स्वामी अत्यन्तं शब्दायमान इत्यर्थः, तादृशः सोमः "मखस्यते" स्तुतिभिः पूजामिच्छति लालसायां सुगागमः। कीदृशः ? "ओजसः" बलवतः "विश्वस्य" सर्वस्य "ईशानः" प्रभुः॥

"ओजसः"-"ओजसा"—इति पाठौ॥ २॥

३ १ १ ३ १ २ ३ २
सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीङ्खयः।
२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
सोमस्पती रयीणाᳬं सखेन्द्रस्य दिवेदिवे॥३॥ [१५]

अथ तृतीया। "सहस्रधारः" बहुविध-धारोपेतः "सोमः" "पवते" चरति। कीदृशः ? "समुद्रः" समुद्द्रवन्ति रसः रस-स्थानीयः "वाचमीङ्खयः" ईङ्खतेर्ण्यन्तस्य सुप्युपपदे खश् प्रत्ययः। स्तुतीनां प्रेरयिता "रयीणां" धनानां "पतिः" प्रभुः यद्वा "रयीणां" हविषो दातॄणां यजमानानां "पतिः" पालयिता "दिवेदिवे" प्रत्यहम् "इन्द्रस्य" "सखा" मित्रभूतः सोमः पवते॥

"सोमस्पतिः"-"सोमःपतिः"—इति पाठौ॥ ३॥ [१५]

२ १ २ ३ १ २
पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते
३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
प्रभुर्गात्राणि पर्य्येषि विश्वतः।

१ २ ३ २उ ३ १ २
अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते
३ २ ३ १ २र ३ १ २र
शृतास इद्वहन्तः सं तदाशत ॥*१*॥

ऋ० पवित्रः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृतीयतृचे—प्रथमा। हे "ब्रह्मणस्पते!" मन्त्रस्य स्वामिन् सोम! "ते" "पवित्रं" शोधकमङ्गं "विततं" सर्वत्र विस्तृतम्। सः "प्रभुः" प्रभविता त्वं "गात्राणि" पातुरङ्गानि "पर्य्येषि" परिगच्छसि "विश्वतः" सर्वतस्तव तत् पवित्रम् "अतप्ततनूः" पयोव्रतादिना असन्तप्तगात्रः "आमः" अपरिपक्वः "न अश्नुते" न व्याप्नोति। "शृतासः इत्" "शृता एव" परिपक्वा एव "वहन्तः" यागं निर्वहन्तः "तत्" पवित्रम् "समाशत" व्याप्नुवन्ति॥

"सन्तदाशत"-"तत्समाशत"—इति पाठौ॥ १॥

१ २ ३ २३ १ २ ३ २ ३ १
तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे-
२ ३ १ २३क २र
ऽर्चन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन्।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
अवन्त्यस्य पवितारमाशवो
३ २ ३ १ २र ३ १ २
दिवः पृष्ठमधि रोहन्ति तेजसा॥*२*॥

अथ द्वितीया। "तपोः" शत्रूणां तापकस्य सोमस्य "पवित्रं" शोधकमङ्गं "दिवस्पदे" द्युलोकस्योत्थिते स्थाने "विततं" विस्तृतम्। "तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्"—इति ब्राह्मणम्। "अस्य" "तन्तवः" अंशवः "अर्चन्तः" दीप्यमानाः

"व्यस्थिरन्" विविधं तिष्ठन्ति पृथिव्यां हविर्द्धाने वा "अस्य" सोमस्य "आशवः" शीघ्रगामिनः रसाः "पवितारं" पावयितारं यजमानम् "अवन्ति" रक्षन्ति होमद्वारा पश्चाद्धुता "दिवः" द्युलोकस्य "पृष्ठं" पृष्ठभागम् उन्नतदेशम् "तेजसा" स्वप्रकाशेन सार्द्धम् "अधिरोहन्ति" आरोहणं कुर्वन्ति ॥

"अर्च्चन्तः"-"शोचन्तः"—इति पाठौ, "अधिरोहन्ति तेजसा"-"अधितिष्ठन्ति चेतसा"—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २   ३ २ ३ १ २   २ ३
अरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय
३ १   २   ३ १ २   ३ २
उक्षा मिमेति भुवनेषु वाजयुः ।
२   १ २   ३ १ २
मायाविनो ममिरे अस्य मायया
३ १ २   ३ २ ३ २ ३ १   २
नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥३॥ [१६]

अथ तृतीया। "उषसः" सम्बन्धि "पृश्निः" आदित्यः "पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्णः"—इति निरुक्तम् (२, १४) "अग्रियः" मुख्यः सोऽयम् "अरूरुचत्" रोचयति। स "उक्षा" जलस्य सेक्ता "भुवनेषु" भूतजातेषु "मिमेति" मिनोति उदकं प्रक्षिपतीत्यर्थः। "वाजेयुः" तेषामन्नमिच्छन् "मायाविनः" माया प्रज्ञा तद्वन्तः देवा "अस्य" सोमस्य "मायया" प्रज्ञया "ममिरे" निर्मितवन्तः, सोमस्यैकैकांशपानबला अग्न्यादयः स्व-स्व-व्यापारेण जगत् सृजन्तीत्यर्थः। तथा "अस्य" मायया "नृचक्षसः" नृणां द्रष्टारः "पितरः" पालका देवाः अङ्गिरसः पितरो वा "गर्भम्" "आदधुः" धारयन्ति ओषधीषु च। अत्र सूर्य्यात्मकः सोमः स्तूयते। सूर्य्यरश्म्यनुगमाधीन-

[ज्योत्स्ने]नाच्चन्द्रस्य अयमुषसः पृश्निः सविता अरूरुचत् रोचते रोच-
[य]ति वा सर्वं श्लिष्टं समानं तत्सम्बन्धिनः 'नृचक्षसः' नृणां
द्रष्टारः 'पितरो' जगद्रक्षका रश्मयो 'गर्भमादधुः' वृष्ट्यर्थम्॥
"मिमेति भुवनेषु"-"बिभर्त्ति भुवनानि"—इति पाठौ॥३॥ [१६

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य चतुर्थस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः।

---

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्र मꣳहिष्ठाय गायत ऋताव्ने बृहते शुक्रशोचिषे।
२ १ २ ३ १ २
उपस्तुतासो अग्नये॥*१*॥

ऋ० सौभरिः। छ० ककुप्-सतोबृहती। दे० अग्निः।
अथ षष्ठे खण्डे—प्रथमसूक्त-प्रगाथे—हे "उपस्तुतासः"! उप-
स्तोतारः! यूयं "मंहिष्ठाय" दातृतमाय "ऋताव्ने" ऋतवते
यज्ञवते वा "बृहते" महते "शुक्रशोचिषे" दीप्ततेजसे "अग्नये"
"प्र गायत" स्तोत्रं पठत॥१॥

१ २ ३ १ २ ३ २३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ वꣳसते मघवा वीरवद्यशः समिद्धो द्युम्न्याहुतः।
३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
कुविन्नो अस्य सुमतिर्भवीयस्यच्छा वाजेभिरागमत्
॥*२*॥ [१७]

अथ द्वितीया। "मघवा" धनवान् "द्युम्नी" अन्नवान्
यशस्वी वा। तथा च यास्कः—"द्युम्नं" द्योततेर्यशो वान्नं वा
(५, ५)"—इति "समिद्धः" सम्यग् दीप्तः "आहुतः" आभि-
मुख्येन हुतः अग्निः "वीरवत्" पुत्रवत् "यशः" यशस्करम्
अन्नम् "आवंसते" यजमानेभ्य आ प्रयच्छति तस्य "अस्य"

अग्ने: "भवीयसी" अस्मासु अतिशयेन भवितुं योग्या "सुमति:" अनुग्रह-बुद्धि: "न:" अस्मान् "अच्छ" प्रति "वाजेभि:" अन्नै: सह "कुवित्" बहुवारम्। सलिलम् कुविदिति बहु-नाम (निघ० ३, १, १२) "आगमत्" आगच्छतु ॥

"भवीयसी"-"नवीयसी"—इति पाठौ ॥ २ ॥ [१७]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृत्सु सासहिम्।
३ १ २ ३ १ २
उ लोककृत्नुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥*१*॥

ऋ० गोयुक्त-अश्वसूक्तौ वा। छ० उष्णिक्। दे० इन्द्र:। अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा। हे "अद्रिव:!" वज्रवन् इन्द्र! "ते" त्वदीयं तं "मदं" सोमपान-जनितं हर्षं "गृणीमसि" गृणीम: प्रशंसाम: "गृ शब्दे" क्र्यादि: 'प्वादीनां ह्रस्व: (७, ४, ८०)', "इदन्तोमसि (७, १, ४६)"—इति मसइगागम:। कीदृशम्? "वृषणं" वर्षितारं कामानां "पृत्सु" पृतनासु संग्रामेषु "सासहिं" शत्रूणाम् अभिभवितारं "लोककृत्नुं" लोकस्य स्थानस्य कर्त्तारं हरिश्रियं "हरिभ्याम्" अश्वाभ्यां श्रयणीयं सेव्यम् "उ" शब्द एष: समुच्चये पादपूरणे वा ॥

"पृत्सु"-"पृत्सु"—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
येन ज्योतीꣳष्यायवे मनवे च विवेदिथ।
३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे इन्द्र! "येन" आत्मीयेन मदेन "आयवे" औवशियाय "मनवे" विवस्वत: पुत्राय च "ज्योतींषि"

सूर्य्यादीनि वृत्रादिभिरावृतानि तद्वधेन "विवेदिथ" अल-
भ्यय: प्रज्ञापितवान् प्रकाशितवानसीत्यर्थः; तेन मदेन
"मन्दानः" मोदमानस्त्वम् "अस्य बर्हिषः" वृद्धस्य यज्ञस्य
"विराजसि" विशेषेण दीप्यसे। यद्वा अस्येति तृतीयार्थे षष्ठी,
अनेन बर्हिषा वृद्धेन मदेन हृष्यन् विराजसि विशेषेण
दीप्यसे ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
तदद्या चित्त उक्थिनोऽनु ष्टुवन्ति पूर्वथा।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥३॥ [१८]

अथ तृतीया। हे इन्द्र! "ते" त्वदीयं "तत्" प्रसिद्धं
बलम् "अद्याचित्" अथापि "पूर्वथा" पूर्वस्मिन् काले इव
"उक्थिनः" शस्त्रिणः स्तोतारः "अनुष्टुवन्ति" क्रमेण प्रशंसन्ति।
स त्वं "वृषपत्नीः" वृषा वर्षन्तः पर्जन्याः पतिर्यासां तादृशीः
अपः "दिवेदिवे" प्रतिदिवसं "जय" स्वायत्तं कुरु ॥ ३ ॥ [१८]

३ १ २र ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
श्रुधी हवं तिरश्च्या इन्द्र यस्त्वा सपर्य्यति।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सुवीर्य्यस्य गोमतो रायस्पूर्धि महाᳬ असि ॥१॥

ऋ० तिरश्ची। छ० अनुष्टुप्। दे० इन्द्रः। अथ तृतीय-
तृचे—प्रथमा। हे इन्द्र! यः "त्वा" त्वां "सपर्य्यति" सपर-
शब्दः कण्ड्वादिः हविर्भिः परिचरति। तादृशस्य "तिरश्च्याः"
—एतन्नामकस्य ऋषेर्मम "हवं" स्तुतिभिस्त्वद्विषयमाह्वानं
"श्रुधि" शृणु। श्रुत्वा च हे इन्द्र! त्वं "सुवीर्य्यस्य" शोभन-

वीर्य्योपेतस्य यद्वा वीरे पुत्रे भवं वीर्य्यं, सुपुत्रवतः "गोमतः" गवादि-पशुमतः "रायः" धनस्य दानेन अस्मान् "पूर्द्धि" पूरय। एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह—त्वं "महान्" गुणाधिकः श्रेष्ठश्च "असि" भवसि खलु ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
यस्त इन्द्र नवीयसीं गिरं मन्द्रामजीजनत्।
३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
चिकित्विन्मनसं धियं प्रत्नामृतस्य पिप्युषीम्॥*२

अथ द्वितीया। हे "इन्द्र!" "यः" यजमानः "नवीयसीं" नवतरां पुनः पुनः क्रियमाणतया "मन्द्रां" मदकरीं "गिरं" स्तुतिलक्षणां वाचं "ते" त्वदर्थम् "अजीजनत्" उदपीपदत् अकार्षीदित्यर्थः। तस्मैः "स्तोत्रे" त्वं "प्रत्नां" पुरातनीम् "ऋतस्य" सत्यस्य सम्बन्धि यद्वा तृतीयार्थे षष्ठी (२, ३, ६२) सत्येन "पिप्युषीं" प्रवृद्धां "लिङ्यङोश्च (६, १, २९)"—इति प्यायतेः पी-भावः तादृशः "चिकित्वित् मनसं" 'कित ज्ञाने' क्वसौ रूपम्, अकारस्येकारश्छान्दसः चिकित्वांसि ज्ञानानि सर्वेषां हृदयानि ययेति अभयं क्रियमाणं यत्तव रक्षणं तत् सर्वेषां हृदयं प्रज्ञापयतीति। ततः अतीन्द्रियार्थ-दर्शिकां "धियं" त्वदीयं रक्षणाख्यं कर्म तस्मै कुरु ॥

"यस्त इन्द्र"-"इन्द्रयस्ते"—इति व्यत्ययेन पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
तमु ष्टवाम यं गिर इन्द्रमुक्थानि वावृधुः।
३ १ २ ३ २ ३ १ २
पुरूण्यस्य पौंस्या सिषासन्तो वनामहे॥*३*॥[१९]

इति द्वितीयः प्रपाठकः।

अथ तृतीया। ऋषयः "तम्" परस्परमाहुतं पूर्वोक्त-लक्षणम् "उ"—इत्यवधारणे तमेव "इन्द्रम्" "स्तवामः" स्तुतिभिः स्तुमः "यम्" इन्द्रं "गिरः" अस्माकं स्तुतयः "उक्थानि" शस्त्राणि च "वावृधुः" प्रावर्द्धयत् तं स्तुमः; ततो वयम् "अस्य" इन्द्रस्य "पुरूणि" बहूनि "पौंस्याणि" वीर्य्याणि "सिषासन्तः" 'षण सम्भक्तौ' सनीड़भावपचे आत्मे कृते रूपं, "सनोतेरनः (८, ३, १०८)"—इति सांहैतिकं षत्वम्। तानि वीर्य्याणि सम्भक्तुमिच्छन्तः सन्तो "वनामहे" तमिन्द्रं स्तुतिभिः सम्भजामहे ॥ ३ ॥ [१९]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य चतुर्थाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-बुक्क-भूपाल
साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये
सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे चतुर्थोऽध्यायः।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयः प्रपाठकः।

पञ्चमाध्यायः आरभ्यते।

२ ३ १ २ ३ १ २
प्र त आश्विनीः पवमान धेनवो
३ १ २ ३ १२३ १२
दिव्या असृग्रन् पयसा धरीमणि।

१ २र ३ १ २ १
प्रान्तरिक्षात्स्थाविरीस्ते असृक्षत
१ २ ३ १ २ ३ १ २
ये त्वा मृजन्त्यृषिषाण वेधसः ॥*१*॥

ऋ० ऋषिगणाः। छ० जगती। दे० सोमः। तत्र, प्रथमे खण्डे प्रत आश्विनीरिति तृचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा—हे "पवमान"! सोम! "ते" तव "आश्विनीः" व्याप्ताः 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' तस्मादौणादिको विनिः, ततोऽण्, व्यत्ययेनाद्युदात्तः "धेनवः" प्रीणयित्र्यः "दिव्याः" दिवि भवाः दिवः पतन्त्यो धाराः "पयसा" युक्ताः "धरीमणि" धारके द्रोण-कलशे "प्र असृग्रन्" गच्छन्ति "ये" "वेधसः" विधातारः ऋत्विजः हे सोम! "ऋषिषाण"! ऋषिभिः सम्भक्तत्वात् "त्वा" त्वाम् "मृजन्ति" अभिषुण्वन्ति, "ते" वेधसः "स्थाविरीः" "स्थविरा धाराः" "अन्तरिक्षात्" सकाशात् "प्र असृक्षत" पात्रं प्रति सृजन्ति ॥

"धेनवः"-"धीजुवः"—इति पाठौ, "प्रान्तरिक्षात् स्थाविरीस्ते असृक्षत"-"प्रातर्ऋषयः स्थाविरीरसृक्षत"—इति च ॥१॥

१ २ ३ १ ३ ३ १ २
उभयतः पवमानस्य रश्मयो
३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
ध्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
यदी पवित्रे अधि मृज्यते हरिः
२ ३ १ २र ३ १ २
सत्ता नि योनौ कलशेषु सीदति ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "पवमानस्य" पूयमानस्य "ध्रुवस्य" स्वय-

मविचलितस्य "सतः" विद्यमानस्य सोमस्य "केतवः" प्रज्ञापका रश्मयः "उभयतः" इतश्चामुतश्च "परि यन्ति" परितो गच्छन्ति अभिषवसमये एवं भवति। "यदि" यदा "पवित्रे" दशापवित्रे "हरिः" हरितवर्णोऽयं सोमः "अधि सृज्यते" तदानीं "सत्ता" सदनशीलोऽयं "योनौ" योनिषु स्थानेषु कलशेषु द्रोणकलशादिषु पात्रेषु निषीदति" निषस्रो भवति॥

"योनौ"·"योना"—इति च पाठौ॥ २॥

२ ३ १ २ ३ १ २
विश्वा धामानि विश्वचक्ष ऋभ्वसः
३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
प्रभोष्टे सतः परि यन्ति केतवः।
३ १ २ ३ १ २ ३
व्यानशी पवसे सोम धर्म्मणा
२ ३ १ २ ३ १ २
पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि॥३॥ [१]

अथ तृतीया। हे "विश्वचक्षः!" सर्वस्य द्रष्टः! सोम! "प्रभोः" परिवृढ़स्य "सतः" "ते" तव "ऋभ्वसः" "ऋभ्वा"—इति महन्नाम। महान्तः "केतवः" रश्मयः "विश्वा" विश्वानि सर्वाणि "धामानि" तेजः-स्थानानि देव-शरीराणि "परियन्ति" परितो गच्छन्ति प्रकाशयन्तीत्यर्थः। हे "सोम!" "व्यानशी" व्यापनशीलस्त्वं "धर्म्मणा" धारकेण रसनिष्यन्देन "पवसे" पूयसे। किञ्च "विश्वस्य भुवनस्य" "पतिः" स्वामी त्वं "राजसि" ईश्वरो भवसि॥

"प्रभोष्टेसतः परियन्ति"-"प्रभोस्तेसतः परियन्ति"—इति पाठौ, "व्यानशी"-"व्यानशि"—इति, "धर्म्मणा"-"धर्म्मभिः"—इति च॥ ३॥ [१]

१ २ ३ २ ३ १ २र ३ २
पवमानो अजीजनद्दिवश्चित्रं न तन्यतुम् ।
१ २ ३ २ ३ २
ज्योतिर्वैश्वानरं बृहत् ॥१॥

ऋ० अमहीयुः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीय-तृचे—प्रथमा । "पवमानः" पूयमानः सोमः "बृहत्" महत् "वैश्वानरं" वैश्वानराख्यं "ज्योतिः" तेजः "दिवः" द्युलोकस्य "चित्रं" विचित्रं "तन्यतुं न" अशनिमिव "अजीजनत्" अजनयत् ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २३ १ २ ३ २
पवमान रसस्तव मदो राजन्नदुच्छुनः ।
२उ ३ १ २
वि वारमव्यमर्षति ॥२॥

अथ द्वितीया । हे "राजन् !" दीप्यमान ! "पवमान !" पूयमान ! सोम ! "तव" त्वदीयः "मदः" मदकरः "अदुच्छुनः" रक्षोवर्जितः "रसः" "अव्यम्" अविमयं "वारं" बालं दशापवित्रम् "वि अर्षति" अभिगच्छति ॥

"पवमानरसस्तव"-"पवमानस्यते रसः"—इति पाठौ ॥२॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
पवमानस्य ते रसो दक्षो वि राजति द्युमान् ।
२ ३ १ ३क २र ३ २
ज्योतिर्विश्वꣳ स्वर्दृशे ॥३॥ [२]

अथ तृतीया । हे सोम ! "पवमानस्य" "ते" त्वदीयः "रसः" "दक्षः" "द्युमान्" दीप्तिमान् "विराजति" प्रकाश्यते ।

न केवलं स्वयमेव प्रकाशते किन्तु "विश्वं" व्याप्तं "स्वः" सर्वं "ज्योतिः" तेजः "दृशे" द्रष्टुं करोतीति शेषः॥

"पवमानस्यतेरसः"-"पवमानरसस्तव"—इति पाठौ॥३॥ [२]

२उ ३ १ २र ३ २ ३ २३ १ २
प्र यद्गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः।
१ २ ३ २उ ३ १ २
घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम्॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ प्रयद्गाव इति षडृचं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "यत्" ये अभिषुताः सोमाः "गावः न" उदकानीव तानि यथा तूर्णमधः पतन्ति तद्वत्; गाव एव वोपमीयन्ते, ता यथा स्वं गोष्ठं प्रत्याशु गच्छन्ति तद्वत्; अथवा गावः स्तुतिवचनाः यथा स्तुत्यं प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति तद्वत्, "भूर्णयः" क्षिप्राः, "त्वेषाः" दीप्ताः "अयासः" अयाः गमनशीलाः, "कृष्णां" कृष्णवर्णम् "अपत्वचम्" अपकृष्टां त्वचं "घ्नन्तः" विनाशयन्तः, ईदृग्भूता ये सोमाः "प्र अक्रमुः" तां स्तुम इति शेषः॥

"यत्"-"ये"—इति पाठौ॥ १॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३क २र
सुवितस्य वनामहेऽति सेतुं दुराय्यम्।
३ २ ३ १ २ ३ ३ २
साह्याम दस्युमव्रतम्॥*२*॥

अथ द्वितीया। "सुवितस्य" शोभनं प्राप्तस्य सोमस्य सम्बन्धिनम् "अतिसेतुम्" रक्षोविषयं बन्धनं "वनामहे" सोमकर्तृकं रक्षसां बन्धनं स्तुम इत्यर्थः। कीदृशम्? "दुराय्यम्" दुष्प्रापणीयम् किञ्च "अव्रतम्" यज्ञादि-कर्म-रहितं "दस्युं" शत्रुं "साह्याम" अभिभवेम॥

"दुराव्यं"-"दुराव्यं", "साह्याम"-"साह्वांसः"—इति पाठाः ॥२॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
शृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः ।
१ २ ३ १ २ ३ २
चरन्ति विद्युतो दिवि ॥३॥

अथ तृतीया। "शृण्वे" श्रूयते। कः ? "स्वनः"। किमिव ? "वृष्टेः" वर्षणस्य स्वन इव तस्य यथा महान् स्वनः श्रूयते तद्वत् प्रभूतरस-पात-समये श्रूयते। कस्य स्वन इति ? तत्राह—"पवमानस्य" पूयमानस्य "शुष्मिणः" बलवतः तस्यैव "विद्युतः" दीप्तयः "दिवि" अन्तरिक्षे चरन्ति ॥ ३ ॥

१ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
आ पवस्व महीमिषं गोमदिन्दो हिरण्यवत् ।
१ २ ३ १ २
अश्ववत्सोम वीरवत् ॥४॥

अथ चतुर्थी। हे "इन्दो!" "सोम!" अभिषुतः त्वं "महीम् इषम्" महदन्नम् "आ पवस्व"। कीदृशम् अन्नम् ? "गोमद्" गोभिर्युक्तम्, "हिरण्यवत्" सुवर्णोपेतम्, "अश्ववत्" अश्वोपेतम्, "वीरवत्" पुत्रयुक्तम् ॥

"अश्ववत्सोमवीरवत्"-"अश्वावद्वाजवत्सुतः"—इति पाठौ ॥४॥

१ २ ३ २ ३ १ २र
पवस्व विश्वचर्षण आ मही रोदसी पृण ।
३ २उ ३ २ ३ १ २
उषाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥५॥

अथ पञ्चमी। हे "विश्वचर्षणे!" विश्वस्य द्रष्टः! सोम! स त्वं "पवस्व" क्षर रसम्। तथा कृत्वा तेन रसेन "मही" "रोदसी" द्यावापृथिव्यौ "आ पृण" आ पूरय। "उषाः"

उषसः एकदेशवाचिनोषः-शब्देनाहान्युपलक्ष्यन्ते तत्प्राधान्यात् अहानि "रश्मिभिः" "सूर्य्योन" सूर्य्य इव ॥

"पवस्व विश्वचर्षणे"-"पवस्व विश्वचर्षण"—इति पाठौ ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
परि नः शर्म्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
सरा रसेव विष्टपम् ॥*६*॥ [३]

अथ षष्ठी। हे सोम! "नः" अस्मभ्यं "शर्म्मयन्त्या" सुखयन्त्या धारया "विश्वतः" सर्वतः "परि सरा" परिसर परिचर। "रसेव" रसेनेव "विष्टपं" भूलोकम्। यद्वा रसा नदी स्थानं सा प्रवणरूपमिव ॥

"परिनः"-"परिणः"—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [३]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

---

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
आशुरर्ष बृहन्मते परि प्रियेण धाम्ना ।
१ २ ३ २उ २ १ २
यत्र देवा इति ब्रुवन् ॥*१*॥

ऋ० बृहन्मतिः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ द्वितीयखण्डे—आशुरर्षेति षडृचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे "बृहन्मते!" महामते! सोम! "प्रियेण" देवानां प्रियतमेन "धाम्ना" शरीरेण "धारया" "आशुः" शीघ्रः सन् "पर्य्यर्ष" परिगच्छ, "यत्र" "देवाः" इन्द्रादयः वर्त्तन्ते—"इति" "ब्रुवन्" उच्चारयन्, तं देशं गच्छामीति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १२ ३ २ ३ १ २
परिष्कृण्वन्ननिष्कृतं जनाय यातयन्निषः ।
३ २ ३ १ २र
वृष्टिं दिवः परि स्रव ॥२॥

अथ द्वितीया। "अनिष्कृतम्" असंस्कृतं यजमानं स्थानं वा परिष्कृण्वन् संस्कुर्वन् "जनाय" 'इषः' अन्नानि "यातयन्" निर्गमयन् "दिवः" अन्तरिक्षात् "वृष्टिं" "परि स्रव" ॥ २ ॥

२ २उ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ २
अयꣳ स यो दिवस्परि रघुयामा पवित्र आ ।
१ २ ३ १ २र
सिन्धोरूर्मा व्यक्षरत् ॥३॥

अथ तृतीया। "सः" "अयं" सोमः "पवित्रे आ" सिच्यमानः—इति शेषः "सिन्धोः" जलस्य "ऊर्मा" ऊर्मौ सङ्घाते "वि अक्षरन्" विविधं क्षरति। स इत्युक्तम्, कः ? इत्याह— "यः" "दिवस्परि" द्युलोकस्योपरि "रघुयामा" लघुगमनः देवप्राप्तौ, सोऽयमिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा ।
३ १ २ ३ १२
विचक्षाणो विरोचयन् ॥४॥

अथ चतुर्थी। "सुतः" अभिषुतः सन् "पवित्रे" दशापवित्रे "आ"—इत्यनर्थकः "ओजसा" बलेन "शीघ्रम्" "एति" गच्छति। कीदृशः सन् ? "त्विषिं" दीप्तिं 'दधानः' धारयन्, "विचक्षाणः" सर्वं पश्यन्, "विरोचयन्" दीपयंश्च ; किम् ? देवानिति शेषः ॥ ४ ॥

२ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
आविवासन् परावतो अथो अर्वावतः सुतः

१ २ ३ १ २
इन्द्राय सिच्यते मधु ॥*५*॥

अथ पञ्चमी। "सुतः" अभिषुतः सोमः "परावतः" दूर-नामैतत् दूरस्थान् "अथो" अपि च "अर्वावतः" अन्तिकस्थांश्च देवान् "आ विवासन्" रसेन परिरक्षणायेत्यर्थः। "इन्द्राय" इन्द्रार्थम् "मधु" मधुसदृशः सोमः "सिच्यते" ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
समीचीना अनूषत हरिꣳ हिन्वन्त्यद्रिभिः।

२ ३ १ २ ३ १ २
इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥*६*॥ [४]

अथ षष्ठी। "समीचीनाः" सम्यगञ्चिताः सङ्गताः स्तोतारः "अनूषत" स्तुवन्ति किञ्च सोमं "हरिं" हरितवर्णं "हिन्वन्ति" प्रेरयन्ति गमयन्ति "अद्रिभिः" ग्रावभिः। किमर्थं हिन्वन्ति? "इन्दुं" सोमम् "इन्द्राय" इन्द्रस्य "पीतये" पानाय ॥६॥ [४]

३ २ ३ २३१२ ३ १ २ ३ २३ १ २
हिन्वन्ति सूरमुस्रयः स्वसारो जामयस्पतिम्।

३ १ २र ३ १ २
महामिन्दुं महीयुवः ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः भृगुः वा। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृचात्मके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा। "उस्रयः" कर्मार्थं निवसन्त्यः सर्वत्र गन्त्र्य इत्यर्थः। "जामयः" एकस्याः पार्ष्णेः उत्पन्नत्वात् परस्परं बन्धुभूताः, "स्वसारः" अङ्गुलिनामैतत् (निघ० २, ५, १३)। सुष्ठु कर्मसु प्रेर्य्यन्ते ऋत्विग्भिरिति

स्वसारः अङ्गुलयः, "महीयुवः" सोमाभिषवं कामयमानाः सन्तः "सूरं" सुवीर्य्यं सोमे पीते वीर्य्यं भवतीति ; शोभनं वीर्य्यं कारणं वा, सर्वेषां कर्मणि प्रेरकं वा, तादृशम् "पतिम्" सर्वस्य स्थावर-जङ्गम-जातस्य स्वामिनं, यस्माद् देवार्थमिज्यतेऽतएव "महाम्" देवेभ्यो दीयमानत्वेन महान्तं मंहनीयं वा "इन्दुम्" ग्रहेषु स्यन्दमानं सोमं "हिन्वन्ति" प्रेरयन्ति "हिवि प्रीति-गत्योः (भ्वा० प०)"—इति धातोरेतद्रूपं स्वादि ॥ १ ॥

१२ ३ १ २ ३ ३ १ ३ १ २ ३ २
पवमान रुचारुचा देव देवेभ्यः सुतः ।
२ ३ २ ३ १ २
विश्वा वसून्या विश ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "पवमान !" दशापवित्रेण पूयमान ! यद्वा पुनान शुद्ध ! सोम ! "रुचारुचा" "रुच दीप्तौ (भ्वा० आ०) सर्वेण तेजसा हे "देव !" दीप्यमान ! "देवेभ्यः" देवार्थं "सुतः" अभिषुतः त्वं "विश्वा" व्याप्तानि सर्वाणि बहूनि "वसूनि" धनानि "आ विश" अस्मान् प्रापय यद्वा सर्वाणि "वसूनि" वासस्थानानि ग्रहादीनि "आविश" समन्तात् प्रविश ॥

"देवेभ्यस्सुतः"—"देवेभ्यस्परि"—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः ।
३ १ २ ३ १ २
इषे पवस्व संयतम् ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया। हे "पवमान !" पूयमान ! पुनान ! वा सोम ! "सुष्टुतिं" शोभनस्तुति-युक्तां "वृष्टिं" "देवेभ्यः"

देवानां "दुवः" "सुपां सुलुक् (७, १, ३९)"—इति चतुर्थ्या लुक् दुवसे परिचरणाय "आ पवस्व" आ गमय त्वम् यथा मदीयया स्तुत्या वृष्टिर्भवति तथा कुर्वित्यर्थः। किञ्च अस्माकम् "इषे" अन्नार्थञ्च "संयतं" सम्यगस्मान् सङ्गच्छतीति वृष्टिं कुरु यद्वा "दुवः" परिचर्या मभिलक्ष्य क्रियमाणां "सुष्टुतिं" शोभन-स्तुतिरूपां वृष्टिं बहुशः स्तुतिमित्यर्थः, एतां देवेभ्यः प्रापय ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः।

---

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः
३ १ २ ३ २ ३ १ २
सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा
३ १ २र ३ २ ३ १ २
द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥*१*॥

ऋ० शतम्भरः। छ० जगती। दे० अग्निः। अथ तृतीय-खण्डे, प्रथमतृचे प्रथमा। "जनस्य" "गोपा" गोपयिता रक्षिता, "जागृविः" जागरणशीलः सदा प्रवुद्धः, "सुदक्षः" सुबलः सर्वैः श्लाघनीयबलः, सः "अग्निः" "नव्यसे" नवतराय "सुविताय" लोकानां कल्याणाय "अजनिष्ट" जातः। ततः "घृत-प्रतीकः" घृतेन प्रज्वलिताङ्गः, बृहता" महता "दिवि-स्पृशा" द्युलोकं प्राप्नुवता तेजसा युक्तः, "शुचिः" शुद्धः, एवं-विधोऽग्निः "भरतेभ्यः" ऋत्विग्भ्यः तत्तदर्थं "द्युमत्" दीप्ति-मत् यथा भवति तथा "भाति" प्रकाशते ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हित-

२र ३ १ २र
मन्वविन्दं छिश्रियाणं वनेवने।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
स जायसे मथ्यमानः सहो मह-

२र ३ १ २ ३ १ २
त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "अग्ने!" "अङ्गिरसः"—एतन्नामका ऋषयः "गुहा" गुहायां "हितं" निहितं निगूढं "वनेवने" वृक्षे "शिश्रियाणम्" आश्रितम् "त्वाम्" "अन्वविन्दन्" अलभन्त। "महत्" महता "सहः" सहसा बलेन युक्तः "सः" त्वं "मथ्यमानः" "जायसे" हे "अङ्गिरः"! अङ्गिरसां प्रकृतिभूत! त्वां "सहसस्पुत्रम्" आहुः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहित-

३ १ २र ३ १ २र
मग्निं नरस्त्रिषधस्थे समिन्धते।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
इन्द्रेण देवैः सरथꣳ स बर्हिषि

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया। "नरः" कर्मणां नेतारः ऋत्विजः "यज्ञस्य" यागस्य "केतुं" प्रज्ञापकं "पुरोहितं" यजमानैः पुरस्कृतम् "इन्द्रेण" "देवैः" "सरथं" देवानां तेषां मान्यत्वात् समानरथम् "अग्निं" "त्रिषधस्थे" त्रिस्थाने विहारप्रदेशे "प्रथमं"

"समिन्धते" सम्यग् दीपयन्ति। ततः "सुक्रतुः" शोभन-कर्मा "होता" देवानामाह्वाता "सः" अग्निः "बर्हिषि" बर्हिर्युक्ते तस्मिन् स्थाने "यजथाय" यज्ञाय "निषीदन्" न्यसीदत् प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥

"समिन्धते"-"समीधिरे"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

३ १ २ ३ १ २र
अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा।
२उ ३ १ २ ३ १ २
ममेदिह श्रुतꣳ हवम् ॥१॥

ऋ० गृत्समदः। छ० गायत्री। दे० मित्रवरुणौ वा। अथ द्वितीयतृचे प्रथमा हे "ऋतावृधा!" ऋतस्य सत्यस्य वा वर्द्धकौ! "मित्रावरुणा" हे मित्रावरुणौ! "वां" युवाभ्याम् "अयं" "सोमः" "सुतः" अभिषुतः। यस्मादेवं तस्मात् "इह" अस्मिन् यज्ञे "ममेत्" मदीयमेव "हवम्" आह्वानं "श्रुतं" शृणुतम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे।
३ १ २
सहस्रस्थूण आशाते ॥२॥

अथ द्वितीया। "राजानौ" ईश्वरौ दीप्यमानौ वा "अन-भिद्रुहा" अनभिद्रोग्धारौ मित्रावरुणौ "ध्रुवे" स्थिरे "उत्तमे" उत्कृष्टे "सहस्रस्थूणे" "सदसि" स्थाने "आशाते" उपविशतः तावागच्छतामिति शेषः ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती।

१ २३ १ २
सचेते अनवह्वरम् ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया। "सम्राजा" सम्राजौ आज्ञयैव सर्वेषां शास्तारौ, "घृतासुती" घृतान्नौ "तद्वांमहित्वंघृतान्नावस्तु"—इति मन्त्रान्तरात्, "आदित्या" अदितेः पुत्रौ, "दानुनस्पती" 'दानुनः' धनस्य देवस्य वा 'पति' स्वामिनौ, "ता" तौ मित्रावरुणौ "अनवह्वरम्" अकुटिलं यजमानं "सचेते" हविर्भक्षणार्थं सेवेते ॥ ३ ॥ [७]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः।
३ १ २ ३ १ २र
जघान नवतीर्नव ॥*१*॥

ऋ० राहुगण गोतमः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ तृतीय-तृचे—प्रथमा। अत्र शाट्यायनिन इतिहासमाचक्षते—"आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेन असुराः पराबभूवुः। अथ तस्मिन् स्वर्गते सति असुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत्। अथेन्द्रस्तैरसुरैः सह योद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति शुश्राव। अथ पप्रच्छ तत्रत्यान्—'नेह किमस्य किञ्चित् परिशिष्टमङ्गमस्ति?'—इति; तस्मा अवोचन्—'अस्त्येतदाश्वं शीर्षं, येन शिरसा अश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत्, तत्तु न विद्मः यत्राभवत्'—इति। पुनरिन्द्रोऽब्रवीत्-'तदन्विच्छत'—इति। तद्वान्वेषिषुस्तच्छर्य्यणावत्यनुविद्या जह्नुः। शर्य्यणावद्ध वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्द्धे सरः स्यन्दते। तस्य शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुरान् जघान"—इति। "अप्रतिष्कुतः" परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूल-शब्द-रहितः इन्द्रः आथर्वणस्य "दधीचः"—

एतत्संज्ञकस्य ऋषेः "अस्थभिः" पार्श्व-शिरः-सम्बन्धिभिरस्थिभिः "नवतीर्नव" नवसङ्ख्याका नवतीः दशोत्तराष्टशतसङ्ख्याकाः (८१०) तथाहि—लोकत्रयवर्त्तिनो देवान् जेतुमादावासुरी माया त्रिधा सम्पद्यते; त्रिविधा सा अतीतानागतवर्त्तमान-काल-भेदेन तत्कालवर्त्तिनो देवान् जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति—एवं नव सम्पद्यन्ते; पुनरपि उत्साहादि-शक्ति-त्रय रूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः सम्पद्यते; पुनः सात्त्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सति एकोत्तरा अशीतिः सम्पद्यते;—एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नवनवतयः सम्पद्यन्ते। एवंविधमायारूपाणि "वृत्राणि" आवरकाण्यसुरजातानि "जघान" हतवान् दधीचः—दधि अञ्चतीति दध्यङ्, अञ्चतेः ऋत्विगित्यादिना (३, २, ५९) क्विन्, अनिदितामिति (६, ४, २४) न-लोपः, षष्ठेग्रकवचने "अचः (६, ४, १३८)"—इत्यकारलोपे चाविति (६, ३, १३८) दीर्घत्वम्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्व-विधानेन तद्बाध्यते। अस्थभिः—"छन्दस्यपि दृश्यते (७, १, ७६)"—इति अनजादावपि अस्थि-शब्दस्यानङादेशः सचोदात्तः ॥ १ ॥

३ १ २र ३ २उ ३ १ २ ३ १ २

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम्।

१ २ ३ १ २

तद्विदच्छर्य्यणावति ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "पर्वतेषु" पर्ववत्सु गिरिषु अपश्रितम् अपगत्य स्थितम् "अश्वस्य" अश्व-सम्बन्धि दधीचः "यत्" "शिरः" "इच्छन्" इन्द्रो वर्त्तते, "शर्य्यणावति" एतत्संज्ञके

सरसि "तत्" शिरः "विदत्" अज्ञासीत् 'ज्ञात्वा, तदाहृत्य, तदीयैः अस्थिभिः वृत्राणि जघान'—इति पूर्वस्यामृचि सम्बन्धः। इच्छन्—इषु इच्छायां तुदादित्वाच्छप्रत्ययः। विदत्—वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन च्लेरङादेशः। शर्य्यणावति—शर्य्यणा नामानो देशास्तेषामदूरभवं सरः शर्य्यणावत्; मध्वादिषु शर्य्यणाशब्दस्य पाठात् "मध्वादिभ्यश्च (४, २, ८६)"—इति चातुर्थिको मतुप्, "संज्ञायाम् (८, २, ११)"—इति मतुपो वत्वम्, मतौ "बह्वचोऽनजिरादीनाम् (६, ३, ११९)"—इति दीर्घः ॥ २ ॥

२उ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३क २र
अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम्।
३ २ ३ १ २ ३ २
इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥*३* ॥ [८]

अथ तृतीया। "अत्राह" अस्मिन्नेव "गोः" गन्तु "चन्द्रमसः" "गृहे" मण्डले "त्वष्टुः" दीप्तस्य आदित्यस्य सम्बन्धि "अपीच्यं" रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यत् "नाम" तदादित्यस्य रश्मयः "इत्था" इत्थमनेन प्रकारेण "अमन्वत" अजानन् उदकमये स्वच्छे चन्द्रबिम्बे सूर्य्य-किरणाः प्रतिफलन्ति, तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्य्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्त्तमानां लभन्त इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति—यद्रात्रावन्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्य अहनीव नैशं तमो निवार्य्य सर्वं प्रकाशयति; ईदृग्भूत-तेजसा युक्तः सूर्य्यश्चन्द्र एव, द्वादशस्वादित्येषु इन्द्रस्यापि परिगणितत्वात्। अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रोदेवतेत्येतदुपपन्नं भवति। अत्र निरुक्तम्—'अथा-

ष्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति 'सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः'—इत्यपि निगमो भवति ; सोऽपि गौरुच्यते—"अत्राहगोरमन्वत"—इति (२, ६,)। "अत्रा ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वनामापीच्यमपगतमपचितमपिहितमन्तर्हितं वा (४, २५)"—इति॥ अमन्वत—'मनु अवबोधने (त०, आ०)। अपीच्यम्—अपपूर्वाच्चिनोतेर्निपातनाद् यत्, अतएवाभिमतरूपसिद्धिः ; यद्वा अपिपूर्वादञ्चतेः "ऋत्विग् (३, २, ५९)"—इत्यादिना क्विन्, "अनिदिताम् (६, ४, २४)"—इति न-लोपः, अपिगते निर्गते भवमपीच्यम् "भवे छन्दसि (४, ४, ११०)"—इति यत्, "अचः (६, ४, १२८)"—इत्यकारलोपे "चौ (६, ३, १३८)"—इति दीर्घत्वम् ; 'अपीच्योऽप्रकाशः'—इति भट्टभास्करमिश्रः। इत्था—इदम्-शब्दाच्च "था हेतौ च छन्दसि (५, ३, २६)"—इति प्रकारवचने थाप्रत्ययः ; यदि तत्रेदं-शब्दो नानुवर्त्तते तदानीम् "इदमस्थमुः (५, ३, २४)"—इति थमुः प्रत्ययः ; "अव्ययादाप्-सुपः (२, ४, ८२)"—इति सुब्लुकं बाधित्वा "सुपां सु-लुक् (७, १, ३९)"—इत्यादिना डादेशः। चन्द्रमसः—चन्द्रमाह्लादनं मिमीते निर्मिमीते—इति चन्द्रमाः "चन्द्रेमोडित् (उ०, ४, २२७)"—इत्यसि-प्रत्ययः ; दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ; पूर्वपदञ्च "स्फायितञ्चि (, ,)"—इत्यादिना रक्-प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तम्॥ ३॥ [८]

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्व्यस्तुतिः।

३ २ ३ १ २
अभ्राद्वृष्टिरिवाजनि ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः। छ० गायत्री। दे० इन्द्राग्नी:। अथ चतुर्थतृचे—प्रथमा। हे "इन्द्राग्नी!" "इयं" "पूर्व्यस्तुति:" पूर्व्या स्तुति: मुख्या स्तुति:, कस्य सम्बन्धिनी? "मन्मन:" स्तोतु: अस्मात् वसिष्ठात् "वां" युवाभ्यां युवयोरर्थम् "अभ्रात्" मेघात् "वृष्टिरिव" वह्वी सती "अजनि" प्रादुर्भूता, तां शृणुतमित्युत्तरत्र सम्बन्ध: ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिर:।
३ १ २ ३ १ २
ईशाना पिप्यतं धिय: ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "इन्द्राग्नी!" "जरितु:" स्तोतु: "हवम्" आह्वानं युवां शृणुतम्। श्रुत्वा च "गिर:" तदीया: स्तुती: "वनतं" सम्भजतम्। तथा "ईशाना" ईश्वरौ युवां "धिय:" अनुष्ठितानि कर्माणि "पिप्यतं" तैस्तै: फलै: पूरयताम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिशस्तये।
१ २ ३ २
मा नो रीरधतं निदे ॥*३*॥ [९]

अथ तृतीया। हे "नरा!" नेतारौ! इन्द्राग्नी! "न:" अस्मान् "पापत्वाय" हीनभावाय "मा रीधतम्" मा वशं नयतम्, तथा "अभिशस्तये" शत्रुभि: कृतायाभिशंसनाय मा रीरधतम्, तथा "निदे" निन्दकाय मा रीरधतं मा वशीकुरुतम् ॥ ३ ॥ [९]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीय: खण्ड: ॥ ३ ॥

१२ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवस्व दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे।
३ १ २ ३ २३ १ २
मरुद्भ्यो वायवे मदः ॥*१*॥

ऋ० दृढच्युत्। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ चतुर्थखण्डे प्रथमतृचे—प्रथमा। हे "हरे!" हरितवर्ण! पापहर्त्तर्वा सोम! "दक्षसाधनः" दक्षो बलं तस्य साधनो "मदः" मदकरश्च त्वं "पवस्व" क्षर। किमर्थम्? "देवेभ्यः" इन्द्रादिभ्यः "पीतये" पानाय, तथा "मरुद्भ्यः" "वायवे" च पीतये पवस्व॥ १॥

२ ३१ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १
सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनावधि प्रियः।
१ २ ३ १ २
पवमानो अदाभ्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "अयं" सोमः "सं शोभते" "देवैः" सह। कीदृशः सोमः? "वृषा" वर्षकः, "कविः" क्रान्तदर्शी, "योनौ" स्थाने स्वीये "अधि" अधिष्ठितः "प्रियः" प्रियोभूतः सर्वेषां यद्वा प्रीणयिता "पवमानः" क्षरन् "अदाभ्यः" केनाप्यहिंसितश्च भवति अतएव सोमः सं शोभते॥ २॥

१ २ ३ २ ३ २ २उ ३ १ २
पवमान धिया हितो३ऽभि योनिं कनिक्रदत्।
१ २ ३ १ २र
धर्मणा वायुमारुहः ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया। हे "पवमान!" सोम! "धिया" कर्म्मणा अस्मद्व्यापारेण अङ्गुल्या वा "हितः" धृतः सन् "कनिक्रदत्"

शब्दं कुर्वन् "योनिं" स्थानं "द्रोणकलशं" च "अभि आरुह:" आभिमुख्येन आरोहणं कुरु प्रविशेत्यर्थः। तदेवाह—"धर्म्मणा" कर्म्मणा "वायुं" वायुसम्बन्धिपात्रमित्यर्थः, तदारुहः प्रविश ॥

"आरुहः"-"आविश"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१०]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तवाहꣳ सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे ।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
पुरूणि बभ्रो नि चरन्ति मामव
३ २उ ३ १ २
परिधीꣳ रति ताꣳ इहि ॥*१*॥

ऋ० मैत्रावरुण वसिष्ठः। छ० बृहती। दे० सोमः। अथ प्रगाथरूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा। हे "इन्दो!" स्यन्दमान-सोम! "तव" "सख्ये" सखि-कर्म्मणि "अहं" "दिवेदिवे" अन्वहं "रारण" रमे रणेर्लिटि उत्तमे णलि रूपम्। हे "बभ्रो!" बभ्रुवर्ण-सोम! "पुरूणि" बहूनि रक्षांसि "मां" तव सख्ये स्थितं "नि अव चरन्ति" नीचीनं चरन्ति बाधन्ते। ये मां बाधन्ते तान् "परिधीन्" "अति इहि" अतीत्य गच्छ जहीति यावत् ॥ १ ॥

२ ३ १ २र ३ १ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तवाहं नक्तमुत सोम ते दिवा दुहानो बभ्र ऊधनि ।
३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
घृणा तपन्तमति सूर्य्यं परः शकुना इव पप्तिम
॥*२*॥ [११]

अथ द्वितीया। हे "बभ्रो!" बभ्रुवर्ण-सोम! "उत" अपि च "नक्तम्" "उत" अपि च "दिवा" अहोरात्रयोः

"सख्याय" सख्यार्थं "तव" "उधनि" समीपे "अहं" रमे— इति शेषः। "ते" वयं "घृणा" दीप्त्या "तपन्तं" ज्वलन्तं "परः" परस्थानस्थितं "सूर्य्यं" तदात्मकं त्वाम् "अति पप्तिम" तत्र स्थितं त्वां प्राप्तुमतिपतेम। कथमिव? शकुना इव यथा सुपर्णादयः पक्षिगणः सूर्य्यमतिगच्छन्ति तद्वत् पत्लृगतौ, अस्माच्छान्दसो लिटि "तनिपत्योश्छन्दसि (६, ४, ९९)"— इत्युपधालोपः॥

"दुहानः"-"सख्याय"—इति पाठौ॥ २॥ [११]

२ १ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृधो विचर्षणिः।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः॥*१*॥

ऋ० बृहस्पतिः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृतीय-तृचे—प्रथमा। "पुनानः" पूयमानः "विचर्षणिः" विद्रष्टा सोमः "विश्वा" सर्वान् "मृधः" हिंसकान् शत्रून् "अभि अक्रमीत्" अतिक्रान्तवान् तं "विप्रं" मेधाविनं "धीतिभिः" कर्मभिरभिषवादिभिः स्तुतिभिर्वा "शुम्भन्ति" दीपयन्ति अलङ्कुर्वन्ति॥ १॥

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
आ योनिमरुणो रुहद्गमदिन्द्रो वृषा सुतम्।

३ १ २र
ध्रुवे सदसि सीदतु॥*२*॥

अथ द्वितीया। अयम् "अरुणः" अरुणवर्णः सोमः "योनिं" स्थानं द्रोणकलशम् "आरुहत्" आरोहति, ततो "वृषा" कामानां वर्षकः "इन्द्रः" "सुतम्" अभिषुतं सोमं

"गमद्" गच्छति, गत्वा "ध्रुवे सदसि" स्थिरे स्थाने द्युलोकाख्ये "सीदति" निवसति॥

"इन्द्रोवृषासुतम्"-"इन्द्रवृषासुतः"—इति पाठौ॥ २॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
नूनो रयिं महामिन्दोऽस्मभ्यꣳ सोम विश्वतः।
१ २ ३ १ २
आ पवस्व सहस्रिणम्॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया। हे "सोम!" अभिषुतस्त्वं हे "इन्दो!" "नः" अस्मभ्यम् "नु" चिप्रं "महां" महान्तं "सहस्रिणम्" असङ्ख्यातं "रयिं" धनं "विश्वतः" "आ पवस्व" सर्वतः परिस्रव॥ ३॥ [१२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः।

---

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ १ ३ १ २
पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्य्यश्वाद्रिः
३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सोतुर्बाहुभ्याꣳ सुयतो नार्वा॥*१*॥

ऋ० मैत्रावरुण-वसिष्ठः। छ० विराट्। दे० इन्द्रः।
अथ पञ्चम-खण्डे प्रथमतृचे—प्रथमा। हे "इन्द्र!" "सोमं" "पिब", स सोमः "त्वा" त्वाम् "मन्दतु" मादयतु, हे "हर्य्यश्व!" हरिसञ्ज्ञकाश्ववन्! इन्द्र! "ते" त्वदर्थं "सोतुः" अभिषवकर्त्तुः "बाहुभ्याम्" "अर्वा" रश्मिभ्यामश्व इव "सुयतः" सुष्ठु परिगृहीतः "अद्रिः" ग्रावा "यं" सोमं "सुषाव" अभिषवं करोषि, स मन्दत्विति पूर्वेण सम्बन्धः॥१॥

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्य्यश्व हंसि।
१ २र
स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥२॥

अथ द्वितीया। हे "हर्य्यश्व!" "इन्द्र!" "ते" तव "युज्यः" योग्यः "चारुः" समीचीनः "मदः" मदकरः "यः" सोमः "अस्ति" विद्यते "येन" च पीतेन सोमेन "वृत्राणि" आवरकादीनि राक्षसादीनि "हंसि", हे "प्रभूवसो!" प्रभूतधन इन्द्र! "त्वा" त्वां "सः" सोमः "मदतु" मादयतु ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २उ
बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम्।
३ १ २र ३ १ २
इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥३॥ [१३]

अथ तृतीया। हे "मघवन्!" इन्द्र! "ते" तव "प्रशस्तिं" स्तुतिरूपां "यां" वाचं "वसिष्ठः" नामर्षिः "अर्चति" वहति, "इमां" वसिष्ठस्य सम्बन्धिनीं वाचं "सु आ बोध" सुष्ठु अभिबुध्यस्व किञ्च "इमा" इमानि "ब्रह्म" ब्रह्माणि हवीरूपाण्यन्नानि "सधमादे" यज्ञे "जुषस्व" सेवस्व ॥ ३ ॥ [१३]

२ ३ १ २ ३ १ २३ १ २
विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरः
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सजूस्ततक्षुरिन्द्रं जजनुश्च राजसे।

२ ३ १ २ ३ २ ३　१ २ ३ १
क्रत्वे वरे स्थेमन्यामुरीमुतोग्र-
२र ३ १ २　३ १ २
मोजिष्ठं तरसं तरस्विनम् ॥*१*॥

ऋ० विशोकः रेभो वा। छ० अति जगती। दे० इन्द्रः। अथ द्वितीय-तृचे—प्रथमा। "विश्वाः" सर्वाः व्याप्ता वा "पृतनाः" पृङ् व्यायामे (तु०, आ०); व्याप्रियन्ते इति पृतनाः सेनाः परस्परं सङ्गताः सत्यः "अभिभूतरम्" शत्रूणामित्यर्थः अभिभवितारम् "इन्द्रम्" "ततक्षुः" आयुधादिभिः तीक्ष्णीचक्रुः आयुधवन्तमश्ववन्तञ्च चक्रुरित्यर्थः यद्वा पृतना इति संग्राम नाम (निघ० २, १७, १८); व्याप्रियन्ते अत्रेति पृतनाः संग्रामाः, सर्वानेव संग्रामानभिभावुकमिन्द्रं "नरः" नेतारः स्तोतारः अन्योन्यं सङ्गताः स्तुतिभिः तीक्ष्णमकुर्वन्, स्तुतोऽतिबलवान् भवतीति। यद्वा यष्टारो हविः-प्रदानेन वीर्य्यवन्तं कुर्वन्तीति किञ्च स्तोतारः "राजसे" राजतेः तुमर्थे असे प्रत्ययः (३, ४, ८) आत्मनो विराजनार्थं प्रकाशनार्थं सूर्य्यात्मानमिन्द्रं "जजनुः" जनयामासुः स्तोत्र-शस्त्रैः स्व-यज्ञे प्रादुरभावयन्नित्यर्थः। किञ्च "क्रत्वा" ईदृशमिन्द्रम् "आमुरीम्" शत्रूणामाभिमुख्येन मारयितारम् "उग्रम्" उद्गूर्णबलम् अत एव "ओजिष्ठम्" ओजस्वितमं "तरसं" प्रवृद्धं "तरस्विनं" संग्रामे शत्रुवधार्थं वेगवन्तं बलवन्तं वा एवम्भूतमिन्द्रं धनार्थं स्तुवन्ति॥

"क्रत्वेवरेस्थेमनि"-"क्रत्वावरिष्ठंवरे"—इति पाठौ॥ १॥

३ १ २　३ १ २　३ १　२र　३ २
नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्रा अभिस्वरे।

२ १२ ३२उ ३१२ ३' २ ३ १ २र
सुदीतयो वो अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्वभिः॥*२

अथ द्वितीया। "नेमिम्" अरान् यथा नेमिर्व्याप्नोति तद्वदिन्द्रः सर्वं व्याप्नुते तादृशं नमनशीलमिन्द्रं "चक्षसा" दर्शनमात्रेणैव "विप्राः" मेधाविनः "अभिस्वरे" अभिस्वरेण गीताय स्तोत्राय इन्द्रविषयं स्तोत्रं कर्त्तुमित्यर्थः "नमन्ति" नमस्कुर्वन्ति। कीदृशम्? "मेषम्" इन्द्रो मेषोभूत्वा मेधातिथिं स्वर्गमनयत् तस्मात् मेधातिथेर्मेषभूतमिति यावत्। इदानीं यजमानः स्तोतॄनाह—अपि च हे स्तोतारः! "सुदीतयः" शोभनदीप्तयः "अद्रुहः" कस्याप्यद्रोग्धारः "वः" यूयं छान्दसो वसादेशः "तरस्विनः" कर्मसु स्तोत्रेषु वा त्वरायुक्ताः सन्तः इन्द्रस्य "कर्णे" श्रोत्र-समीपे "ऋक्वभिः" अर्चनयुक्तैर्मन्त्रैः यद्वा ऋचो बह्वयो येषु सन्ति तैः स्तोत्रादिभिः संस्तुतः इन्द्रो यथा युष्मदीयानि स्तोत्रादीनि शृणोति तथा सम्यगभिष्टुतेत्यर्थः॥

"अभिस्वरे"-"अभिस्वरा"—इति पाठौ॥ २॥

१२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १२
समु रेभासो अस्वरन्निन्द्रꣳ सोमस्य पीतये॥
२र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
स्वःपतिर्यदी वृधे धृतव्रतो ह्योजसा समूतिभिः॥

॥*३*॥ [१४]

अथ तृतीया। "रेभासः" रेभृ शब्दे (भ्वा० आ०) शब्दयितारः स्तोतारः यद्वा, "रेभासः" कश्यप-पुत्रा रेभाः एतन्नामका ऋषयः "इन्द्रम् उ" इन्द्रमेव "समस्वरन्" सम्यगशब्दयन् समस्तुवन्। किमर्थम्? "सोमस्य पीतये" सोम-

पानाय "यद्" यदा "स्वष्पतिः" स्वर्गस्य पालयिता धनस्य स्वामी वा इन्द्रः "वृधे" यजमानादिवर्द्धनाय भवति, तदा "धृतव्रतः" धृत कर्मेन्द्रः "ओजसा" बलेन "ऊतिभिः" मरुद्भिः पालनैश्च वा सह सङ्गच्छते; स्तुतिभिर्बलं मरुद्भिः पालनैश्चेन्द्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

"समु"-"ससौम्"—इति पाठौ, "स्वष्पतिः"-"स्वर्पतिम्"—इति च ॥ ३ ॥ [१४]

१ २र ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरध्रिगुः ।
१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठं यो वृत्रहा गृणे ॥ ॥ १

ऋ० पुरुहन्माः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । अथ प्रगाथरूपे तृतीयसूक्ते—प्रथमा । "यः" इन्द्रः "चर्षणीनां मनुष्याणां "राजा" स्वामी, "रथेभिः" रथैः "याता" आगन्ता च, "अध्रिगुः" अधृतगमनोऽन्यैः, "विश्वासां" पृतनानां" सेनानां "तरुता" तारकः, "यः" च "वृत्रहा" वृत्रं हतवान्, "ज्येष्ठं" गुणैर्ज्यायांसं तं महाभागमिन्द्रं "गृणे" स्तौमि ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रं तꣳ शुम्भ पुरुहन्मन्नवसे यस्य द्विता विधर्त्तरि।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २ २ ३ १ २र
हस्तेन वज्रः प्रति धायि दर्शतो महां देवो न सूर्य्यः
॥ २ ॥ [१५]

अथ द्वितीया । हे पुरुहन्मन् !" ऋषे ! त्वं "तम्" "इन्द्रं" "शुम्भ" हविःप्रदानादिना अलङ्कुरु । किमर्थम् ? "अवसे" रक्षणाय । एवमात्मा स्वात्मानं सम्बोध्य ब्रवीति—"यस्य"

तव "विधर्त्तरि" विधारके इन्द्रे "हिता" हितम् अस्ति,— औग्रमनौग्रम् तव शत्रून् हन्तुमुग्रत्वं, तदनुग्रहाय अनुग्रह-श्चेति द्वैतमस्ति; तत्रौग्रं दर्शयति—"दर्शतः" दर्शनीयः "महान्" प्रभूतः "वज्रः" "देवो न सूर्य्यः" द्योतमानः सूर्य्य इव स्थितः, "हस्तेन" करेण "प्रति धायि" प्रतिनिहतो भवति॥

"हस्तेन"-"हस्ताय"—इति पाठौ, "महान्देव"-"महो-देवः"—इति च॥ २॥ [१५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य पञ्चमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः॥ ५॥

---

१ २ ३ १ ३ २ ३ १ २र ३क २र ३ १
परि प्रिया दिवः कविर्वयाꣳसि नप्त्योर्हितः।
३ १२ ३ १ २
स्वानैर्याति कविक्रतुः॥*१*॥

ऋ० असित-देवलः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ षष्ठे खण्डे, प्रथमतृचे—प्रथमा। "कविः" मेधावी "कविक्रतुः" क्रान्त-प्रज्ञः क्रान्त-कर्मा "नप्त्योः" अधिषवणफलकयोः "हितः" निहितः सोमः "दिवः" द्युलोकस्य "परि प्रिया" अति प्रियाणि "वयांसि" ग्राव्णः॥

"स्वानैः"-"सुवानः"—इति पाठौ॥ १॥

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
स सूनुर्मातरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत्।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
महान्मही ऋतावृधा॥*२*॥

अथ द्वितीया। "जातः" उत्पन्नः "शुचिः" विशुद्धः महान् हविष्टमः "सः" सोमाख्यः "सूनुः" पुत्रः "मही" महत्यौ

"ऋतावृधा" यज्ञस्य वर्द्धयित्र्यौ "जाते" विश्वस्य जनयित्र्यौ "मातरा" आत्मनो मातरौ द्यावापृथिव्यौ "अरोचयत्" रोचयति दीपयति ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ १ २
प्र प्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टो अद्रुहः ।
३क २र ३ १ २
वीत्यर्ष पनिष्टये ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया। हे सोम! "प्र प्र" अत्यन्तं "क्षयाय" तव निवास-भूताय "अद्रुहः" अद्रुहे अद्रोग्ध्रे "पन्यसे" स्तोत्रे "जनाय" मनुष्याय "वीति" वीत्यै भक्षणाय "जुष्टः" पर्य्याप्तः त्वं "पनिष्टये" स्तुतये "अर्ष" अङ्गं प्रति गच्छ ॥

"अद्रुहः"-"अद्रुहे"—इति पाठौ, "पनिष्टये"-"ननिष्टया" —इति च ॥ ३ ॥ [१६]

२ १ २३ १२ ३ १ २ ३ १ २
त्वꣳ ह्या३ंग दैव्य पवमान जनिमानि द्युमत्तमः ।
३ १ २ ३ १ २
अमृतत्वाय घोषयन् ॥*१*॥

ऋ० शक्तिः। छ० ककुप्। दे० सोमः। अथ प्रगाथे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा। हे "पवमान!" पूयमान! "दैव्य" देवसम्बन्धि सोम! "द्युमत्तमः" अतिशयेन दीप्तिमान् "त्वं हि" त्वमेव "अङ्ग" क्षिप्रं "घोषयन्" शब्दयन् शब्दं कुर्वन् "जनिमानि" देवसम्बन्धीनि जन्मान्यभिलक्ष्य "अमृतत्वाय" अमरणाय आगच्छेति शेषः ॥

"दैव्य"-"दैव्या"—इति पाठौ, "घोषयन्"-"घोषः"—इति च ॥ १ ॥

२ ३ १ २　　३ १ २ ३ २उ　३ १ २　　　३ २
येना नवग्वा दध्यङ्ङपोर्णुते येन विप्रास आपिरे।
३ १ २　　३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३　　१ २
देवानाꣳ सुम्ने अमृतस्य चारुणो येन श्रवाꣳस्याशत

॥*२*॥ [१७]

अथ द्वितीया। "नवग्वा" नवनीय-गतिः यद्वा नवभिर्मासैः सत्रस्यानुष्ठानात् "दध्यङ्"—एतन्नामकः अङ्गिराः "येन" सोमेन पणिभिरपहृतानां "द्वारम्" "अपोर्णुते" अपच्छादयति विवृतमकार्षीत् "विप्रासः" तत् मुख्याः सर्वे मेधाविनोऽङ्गिरसः "येन" च सोमेन "आपिरे" तैरपहृता गाः आप्नुवन् किञ्च "देवानाम्" इन्द्रादीनां "सुम्ने" सुखे यज्ञेन सञ्जाते सति "चारुणः" कल्याणस्य "अमृतस्य" उदकस्य सम्बन्धीनि "श्रवांसि" अन्नानि "येन" च सोमेन यजमानाः "आशत" व्याप्नुवत् अलभन्त ; स त्वं देवानाममरणायागच्छेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

"नवग्वा"-"नवग्वौ"—इति पाठौ, "आशत"-"आनशुः" —इति च ॥ २ ॥ [१७]

१ २　　३ २ ३ २उ　　३ २ ३ १ २
सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यं वारं वि धावति।
१ २ ३ १　२र　३ १ २
अग्रे वाचः पवमानः कनिक्रदत् ॥*१*॥

ऋ० अग्निः। छ० उष्णिक्। दे० सोमः। अथ तृतीयतृचे—प्रथमा। "पुनानः" पूयमानः "सोमः" "ऊर्मिणा" स्वीयया धारया "अव्यम्" अवेः सम्बन्धिनं "बालं" पवित्रं "वि धावति" विविधं गच्छति। कीदृशः सोमः? "पवमानः" पूतः "वाचः"

स्तोतस्य "अग्रे" "कनिक्रदत्" पुनः पुनः शब्दं कुर्वन् विधावति ॥

"अव्यम्"-"अव्ये"—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २३ १ २३ १ २
धीभिर्मृजन्ति वाजिनं वने क्रीडन्तमत्यविम् ।
३ १ २ ३२ ३ २३ १ २
अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "वाजिनं" बलवन्तं वा 'वने' वननीये वसतीवर्य्याख्ये उदके "क्रीड़न्तं" संक्रीड़मानम् "अत्यविम्" अविशब्देन तद्रोमकृतं पवित्रमभिधीयते अतिक्रान्त-पवित्रं सोमम् ऋत्विजः "धीभिः" स्तुतिभिः "मृजन्ति" शोधयन्ति यद्वा, धीभिः—वर्णलोपश्छान्दसः, धीतिभिः अङ्गुलिभिः मृजन्ति किञ्च "त्रिपृष्ठं" त्रीणि पवित्राणि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदात्मकानि पात्राणि स्पृशतीति त्रीणि सवनानि वा स्पृशतीति स तथोक्तः, तम् सोमं "मतयः" स्तुतयः "अभि समस्वरन्" अभितः संस्तुवन्तीति ॥

"मृजन्ति"-"हिन्वन्ति"—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ २
असर्जि कलशाꣳ अभि मीढ्वांत्सप्तिर्न वाजयुः ।
३ १ २र ३ १ २
पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया। "वाजयुः" यजमानानामन्नमिच्छन् "मीढ्वान्" सेक्ता स सोमः "कलशान्" "अभि" लक्ष्य, कलशेषु "असर्जि" असृज्यत। तत्र दृष्टान्तः—"सप्तिर्न" यथा सर्पणशीलोऽश्वः संग्रामे सृज्यते तद्वत्। ततः "पुनानः" पूयमानः सोमं "वाचं"

शब्दं "जनयन्" उत्पादयन् "असिष्यदत्" पात्रेषु स्यन्दते ॥
"मीढ्वान्"-"मेल्ह्वा"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१८]

२ २ ३ १ २ ३ १
सोमः पवते जनिता मतीनां
२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
१ १ २र ३ १ २र
जनिताग्नेर्जनिता सूर्य्यस्य
३ १ २ ३ १ २र
जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥*१*॥

ऋ० प्रतर्दनः । छ० बृहती । दे० सोमः । अथ चतुर्थर्च्चे —प्रथमा । "सोमः" अभिषूयमाणः "पवते" पात्रेषु चरति । कीदृशः ? "मतीनां" बुद्धीनां यद्वा, मननीयानां "जनिता" जनयिता, "जनिता मन्त्रे (६, ४, ५३)"—इति निपातना-णिलोपः । किञ्च "दिवः" द्युलोकस्य "जनिता" प्रादुर्भावयिता, तथा "पृथिव्याः" "जनिता", "अग्नेः" "जनिता" प्रकाशयिता, "सूर्य्यस्य" सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य "जनिता", "इन्द्रस्य" "जनिता" तेन मदस्य जनयिता "उत" अपि च "विष्णोः" व्यापकस्य "जनिता" जनयिता ;—एतत्सर्वं सोमेऽभिषयमाणे भवतीति ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ
ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
३ १ २ ३ २ ३ १ २
मृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३
श्येनो गृध्राणाᳮ स्वधितिर्वनानाᳮ

१ २ ३ १ ३ १ २ ३ १ २
सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "सोमः" एवंरूपो भवति—"देवानां" स्तोत्रकारिणा मृत्विजां "ब्रह्मा" ब्रह्माख्यर्त्विक्‌स्थानीयो भवति यद्वा, "देवानां" द्योतमानानामिन्द्रादीनां "ब्रह्मा" राजा भवति। तथा "कवीनां" क्रान्त-प्रज्ञानां "पदवीः" स्खलन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति स पदवीः, वी गत्यादिषु (अदा०, उभ०)—इत्येतस्मात् क्विपि रूपम्, तथा "विप्राणां" मेधाविनां मध्ये "ऋषिः" भवति। यः परोक्षं पश्यति स ऋषिः "ऋषिर्दर्शनात् (निरु० २, १, ११)",—इति, "मृगाणां" "महिषो" भवति महिषाख्यो बलवान् राजा भवति। तथा "गृध्राणां" पक्षिविशेषाणां "श्येनः" शंसनीयः पक्षिराजो भवति, "वनानां" वनतिर्हिंसाकर्मा हिंसकानां छेदकानां मध्ये "स्वधितिः"—एतन्नामकश्छेदकोऽसि। एवम्प्रभावः सोमः "रेभन्" शब्दायमानः सन् "पवित्रम्" ऊर्णास्तुकेन कृतम् "अत्येति" अतिगच्छति ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २उ ३ २ ३
प्रावीविपद्वाच ऊर्मिं न सिन्धुर्गिर

२ ३ १ २ ३ २
स्तोमान् पवमानो मनीषाः।

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १
अन्तः पश्यन्वृजनेमावराण्या

२ ३ १ २र ३ २
तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥*३*॥ [१९]

अथ तृतीया। "पवमानः" सोमः "मनीषाः" मनस ईषिता हृदयङ्गमान् "प्रावीविपत्" प्रकर्षेण विपर्य्यति प्रेरयति "सिन्धुर्न" स्यन्दमाना नदीव "वाचः" शब्दस्य "ऊर्मिं न" सङ्घं यथा प्रेरयति तद्वत्। किञ्च "वृषभः" कामानामुदकानां वा वर्षकः सोमः "अन्तः" अन्तर्हितं वस्तुजातं "पश्यन्" "अवराणि" दुर्वलैः वारयितुमशक्यानि "इमा वृजना" इमानि बलानि "आ तिष्ठति" आसीदति। किं कुर्वन्? "गोषु जानन्" गवां जयाय जानानः सन् परबलानि प्रविशति॥

"स्तोमान्"-"स्तोमः"—इति पाठौ॥ ३॥ [१९]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य पञ्चमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः।

---

२ १ २ ३१२ ३१२ ३१२
अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरूतमम्।
२ ३ २३ १२
अच्छा नप्त्रे सहस्वते॥१॥

ऋ० प्रयोगः अग्निः वा। छ० गायत्री। दे० अग्निः। अथ तृचत्रयात्मके सप्तमे खण्डे, प्रथमतृचे—प्रथमा। "अध्वराणाम्" अहिंस्यानां बलिनां "नप्त्रे" बन्धुं "सहस्वते" बलवन्तं विभक्तिव्यत्ययः (३, १, ८५) "वृधन्तं" ज्वालाभिर्वर्द्धमानं "पुरूतमम्" अतिशयेन बहुमग्निं हे ऋत्विजः! "वः" यूयम् "अच्छ" अभिगच्छत। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः॥ १॥

३१ २र ३ २३ १२ ३२३ १२
अयं यथा न आभुवत्त्वष्टा रूपेव तक्ष्या।

३ २उ ३ १ २
अस्य क्रत्वा यशस्वतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "अयम्" अग्निः "नः" अस्मान् "तक्ष्वा" विकर्त्तव्यानि "रूपेव त्वष्टा" रूपाणि वर्द्धकिरिव "यथा" येन प्रकारेण "आ भुवत्" आ भवति प्राप्नोति, तथैनमग्निमभिगच्छतेत्यर्थः। किञ्च वयम् "अस्य" अग्नेः "क्रत्वा" प्रज्ञानेन युक्ताः "यशस्वतः" यशस्वन्तो भवामेति शेषः ॥ २ ॥

३ १ २र ३ २उ ३ २ ३ १ २
अयं विश्वा अभि श्रियोऽग्निर्देवेषु पत्यते ।
२उ ३ १ २
आ वाजैरुप नो गमत् ॥*३*॥ [२०]

अथ तृतीया। मनुष्याणां "विश्वाः" सर्वाः "श्रियः" सम्पदः "देवेषु" देवानां मध्ये यः "अयम् अग्निः" "अभि" गच्छति, सः अग्निः "नः" अस्मानपि "वाजैः" अन्नैः "उपागमत्" उपागच्छतु ॥ ३ ॥ [२०]

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।
३ १ २ ३क २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारा ऋतस्य सादने ॥*१*॥

ऋ० गोतमः। छ० अनुष्टुप्। दे० अग्निः। अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा। हे "इन्द्र!" "सुतम्" अभिषुतम् "इमं" सोमं "पिब" कीदृशम्? "ज्येष्ठम्" अतिशयेन प्रशस्यं "मदं" मदकरम् "अमर्त्यम्" अमारकम् सोमपान-जन्यो मदो मदान्तरवत् मारको न भवतीत्यर्थः तथा "ऋतस्य" यज्ञस्य सम्बन्धिनि "सादने" गृहे वर्त्तमानाः "शुक्रस्य" दीप्तस्यास्य

सोमस्य "धाराः" "त्वाम्" "अचरन्" आभिमुख्येन सञ्चलन्ति त्वां प्राप्तुं स्वयमेवा-गच्छन्तीत्यर्थः ज्येष्ठं—प्रशस्य-शब्दादिय-सुनि "ज्य च (५, ३, ६१)"—इति ज्यादेशः। अचरन्—चर सञ्चलने (भ्वा०, प०) छान्दसो लङ् (३, ४, ६)॥१॥

२ ३ २३१ २३ २३ १ २३ १२
न किष्ट्वद्रथीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे।

२ ३१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
न किष्ट्वानु मज्मना न किः स्वश्व आनशे॥२॥

अथ द्वितीया। हे "इन्द्र!" "यद्" यस्मात् त्वं "हरी"—एतत्सञ्ज्ञावश्वौ "यच्छसे" रथे योजयसि, तस्मात् "त्वत्" त्वत्तोऽन्यः कश्चित् "रथीतरः" अतिशयेन रथवान् "नकिः" नास्ति अन्येषामीदृशस्वयुक्तरथाभावात् "त्वा" त्वाम् "अनु" लक्ष्य "मज्मना" बलनामैतत् (निघ० २, ९, २३) बलेन सदृशोऽपि "न किः" नह्यस्ति "स्वश्वः" शोभनाश्वो "नः किः आनशे" न प्राप इन्द्रस्य बलाश्वयोरसाधारणत्वात् इन्द्रसदृशो बलवान् अश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः। न किष्ट्वत्—"युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तः पादम् (८, ३, १०३)"—इति षत्वम्। रथीतरः—अतिशयेन रथी; तयोरपि "ईद्रथिनः"—इति ईकारान्तादेशः। यच्छसे—यमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम्। स्वश्वः—बहुव्रीहावाद्युदात्तं दासीत्युत्तर-पदाद्युदात्तञ्च। आनशे—"अश्नोतेश्च (७, ४, ७२)"—इति अभ्यासादुत्तरस्य नुट्॥२॥

१ २ ३१ २ ३ १ २
इन्द्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सुता अमत्सुरिन्दवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः

॥३॥ [२१]

अथ तृतीया। हे ऋत्विजः! "इन्द्राय" "नूनं" क्षिप्रम् "अर्चत" पूजनं कुरुत। एतदेव स्पष्टीक्रियते—"उक्थानि" अप्रगीत-मन्त्रसाध्यानि शस्त्राणि स्तोत्राणि च "ब्रवीतन" ब्रूत। "सुताः" अभिषुताः "इन्दवः" सोमाः त्वाम् "अमत्सु" आगत मिन्द्रं मत्तं कुर्वन्तु, अनन्तरं "ज्येष्ठं" प्रशस्यतमं "सहः" सहस्विनं बलवन्तम् तमिन्द्रं नमस्यत नमस्कुरुत ब्रवीतन—ब्रवीतेर्लोटि "तप्तनप्तनथनाश्च (७, १, ४५)"—इति तनबादेशः। अमत्सु—मदी हर्षे (श्वा०, प्रा०) छान्दसः प्रार्थनायां लुङ्, आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिड्-भावः। नमस्यत—"नमोवरिवश्चित्रङः (३, १, १९)"—इति क्यच्। सहः—"युगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः—इति मत्वर्थीयस्य लुक्॥ ३॥ [२१]

१ २ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र जुषस्व प्र वहा याहि शूर हरिह।
१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २उ ३ १ २
पिबा सुतस्य मतिर्न मधोश्चकानश्चारुर्मदाय॥*१

ऋ० छ० दे० सन्दिग्धः। अथ तृतीयतृचे—प्रथमा। यानि मया हवींषि दत्तानि तानि "प्र वह" "आ याहि" आगच्छ "शूर" वीर्य्यवन्! उपसर्गाक्षराणि—"हरिह" अथवा हरितवर्णा हया यस्य स हरिहयः, तस्य सम्बोधनं क्रियते—हे हरिह! छान्दसो यकारलोपः "पिबा" "सुतस्य" सोमस्य उपसर्गाक्षराणि—"मतिर्नमधोश्चकानः", "चारुः" शोभनः "मदाय" भक्षणाय॥ १॥

१ २ ३ २ ३ १ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
इन्द्र जठरं नव्यं न पृणस्व मधोर्दिवो न।

३ २ ३२३ २ १२३ १२ ३१२
अस्य सुतस्य स्वा३र्णोप त्वा मदाः सुवाचो अस्थुः
॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "इन्द्र!" "जठरम्" उदरं "नव्यं न" नवतरं "पृणस्व" पूरयस्व "मधोः" मधुरस्य "दिवो न" "अस्य" सोमस्य "सुतस्य" अभिषुतस्य "स्वर्णः" स्वर्गस्येव "उप त्वा" उप समीपे त्वाम् "मदाः" "सुवाचः" शोभनवाचः "अस्थुः" स्थितवन्तः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ २उ ३ २
इन्द्रस्तुराषाण्मित्रो न जघान वृत्रं यतिर्न।
३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
बिभेद वलं भृगुर्न ससाहे शत्रून्मदे सोमस्य
॥*३*॥ [२२]

इति अर्धप्रपाठकः।

अथ तृतीया। "इन्द्रः" "तुराषाट्" तुरि सीदति यः सः तुराषाट् "मित्रो न" मित्र इव "जघान" "वृत्रं" शत्रुं "यतिर्न"—उपसर्गाच्चराणि "बिभेद" भिन्दस्व "वलं" वलो-नाम दानवस्तं वलं "भृगुर्न" चीर्णि त्रीणि पदान्तेषु उपसर्गा-च्चराणि भवन्ति "ससाहे" सहितवान् "शत्रून्" "मदे" भक्षणे कृते 'सोमस्य' तथाच निविदापदे विहितस्य षोड़-शिनः। अस्य मदे जरित इत्यारभ्य बहूनि वीर्य्ययुक्तानि कर्म्माणि ॥ ३ ॥ [२२]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायन्यस्य पञ्चमस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ५ ॥

इति तृतीयस्यार्द्धः-प्रपाठकः।

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-बुक्क-भूपाल-
साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये
सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे पञ्चमोऽध्यायः।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ७ ॥

षष्ठोऽध्याय आरभ्यते।

२ १ २   २ १ २ ३ १
गोवित्पवस्व वसुविद्धिरण्यवि-
२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
द्रेतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः।
२ ३ १ २   ३ २उ
त्वꣳ सुवीरो असि सोम विश्ववित्तं
३ २ ३ १ २ ३ १   २र
त्वा नर उप गिरेम आसते ॥ १ ॥

ऋ० सिकतानिवारी तथा पृश्नयोजाः। छ० जगती। दे० सोमः। तत्र, गोवित्पवस्वेति प्रथमे खण्डे प्रथमतृचे—प्रथमा। हे "इन्दो!" सोम! त्वं "पवस्व" क्षर। कीदृशस्त्वं? "गोवित्" गवां लम्भकः, "वसुवित्" धनस्य लम्भकः, "हिरण्यवित्" हिरण्यस्य लम्भकः, "रेतोधाः" रेत उदकं तस्य धातौषधीनां यद्वा रेतः प्रजनन-सामर्थ्यं तस्य धारयिता "भुवनेषु" उदकेषु "अर्पित"; भो सोम! कीदृशस्त्वं? "सुवीरोऽसि" शोभन-

वीर्य्योऽसि भवसीति, "विश्ववित्" सर्वस्य वेत्तासि। यस्मादेवं तस्मात् तादृशं "त्वा" त्वाम् "इमे" "नरः" नेतारः "गिरा" स्तुत्या "उपासते"॥

"नरः"-"विप्राः"—इति पाठौ॥ १॥

२ ३ १ २ ३ २ २
त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः
१ २ ३ १ २र
पवमान वृषभ ता वि धावसि।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
स नः पवस्व वसुमद्धिरण्यव-
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
द्वयꣳ स्याम भुवनेषु जीवसे॥ *२*॥

अथ द्वितीया। भो "सोम!" त्वं "विश्वतः" सर्वेषु "भुवनेषु" "नृचक्षा असि" नृणां द्रष्टा भवसि। हे "पवमान!" पुनान सोम! "वृषभ" अपां वर्षक! "ताः" अपः "वि धावसि" विविधं गच्छसि, स त्वं "नः" अस्माकं "पवस्व" क्षर किञ्च "वसुमत्" बहुभिर्वसुभिर्वासकैर्गवादि द्रव्यैर्युक्तं, तथा "हिरण्यवत्" बहुभिः हिरण्यैर्युक्तं धनम्। वयञ्च वसुभिर्हिरण्यैश्च युक्ताः "भुवनेषु" लोकेषु "जीवसे" जीवितुं प्रभवः "स्याम" भवेम॥ २॥

३ २ ३ १ २र ३ १ २
ईशान इमा भुवनानि ईयसे
३ १ २ ३ १ २ ३क २र
युजान इन्दो हरितः सुपर्ण्यः।

१ २ ३ १ २ ३ २उ ३
तास्ते चरन्तु मधुमद्घृतं पय-
१ २ ३२ २ ३ १ २
स्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया। हे "इन्दो" सोम! "ईशानः" सर्वस्य स्वामी त्वम् "इमा" इमानि "भुवनानि" भूतजातानि "ईयसे" गच्छसि ईङ् गतौ (दि० आ०), "दिवादिभ्यः श्यन् (३, १, ६९)"—इति श्यन्। किङ्कुर्वन्? "हरितः" हरितवर्णाः "सुपर्ण्यः" सुपतनास्त्वदश्वा रथे "युजानः" योजयन्, "ताः" सुपर्ण्यः "ते" तव सम्बन्धिन्यः "मधुमत्" माधुर्य्योपेतं "घृतं" दीप्तं "पयः" उदकं "चरन्तु"। हे सोम! तव "व्रते" कर्मणि तिष्ठन्तु "कृष्टयः" मनुष्याः सर्वे॥

"ईयसे"-"वीयसे"—इति पाठौ॥ ३॥ [१]

१ २ ३ २ ३ १ २
पवमानस्य विश्ववित्प्र ते सर्गा असृक्षत।
१ २ ३ २ ३ १ २
सूर्य्यस्येव न रश्मयः॥*१*॥

ऋ० कश्यपः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा—हे "विश्ववित्!" विश्वस्य द्रष्टः सोम! "पवमानस्य" चरतः "ते" तव "सर्गाः" सृज्यमाना धाराः "सूर्य्यस्येव रश्मयः" सूर्य्यस्य किरणा इव प्रकाशमानाः "न"—इति सम्प्रत्यर्थे। इदानीं "प्रासृक्षत" प्रासृज्यन्त॥ १॥

३ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
केतुं कृण्वं दिवस्परि विश्वा रूपाभ्यर्षसि।
३ १ २
समुद्रः सोम पिन्वसे॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "सोम!" "समुद्रः" समुद् द्रवन्ति यस्माद्रसाः स समुद्रः स त्वं "केतुं" प्रज्ञानं "कृण्वन्" कुर्वन् अस्माकं "विश्वा रूपा" विश्वानि रूपाणि "दिवः" अन्तरिक्षात् "अभ्यर्षसि" अभि पवसे "पिन्वसे" नानाविधानि च धनानि अस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥ २ ॥

३   १   २र   ३ १२   ३ १२
जज्ञानो वाचमिष्यसि पवमान विधर्मणि।
१२ ३१   २र
क्रन्दं देवो न सूर्य्यः ॥३॥ [२]

अथ तृतीया। हे "पवमान!" सोम! "देवः न सूर्य्यः" द्योतमानः सूर्य्य इव "जज्ञानः" प्रादुर्भूतस्त्वं "विधर्मणि" विधारके दशापवित्रे "क्रन्दन्" ध्वनन् "वाचम्" शब्दम् "इष्यसि" प्रेरयसि॥

"जज्ञानः"-"हिन्वानः"—इति पाठौ, "क्रन्दन्" "अक्रान्" —इति च॥ ३॥ [२]

१   २र   ३ १२   ३ १२
प्र सोमासो अधन्विषुः पवमानास इन्दवः।
३   २ ३ १ २
श्रीणाना अप्सु वृञ्जते ॥१॥

ऋ० असितो वा देवलः। छ० गायत्री। दे० सोमः। प्रसो- मास इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तम्; तत्र, प्रथमा। "पवमानासः" पूयमानाः "इन्दवः" दीप्ताः "सोमासः" सोमाः "प्राधन्विषुः" धन्वतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४, ६४) प्रगच्छन्ति किञ्च "श्रीणानाः" गोभिः श्रयमाणाः "अप्सु"

वसतीवरीषु "वृजन्ते" गच्छन्ति व्रज व्रजी गतौ (भ्वा०, प०) सम्पृक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥

"वृजन्ते"-"सृजन्त"—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

अभि गावो अधन्विषुरापो न प्रवता यतीः ।

३ १ २र

पुनाना इन्द्रमाशत ॥२॥

अथ द्वितीया। "गावः" गमनशीलाः "इन्दवः" सोमाः "अभि अधन्विषुः" दशापवित्रमभिगच्छन्ति। किमिव? "प्रवता" प्रवणवता देशेन "यतीः" गच्छन्त्यः "आपः नः" आप इव, पश्चात् "पुनाना" "इन्द्रं" प्रणीयितुम् आशत व्याप्नुवन् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २

प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय मादनः ।

१ २ ३ १ २र

नृभिर्यतो वि नीयसे ॥३॥

अथ तृतीया। हे "पवमान!" सोम! "इन्द्राय" इन्द्रस्य "मादनः" मादयिता त्वं "प्रधन्वसि" प्रगच्छसि पवित्रम्। तदेवाह—"नृभिः" नेतृभिर्ऋत्विग्भिः "यतः" गृहीतः "विनीयसे" हविर्द्धानात् ॥

"मादनः"-"पातवे"—इति पाठौ ॥ ३ ॥

२ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्दो यदद्रिभिः सुतः पवित्रं परिदीयसे ।

२ ३ १ २ ३ १ २

अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥४॥

अथ चतुर्थी। हे "इन्दो!" त्वं "यद्" यदा "अद्रिभिः" ग्रावभिः "सुतः" अभिषुतः "पवित्रं" दशापवित्रं "परिदीयसे" परिगच्छसीत्यर्थः। तदा "इन्द्रस्य" "धाम्ने" स्थानाय धारकायोदराय वा "अरं" पर्य्याप्तोऽसि॥

"परिदीयसे"-"परिधावसि"—इति पाठौ॥ ४॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वꣳ सोम नृमादनः पवस्व चर्षणीधृतिः।

२ ३ १ २ ३ १ २
सस्निर्यो अनुमाद्यः॥*५*॥

अथ पञ्चमी। हे "सोम!" "नृमादनः" नृणां मादयिता "चर्षणीधृतिः" चर्षणीभिः ऋत्विग्भिः प्रजाभिः धृतस्त्वं "पवस्व"। "यः" त्वं "सस्निः" शुद्धः "अनुमाद्यः" स्तुत्यः स पवस्वेति समन्वयः॥

"चर्षणीधृतिः"-चर्षणीसहे"—इति पाठौ॥ ५॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवस्व वृत्रहन्तम उक्थेभिरनुमाद्यः।

१ २ ३ १ २र
शुचिः पावको अद्भुतः॥*६*॥

अथ षष्ठी। हे सोम! "वृत्रहन्तमः" शत्रूणामतिशयेन हन्ता त्वं "पवस्व" क्षर। कीदृशस्त्वम्? "उक्थेभिः" शस्त्रैः "अनुमाद्यः" स्तुत्यः "शुचिः" शुद्धः "पावकः" अन्यस्य शोधकः "अद्भुतः" महान्, एवं महानुभावः पवस्व॥

"वृत्रहन्तमः"-"वृत्रहन्तम"—इति पाठौ॥ ६॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतः स मधुमान्।

३ १ २ २ २
देवावीरघशꣳसहा ॥७॥ [३]

अथ सप्तमी। "सुतः" अभिषुतः "मधुमान्" माधुर्य्योपेतः "सः" सोमः "शुचिः" स्वयं शुद्धः "पावकः" शोधकश्च उच्यते तथा "देवावीः" देवानामविता तर्पयिता "अघशंसहा" अघं पापं शंसतीत्यघशंसा असुरास्तेषां हन्तेति चोच्यते॥

"सुतः समधुमान्"-"सुतस्य मध्वः"—इति पाठौ॥७॥ [३]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः।

---

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ २ १ २
प्र कविर्देववीतयेऽव्या वारेभिरव्यत।
३ १ २र ३ १ २र
साह्वान्विश्वा अभि स्पृधः॥१॥

ऋ० असित-देवलः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ द्वितीय-खण्डे—प्रकविरिति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तम्; तत्र, प्रथमा। "कविः" मेधावी सोमः "देववीतये" देवानां पानाय "अव्या वारेभिः" अविसम्बन्धिभिः वालैः दशापवित्रेण "अव्यत" अव्यते प्राप्यते, "साह्वान्" शत्रूणां सोढा सोमः "विश्वाः स्पृधः" सर्वान् संग्रामान् हिंसकान् वा अभिभवतीति शेषः॥

"अव्यावारेभिरव्यत"-"अव्योवारेभिरर्षति"—इति पाठौ॥१॥

१ २र ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
स हि ष्मा जरितृभ्य आ वाजं गोमन्तमिन्वति।
१ २ ३ १ २
पवमानः सहस्रिणम्॥२॥

अथ द्वितीया। "स हि ष्मा" स खलु "पवमानः" सोमः "जरितृभ्यः" स्तोतृभ्यः "गोमन्तं" "बहुभिर्गोभिर्युक्तं "सहस्रिणं" सहस्र-सङ्ख्याकं "वाजम्" अन्नम् "आ" आभिमुख्येन "इन्वति" व्याप्नोति प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

परि विश्वानि चेतसा मृज्यसे पवसे मती ।

१ २ ३ १ २

स नः सोम श्रवो विदः ॥३॥

अथ तृतीया। हे "सोम!" त्वं "चेतसा" स्वीयेनास्मदनुकूलेन चित्तेन "विश्वानि" सर्वाणि धनानि "मती" मत्या अस्मत् स्तुत्या "मृज्यसे" दशापवित्रेण शोध्यसे। ततः "पवसे" रसं क्षरसि। एवम्भूतः "सः" त्वं "नः" अस्मभ्यं "श्रवः" अन्नं "विदः" देहीति शेषः ॥

"मृज्यसे"-मृशसे"—इति पाठौ ॥ ३ ॥

३क २र ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ २

अभ्यर्ष बृहद्यशो मघवद्भ्यो ध्रुवꣳ रयिम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २

इषꣳ स्तोतृभ्य आ भर ॥४॥

अथ चतुर्थी। हे "सोम!" त्वं "बृहद् यशः" महतीं कीर्त्तिम् "अभ्यर्ष" अभिगमय, "मघवद्भ्यः" हविष्मद्भ्यः अस्मभ्यं "ध्रुवं" रयिं "धनं" च अभ्यर्ष। किञ्च "इषम्" अन्नं "स्तोतृभ्यः" अस्मभ्यम् "आभर" आहर ॥ ४ ॥

१ २र ३ १ २र ३ १ २

त्वꣳ राजेव सुव्रतो गिरः सोमाविवेशिथ ।

३ १ २
पुनानो वह्ने अद्भुत ॥५॥

अथ पञ्चमी। हे "वह्ने!" यज्ञादेर्वोढः! "अद्भुत!" "सोम!" "सुव्रतः" सुकर्मा "पुनानः त्वं "राजा इव" "गिरः" अस्मदीयाः "स्तुतीः "आविवेशिथ" आविशसि ॥५॥

१ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स वह्निरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गभस्त्योः।
१ २ ३ १ २
सोमश्चमूषु सीदति ॥६॥

अथ षष्ठी। "सः" सोमः "वह्निः" यज्ञादेर्वोढा "अप्सु" अन्तरिक्षे वर्त्तमानः "दुष्टरः" दुःखेन अन्यैस्तरणीयः "मृज्यमानः" शोध्यमानः "गभस्त्योः" हस्तयोः एवम्भूतः सन् "चमूषु" पात्रेषु "सीदति" ॥ ६ ॥

३ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
क्रीडुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि।
१ २ ३ २ ३ १ २
दधत्स्तोत्रे सुवीर्य्यम् ॥७॥ [४]

अथ सप्तमी। हे "सोम!" "क्रीडु" क्रीड़न-शीलस्त्वं "मंहयुः" मंहतिर्दानकर्म्मा (निघ० ३, २०, १०) दानेच्छुः "मखो न" दानमिव "पवित्रं" "गच्छसि"। किं कुर्वन्? "स्तोत्रे" स्तुतिकर्त्रे "सुवीर्य्यं" शोभन-वीर्य्यं "दधत्" प्रयच्छन् ॥ ७ ॥ [४]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यवंयवं नो अन्धसा पुष्टंपुष्टं परि स्रव।

१ २ ३ १ २
विश्वा च सोम सौभगा ॥१॥

ऋ० अवत्सारः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ यवंयवमिति चतुर्ऋचं द्वितीयं सूक्तं; तत्र, प्रथमा। हे "सोम!" त्वं "नः" अस्मभ्यम् "पुष्टंपुष्टम्" अत्यन्तं बहुलं "यवंयवं" पुनःपुनर्युतं रसम् "अन्धसा" अन्नरूपया धारया "परिस्रव" क्षर तत्र प्रार्थयितुस्तृष्णयात्यन्तं पीड़ितत्वात् "आबाधे च (८, १, १०)"—इति द्विर्भावः। आबाधनमाबाधः पीड़ा प्रयोक्तृधर्मो नाभिधेयधर्म्म इत्युक्तम्। अपि च "विश्वा" विश्वानि "सौभगा" सौभगानि धनानि परिस्रव अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः॥१॥

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
इन्दो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः।

२ ३ १ २ ३ १ २
नि बर्हिषि प्रिये सदः ॥२॥

अथ द्वितीया। हे "इन्दो" सोम! "अन्धसः" अन्नरूपस्य "तव" सम्बन्धी "स्तवः" स्तवनं स्तोत्रं तथा "ते" तव "यथा जातं" यथा प्रादुर्भूतमस्ति, तथा त्वं "प्रिये" प्रीणयितरि "बर्हिषि" अस्मद्यज्ञे "नि सदः" निषण्णो भव॥२॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
उत नो गोविदश्ववित्पवस्व सोमान्धसा।

३ १ २ ३ १ २
मक्षूतमेभिरहभिः ॥३॥

अथ तृतीया। "उत" अपि च हे "सोम!" "नः" अस्माकं "गोवित्" गोप्रदः "अश्ववित्" अश्वप्रदश्च त्वं "मक्षुतमेभिः"

सच्युतसैः अतिशयेन शीघ्रैः "अहभिः" अहोभिर्हेतुभिः "अन्धसा पवस्व" अन्नरूपया धारया चर ॥ ३ ॥

२ ३ २ ३ १ २र३ २ ३ १२३१२

यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य ।

१ २

स पवस्व सहस्रजित् ॥*४*॥ [५]

अथ चतुर्थी । हे "सहस्रजित्!" असङ्ख्यात-शत्रूणां जेतः! सोम! "यः" भवान् "जिनाति" शत्रून् जयति स्वयं शत्रुभिः "न जीयते"। प्रकारान्तरेण तदेवाह—"शत्रुमभीत्य" स्वयमेव शत्रुमागत्य "हन्ति" किन्तु तेन न हन्यते इति शेषः। एवम्भूतः स त्वं धारया चर ॥ ४ ॥ [५]

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

यास्ते धारा मधुश्चुतोऽसृग्रमिन्द ऊतये ।

१ २ ३ २३१ २

ताभिः पवित्रमासदः ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृचात्मके तृतीयसूक्ते—प्रथमा। भो "इन्दो!" सोम! "ते" तव "मधुश्चुतः" मधुर-रसस्य श्चोतयित्र्यः "याः" "धाराः" "ऊतये" रक्षणाय "असृग्र" सृज्यन्ते "ताभिः" धाराभिः त्वं "पवित्रम्" "आसदः" आसीद ॥ १ ॥

२ ३१२ ३ १२ ३ १ २र३ १ २

सो अर्षेन्द्राय पीतये तिरो वाराण्यव्यया ।

१ २३२३ २ ३ २

सीदन्नृतस्य योनिमा ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "सः" अभिषुतः त्वम् "अव्यया"

अविमयानि "वाराणि" वालानि "तिरः" तिरस्कुर्वन् "ऋतस्य" यज्ञस्य "योनिं" कारणभूतं दशापवित्रम् "आसीदन्" आभिमुख्येन उपविशन् "इन्द्राय" इन्द्रस्य "पीतये" पानाय "अर्ष" चर।

"ऋतस्य योनिमासीदन्"—"योनावनेषु"—इति पाठौ ॥२॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २३ १ २
त्वꣳ सोम परि स्रव स्वादिष्ठो अङ्गिरोभ्यः।

३ २ ३ १ २र
वरिवोविद्घृतं पयः ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया। हे "सोम!" "स्वादिष्ठः" स्वादुतमः "वरिवोवित्" अस्मदभिलषितस्य धनस्य लम्भकश्च त्वम् "अङ्गिरोभ्यः" अङ्गिरसामर्थाय "घृतं" "दीप्तं" "पयः" क्षीरवत् सारभूतं "परिस्रव" परिचर।

"त्वं सोम"—"त्वमिन्दो"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

---

२ ३ १ २ ३क २र ३ २ ३
तव श्रियो वर्ष्यस्येव विद्युतो-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
ऽग्नेश्चिकित्र उषसामिवेतयः।

१ २र ३ १ २ ३ १ २ ३
यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
परि स्वयं चिनुषे अन्नमासनि ॥*१*॥

ऋ० अरुणः। छ० जगती। दे० अग्निः। अथ तृतीय-

खण्डे—प्रथम-तृचे, प्रथमा। "अग्ने:" अङ्गनादि-गुण-युक्तस्य "तव" "श्रियः" रश्मिलक्षणा विभूतयः "चिकित्रे" प्रज्ञायन्ते। तत्र दृष्टान्तः—"वर्षस्येव विद्युतः" यथा वर्षितुर्मेघस्य सम्बन्धिनो विद्युतः, "उषसामिवेतयः" यथा चोषसाम् 'एतयः' गमनशीलाः व्याप्ताः प्रकाशाः प्रज्ञायन्ते, तद्वदित्यर्थः। कदेत्यत्राह—"यद्" "यदा" त्वम् "ओषधीः" व्रीहियवाद्याः "वनानि" अरण्यानि च अभिसृष्टोऽसृष्टः दग्धुं विसृष्ट सन् "स्वयम्" आत्मना "आसन्" आस्ये मुखे "अन्नम्" अदनीयं स्थावर-लक्षणं "परि चिनुषे" परिचिनुषसीत्यर्थः।

"विद्युतोऽग्नेः"—"दिद्युतश्चित्रा"—इति, "उषसान्नकेतवः"—"उषसामिवेतयः"—इति पाठौ॥ १॥

१ २ ३ २उ ३ १ २
वातोपजूत इषितो वशाँ अनु
३ २उ ३ १ २' ३ १ २
तृषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे।
१ २ ३ २ ३ २ २ ३
आ ते यतन्ते रथ्यो३यथा पृथक्-
१ २ ३ १ २ ३ १ २
शर्धाँस्यग्ने अजरस्य धक्षतः॥२॥

अथ द्वितीया। हे "अग्ने!" त्वं "यद्" यदा "वातोपजूतः" वायुना कम्पितः "वशान्" कान्तान् वनस्पतीन् "अनु" प्रति "तृषु" क्षिप्रम् "इषितः" प्रेषितश्च सन् "अन्ना" अन्नानि अदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि "वेविषत्" व्याप्नुवन् "वितिष्ठसे" इतस्ततो गच्छति; तदानीम् "अजरस्य" जरारहितस्य "धक्षतः" दहतः "ते" तव "शर्धांसि" तेजांसि

"यथा" "रथ्यः" रथिनः तद्वत् "आ पृथक्" पृथगायन्त गच्छन्ति।

"अजरस्य"-"अजराणि"—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २
मेधाकारं विदथस्य प्रसाधन-
३ १ २र ३ १ २ ३ २
मग्निꣳ होतारं परिभूतरं मतिम्।
१ २र ३ १ २ ३ २उ
त्वामर्भस्य हविषः समान-
३ १ २ ३ २
मित्त्वां महो वृणते नान्यं त्वत् ॥३॥ [७]

अथ तृतीया। "मेधाकारं" प्रज्ञायाः कर्त्तारं "विदथस्य" यज्ञस्य "प्रसाधनम्" प्रकर्षेण साधकं "होतारं" देवानामाह्वातारं "परिभूतरम्" अतिशयेन शत्रूणामभिभवितारं "मतिं" मन्तारं "यं" "त्वाम्" अग्निम्" वयमृत्विजः वृणीमहे—इति शेषः। हे अग्ने! "त्वामित्" त्वामेव "अर्भस्य" अल्पस्यास्य "हविषः" पुरोडाशादिकस्य भक्षणार्थमिति शेषः। "समानमित्" सहैव ऋत्विजः "वृणते" प्रार्थयन्ते "महः" महतः सोमात्मकस्य हविषः भक्षणार्थं त्वामेव वृणते "त्वत्" त्वत्तः "अन्यम्" अतिरिक्तं देवं "न" वृणते।

"परिभूतरं"-"परिभूतमम्"—इति छन्दोगबह्वृचानां पाठौ, "त्वामर्भस्य हविषः"-"तमिदर्भेहविषि"—इति, "इत्त्वाम्महो"-"तमिम्महो"—इति च ॥ ३ ॥ [७]

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
पुरूरुणा चिध्यस्त्यवो नूनं वां वरुण।

२ ३ १ २ ३ २
मित्र वꣳसि वाꣳ सुमतिम् ॥ १ ॥

ऋ० उरुचक्री। छ० गायत्री। दे० मित्रावरुणौ। अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा। हे मित्रावरुणौ! "वां" युवयोः "पुरूरुणा" प्रथमार्थे तृतीया (३, १, ८५) पुरोरपि बहु उरु बहुतरम् अथवा पुरु च तदुरु च पुरूरु अत्यन्तं बहुतरमित्यर्थः, तादृक् "अवः" रक्षणं "नूनं" निश्चयेन "अस्ति हि" हि प्रसिद्धौ; चिदिति पूरणः हे "वरुण!" हे "मित्र!" "वां" युवयोः "सुमतिम्" अनुग्रहबुद्धिम् "वंसि" सम्भजेयम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ता वाꣳ सम्यगद्रुह्वाणेषमश्याम धाम च।

३ १ २
वयं वां मित्रा स्याम ॥ २ ॥

अथ द्वितीया। हे "अद्रुह्वाणा!" हे अद्रोग्धारौ! "ता" तौ प्रसिद्धौ "वां" युवां सम्यक् स्तुम इति शेषः। स्तोतारः "वयम्" "इषम्" अन्नं "धाम च" आधारम् "अश्यामः" प्राप्नुयाम। हे "मित्रा!" मित्रावरुणौ! "वां" स्तोतारो वयं "स्याम" भवेम समृद्धा इति शेषः, युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम ॥

"धामच"-"धायसे"—इति पाठौ, "मित्रा"-"रुद्रा"—इति च ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
पातं नो मित्रा पायुभिरुत त्रायेथाꣳ सुत्रात्रा।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
साह्याम दस्यूं तनूभिः ॥ ३ ॥ [८]

अथ तृतीया। हे "मित्रा!" मित्रावरुणौ देवौ! युवां

"नः" अस्मान् "पायुभिः" रक्षणैः "पातं" रक्षतम्। "उत" अपि च "सुत्रात्रा" शोभनेन त्राणेन "त्रायेथां" पालयेथाम् इष्टप्राप्त्यनिष्ट-परिहार-भेदेन भेदः—स्तोत्रादि-वैकल्यग्राच्छ- त्रोर्वा त्रायेथाम् अभिमत-प्रापणेन रक्षतमित्यर्थः। वयञ्च "तनूभिः" पुत्रादिभिः सहिताः स्वीयैरङ्गैर्वा "दस्यून्" शत्रून् "सह्याम" अभिभवेम॥

"मित्रा"- "रुद्रा"—इति पाठौ, "त्रायेथां"-"त्रायेताम्" —इति, "सह्याम"-"तुर्य्याम"—इति च॥ ३॥ [८]

३ २ ३ १ २   ३ २ ३ १   २र

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः।

१ २   ३ २ ३ २

सोममिन्द्र चमू सुतम्॥*१*॥

ऋ० कुरुसुतिः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ तृतीय- तृचे—प्रथमा। हे "इन्द्र!" त्वं "पीत्वा" "ओजसा" बलेन "सह" "उत्तिष्ठन्" "शिप्रे" हनू "अवेपयः" अकम्पयः मदा- वेशादिति भावः। किं पीत्वा? "चमू" चम्वोरधिषवण- फलकयोः "सुतम्" अभिषुतम् "सोमम्"॥

"पीत्वा"-"पीत्वी"—इति पाठौ॥ १॥

१२ ३ १ २ ३ १ २र

अनु त्वा रोदसी उभे स्पर्धमानमददेताम्।

२ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्र यद्दस्युहाभवः॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "स्पर्द्धमान" शत्रुभिः सह स्पर्द्धाङ्कर्वाण! इन्द्र! "त्वा" त्वाम् "अनु लक्ष्य "उभे रोदसी" उभे अपि

द्यावापृथिव्यौ "मदेतां" हृष्येताम् "यद्" यदा "दस्युहा भवः" शत्रूणां हन्ता भवसि, तदा मदेतामिति सम्बन्धः ॥

"स्पर्द्धमानमदेतां"-"क्षयमाणमक्षयेताम्"—इति पाठौ ॥२॥

१ २३१२ ३१ २र ३१२
वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतावृधम् ।

२ ३ १ २३क २र
इन्द्रात्परितन्वं ममे ॥३॥ [६]

अथ तृतीया। "अष्टापदीम्" अष्टाभिर्दिग्भिर्विदिग्भिश्चाष्टापदीं, "नवस्रक्तिम्" उपरिस्थितेनादित्येन नवस्रक्तिम् आसु दिक्षु व्याप्तामित्यर्थः, "ऋतावृधं" यज्ञस्य वृद्धिं कुर्वन्तीं, "वाचं" स्तुतिमयीं, परिपूर्णात् "तन्वं तनूं न्यूनां सतीम् "अहम्" "परि ममे" न्यूनेयत्तां करोमीत्यर्थः। कार्त्स्न्येन स्वरूपं स्तुत्या विषयीकर्त्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

"ऋतावृधम्"-"ऋतास्पृशम्"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

१ २ ३ २ ३ २ १ २र
इन्द्राग्नी युवामिमे३ऽभि स्तोमा अनूषत ।

१ २ ३ २
पिबतꣳ शम्भुवा सुतम् ॥१॥

ऋ० भरद्वाजः। छ० गायत्री। दे० इन्द्राग्नी। अथ चतुर्थ-तृचे—प्रथमा। हे "इन्द्राग्नी!" "युवाम्" "इमे" "स्तोमाः" स्तोतारः "अभ्यनूषत" अभिष्टुवन्ति। हे "शम्भुवा!" सुखस्य भावयिताराविन्द्राग्नी! "सुतम्" अभिषुतम् अस्मदीयं सोमं "पिबतम्" ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
या वाꣳ सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा ।

१ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "नरा!" नेतारौ! "इन्द्राग्नी!" "वां" युवयोः स्वभूताः "पुरुस्पृहा" पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयाः "दाशुषे" हवींषि दत्तवते यजमानार्थम् उत्पन्नाः "नियुतः" अश्वाः "सन्ति" हे इन्द्राग्नी! "ताभिः" "नियुद्भिः" सह "आगतम्" आगच्छतम् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ ३२ ३ २
ताभिरा गच्छतं नरोपेदꣳ सवनꣳ सुतम् ।
१ २ ३ १ २
इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया। हे "नरा!" नेताराविन्द्राग्नी! सूयतेऽभिसूयत इति सवनः सोमः "इदं सवनम्" इमं सोमं "सुतम्" अभिषुतम् "उप" प्रति यद्वा, इदं प्रातःसवनम् उप अस्मिन् सवने सुतमभिषुतं सोमं प्रति "ताभिः" नियुद्भिः आगच्छतम्। किमर्थम्? "सोमपीतये" अस्य सोमस्य पानार्थम् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः।

---

१ २ ३ १ २ ३ १ ३२ ३ १ २
अर्षा सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् ।
२ ३ २ ३ २ ३ २
सीदन्योनौ वनेष्वा ॥*१*॥

ऋ० भृगु-जमदग्निः। छ० गायत्री। दे० सोमः।
अथ चतुर्थ-खण्डे, प्रथम-तृचे—प्रथमा। हे "सोम!" पव-

मान! "द्युमत्तमः" अतिशयेन दीप्तिमान् "वनेषु" अरण्येषु मध्ये "योनौ" स्वकारण-भूते पर्वतादिस्थाने "आसीदन्" सर्वतो गच्छंस्त्वं "द्रोणानि" प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतत् बहुवचनम् द्रोणकलशान् "अभि" लक्ष्य "रोरुवत्" पुनः पुनः भृशं वा शब्दं कुर्वन् "अर्षा" आगच्छ दशापवित्रमध्यान्निर्गतः सोमः अविच्छिन्न-धारया द्रोणकलशे पतन् शब्दं करोति खलु ॥

"योनौ वनेष्वा"-"श्येनोमयोनिमा"—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अप्सा इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः ।
१ २ ३ १ २
सोमा अर्षन्तु विष्णवे ॥२॥

अथ द्वितीया। "अप्सा" वसतीवरी-नामधेयानामपां सम्भक्तारः वनषण सम्भक्तौ (भ्वा, प०); जनसनेति (३,२, ६७,) विट्, आत्वं विड्वनोरिति (६, ४, ४१,) तादृशाः "सोमाः" "अर्षन्तु" द्रोणकलशमागच्छन्तु। किमर्थम्? "इन्द्राय" सर्वदेवानां प्रथमत एव इन्द्रः सोमान् पिबति, तस्मात् तदनु वायुरुक्तः तस्मै च "वायवे", तदनन्तरं वरुणः सोमान् पिबति तस्मै च "वरुणाय", ततो "मरुद्भ्यः" एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः, "विष्णवे" सर्वजगद्व्यापिने एतन्नामकाय देवाय च,—एतेभ्यः सर्वेभ्यः सोमा आगच्छन्त्वित्यर्थः ॥

"सोमा अर्षन्तु"-"सोमो अर्षति"—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इषं तोकाय नो दधदस्मभ्यꣳ सोम विश्वतः ।
१ २ ३ १ २
आ पवस्व सहस्रिणम् ॥३॥ [११]

अथ तृतीया। हे "सोम!" त्वं "नः" अस्माकं "तोकाय" पुत्राय "इषम्" अन्नं "दधद्" विदधद् प्रयच्छन् "सहस्रिणं" सहस्रसङ्ख्याकं धनं "विश्वतः" सर्वतः "अस्मभ्यं" च "आपवस्व" आ प्रापय अस्मभ्यं पुत्राय च अन्न-धनादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [११]

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

सोम उ ष्वाणः सोतृभिरधि ष्णुभिरवीनाम्।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया

॥१॥

ऋ० गौतमः। छ० बृहती। दे० सोमः। अथ प्रमाथरूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा। "सोतृभिः" अभिषुण्वद्भिः ऋत्विग्भिः "स्वानः" अभिषूयमाणः "सोमः" "अवीनां" "स्नुभिः" "मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् (६, १, ६३)"—इति सानु-शब्दस्य स्नु भावः समुच्छ्रितैर्वालैः पवित्रैः "अधि याति" अधिकं गच्छति। "उ"—इति प्रसिद्धौ। "अश्वया इव" वड़वया इव "हरिता" हरित-वर्णया धारया "याति" "मन्द्रया" मदकारिण्या द्रोणकलशमधिगच्छति॥

"उष्वाणः"-उयुवाणः"—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः।

३ २उ ३ १ २ ३ १ २र

समुद्रं न संवरणान्यग्मन्मन्दी मदाय तोशते

॥२॥ [१२]

अथ द्वितीया। "गोमान्" गोयुक्तः सोमः "अनूपे" निम्ने

देशे कलशे "गोभिः" गोर्विकारैः क्षीरादिभिः सह "अच्छाः" चरन्ति। तदेवोच्यते—"सः" सोमः आत्मनो मिश्रणार्थं "दुग्धाभिः गोभिः" सह "अच्छाः" चरति चरतेर्लुङि रूपम्। किञ्च "समुद्रं न" यथा समुद्रमुदकानि गच्छन्ति तद्वत् "संवरणानि" सम्भजनीयानि रसरूपाणि अन्नानि द्रोणकलशम् "अग्मन्" गच्छन्ति गमेर्लुङि च्लेर्लुकि रूपम्। किञ्च "मन्दो" मदकरः सोमः "मदाय" मदार्थं "तोशते" हन्यते अभिषूयते तोशतिर्वधकर्मा (निघ० २, १९, २९)॥ २॥ [१२]

१ २ ३ २ ३क २र ३ १ २र ३ १ २
यत्सोम चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु।
१ २ ३ १ २र
तन्नः पुनान आ भरः॥*१*॥

ऋ० असित-देवलो वा। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृतीय-तृचे—प्रथमा। हे "सोम!" "यत्" "चित्रं" चायनीयम् "उक्थ्यम्" स्तुत्यं "दिव्यं" दिवि भवं "पार्थिवं" पृथिवी-सम्बन्धञ्च यत् "वसु" धनमस्ति "तत्" "नः" अस्मभ्यम् "पुनानः" पूयमानः सन् "आभर" आहर॥ १॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषा पुनान आयूꣳषि स्तनयन्नधि बर्हिषि।
२ ३ २उ ३ १ २
हरिः सन्योनिमासदः॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "आयूंषि" यजमानादीनामृत्विजां जीवितकालान् "पुनानः" शुद्धान् कुर्वन् "वृषा" कामानां वर्षकस्त्वं "स्तनयन्" शब्दं कुर्वन् "अधि बर्हिषि" अधीति सप्तम्यर्थानुवादी आस्तीर्णे दर्भे "हरिः सन्" हरितवर्णः सन् "योनिं" स्वकीयं स्थानम् "आसदः" आसीद॥

"आयूंषि"-"आयुःषु"—इति पाठौ, "आसदः"-"आसदत्"—इति च ॥ २ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
युवꣳ हि स्थः स्वःपती इन्द्रश्च सोम गोपती ।
३ १ २ ३ १ २
ईशाना पिप्यतं धियः ॥३॥ [१३]

अथ तृतीया । हे "सोम!" त्वम् "इन्द्रश्च" युवं हि" युवां खलु "स्वःपती" सर्वस्य स्वामिनौ "स्थः" भवथः । तथा "गोपती" गवां पालकौ "ईशाना" ईश्वरौ सन्तौ "धियः" अस्मदीयानि कर्माणि "पिप्यतम्" प्याययुत ॥

"युवंहिस्थःस्वःपती"—"युवंहिस्वःस्थर्पती"-इति पाठौ ॥३॥ [१३

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

---

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः ।
२उ ३ २ ३ २ ३ १ २र
तमिन्महत्स्वाजिषूतिमर्भे हवा-
३ १ २र३ १ २
महे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥१॥

ऋ० गोतमः । छ० पंक्तिः । दे० इन्द्रः । अथ पञ्चम-खण्डे प्रथम-तृचे—प्रथमा । "वृत्रहा" वृत्रस्यावरकस्य वृष्टि-निरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता । यद्वा, आवरकाणां शत्रूणां हन्ता, "इन्द्रः" "मदाय" हर्षार्थं "शवसे" बलनामैतत् (निघ० २, ९, ३) बलार्थञ्च "नृभिः" यज्ञस्य नेतृभिः ऋत्विग्भिः "वृधे" स्तोत्र-शस्त्र-रूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्द्धितो

बभूव। स्तुत्या हि देवता प्राप्त-बला सती प्रवर्द्धते। "तम् इत्" तमेवेन्द्रम् "महत्सु" प्रभृतिषु "आजिषु" संग्रामेषु "ऊतिं" रक्षां कुर्वन्तमिति शेषः। "हवामहे" अस्माकं रक्षणाय आह्वयामहे। "उत" अपि च "ईम्" एनम् एवम्भूतमिन्द्रम् "अर्भे" अल्पे संग्रामे हवामहे अस्माभिराहुतः स चेन्द्रः "वाजेषु" संग्रामेषु "नः" अस्मान् "प्राविषत्" प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु॥ "ऊतिमर्भे"—"ऊतेमर्भे"—इति पाठौ॥ वावृधे—वृधेः कर्मणि लिट् तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम्। नृभिः—"सावेकाच (६, १, १६८)"—इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य "नृचान्यतरस्यां (६, १, १८४)"—इति प्रतिषेधः। हवामहे—ह्वयतेर्लेटि "ह्वः (६, १, ३२)"—इत्यनुवृत्तौ "बहुलञ्छन्दसि (६, १, ३४)"—इति सम्प्रसारणम्, अपि गुणादेशौ। अविषत्—अवरक्षणे (भ्वा, प०) लेट्यडागमः, "इतश्च लोपः (३, ४, ९)—इति इकारलोपः, "सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)—इति सिप्, तस्यार्द्धधातुकत्वात् वलादिलक्षण इट्॥ १॥

२ ३ १ २ ३ २३ ३ १ २ ३ २
असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि परादर्दिः।
१ २ ३ १ २ ३ १ २र
असि दभ्रस्य चिद्वृधो यजमानाय
३ १ २र ३ १ २
शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु॥२॥

अथ द्वितीया। हे "वीर!" शत्रु-क्षेपण-कुशलेन्द्र! त्वं "सेन्यः असि" सेनार्हो भवसि, त्वमेकोऽपि सेना-सदृशो भवसीत्यर्थः। "हि" यस्मादेवं तस्मात् प्रभूतं शत्रूणां धनं "परादर्दिः" परादादाता शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा

आदाता "असि" भवसि "दभ्रस्य चित्" अल्पस्य नामैतत् अल्पस्यापि तव स्तोतुः "वृधः" वर्द्धयितासि, तथा "यजमानाय" यागं कुर्वते "सुन्वते" सोमाभिषवं कुर्षते पुरुषाय "शिक्षसि" अपेक्षितं धनं ददासि शिक्षतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०, ८१ यस्मात् "ते" तव "वसु" धनं "भूरि" बहुलं अक्षयं धनं विद्यते तस्मात् ददासीति भावः ॥ परादर्दिः—डु दाञ् दाने (जुहो० उ०) "आदृगमहन जन (३, २, १७१)"—इति कि-प्रत्ययः ; लिड्वद्भावाद् द्विर्वचने कृत्स्नत्वम्, "आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)"—इत्याकारलोपः । वृधः—वृधेरन्तर्भावितण्यर्थादिगुपध-लक्षणः कः । सुन्वते—"शतुरनुमः (६, १, १७३)"—इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२ ३ १ २　३ १ २　३ १ २　३ १ २
यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धनम् ।
३ १　२ ३　२ ३　२ ३ २उ　३ १ ३२
युङ्क्ष्वा मदच्युता हरीकंं हनः कं वसौ
३ १　२ ३ १ २
दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ दधः ॥ ३ ॥ [१४]

अथ तृतीया । अत्रेदमाख्यानम्—'रहूगण पुत्रो गोतमः कुरु-सृञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत्, तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषिः अनेन सूक्तेन इन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामास'—इति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिराम्नातम्—"गोतमो ह वै राहूगण उभयेषां कुरु-सृञ्जयानां पुरोहित आसीत्"—इति । "यत्" यदा "आजयः" संग्रामाः "उदीरते" उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं "धना" धनं "धृष्णवे" यो धृष्णुः धर्षयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै

"धीयते" निधीयते, जयतो धनं भवतीत्यर्थः। हे इन्द्र! त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु "मदच्युता" शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारौ "हरी" त्वदीयावश्वौ "युक्ष्व" स्व-रथे योजय, योजयित्वा च कञ्चिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं "हनः" हन्याः कञ्चन त्वां परिचरन्तं "वसौ" वसूनि धने "दधः" स्थापय॥ उदीरते—ईरगतौ (आ०) आदादिकः, "अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (६, १, १८६) धातुस्वर एव शिष्यते, "यद्वृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)"—इति निघातप्रतिषेधः। धना—"सुपां सुलुक् (७, १, ३५)"—इति डादेशः। युङ्क्ष्वा—युजिर् योगे (रु० उभ०), अन्तर्भावित-ण्यर्थाल्लोटि "बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७३)"—इति विकरणस्य लुक्, "द्व्यचोऽतस्तिङः (६, ३, १३५)"—इति संहितायां दीर्घत्वम्। हनः—हन्तेर्लिटि सिप्यडागमः, हनश्च दधश्च चार्थप्रतीतेः "चादिलोपे विभाषा (८, १, ६३)"—इति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः। वसौ—लिङ्गव्यत्ययः। दधः—दध धारणे (भ्वा० आ०) लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥ ३॥ [१४]

२ २ ३१ २ ३१२ २३ ३क २र

स्वादोरित्था विषूवतो मधोः पिबन्ति गौर्य्यः।

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २

या इन्द्रेण सयावरीर्वृष्णा मदन्ति

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

शोभथा वस्वीरनुस्वराज्यम्॥*१*॥

ऋ० गोतमः। छ० पंक्तिः। दे० इन्द्रः। अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा। "स्वादोः" स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्य "इत्था विषू-

वत:" इत्थमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य "मध्व:" मधोः मधुररसस्य सोमस्य "क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् (१, ४, ३२ वा०)"—इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। एवंविधं सोमं "गौर्य्य:" गौरवर्णा गावः पिबन्ति। या गावः "शोभथा:" वचन-व्यत्ययः इन्द्रेण सह शोभन्ते "वृष्णा" कामाभिवर्षकेन्द्रेण "सयावरी:" सह यान्त्यो गच्छन्त्यः सत्यः "मदन्ति" हृष्टा भवन्ति। ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः। "वस्वी:" पयः-प्रदानेन निवासकारिण्यः ता गावः "स्वराज्यं" स्वस्येन्द्रस्य यत् "राज्यं" राजत्वं तदनु लक्ष्या-वस्थिता इति शेषः। विषूवत:—विष्लृ व्याप्तौ (जु० उभ०) अस्मादौणादिकः कुप्रत्ययः ततो मतुप् ऋस्वनुड्भ्यां मतुप् (६, १, १७६)"—इति मतुप उदात्तत्वम्, "अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)"—इति संहितायां दीर्घः, व्यत्ययेन मतोर्वत्वम्। मधो:—"जसादिषु छन्दसि वा वचनम् (१, ४, ७)"—इति "घेर्ङिति (७, ३, १११)"—इति गुणाभावे यणादेशः। गौर्य्य:—"षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)"—इति ङीष्, जसि यणादेशे "उदात्तस्वरितयोर्यणः (८, २, ४)"—इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्। सयावरी:—या प्रापणे (अदा० प०) "आतोमनिन् (३, २, ७४)"—इति वनिप्, "वनोरच (४, १, ७)"—इति ङीब्रेफौ। मदन्ति—मदी हर्षे (दि० प०), श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन (३, १, ८५) शप्। वस्वी:—"वस निवासे (भ्वा० प०) शृस्वृस्निहि (उ०, १, १०)" —इत्यादिना वसे रुप्रत्ययः, "धान्ये नित् (उ० १, ९)"—इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्, "वोतो गुणवचनात् (४४, ४, १)" —इत्यत्र "गुणवचनात् ङीबाद्युदात्तार्थम् (४, १, ४४ भा०)" —इति वचनात् वसुशब्दात् ङीपि यणादेशः, जसि "वाच्छ-

न्दसि (६, १, १०६)"—इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। स्वराज्यम्—"अकर्मधारये राज्यम् (६, २, ३०)"—इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
ता अस्य पृशनायुवः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः

३ १ २र ३ २ ३ १ २
प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रꣳ

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "ताः" पूर्वोक्ताः "अस्य" इन्द्रस्य "पृशनायुवः" स्पर्शनकामाः पृश्नयः नानावर्णाः गावः इन्द्रेण पातव्यं "सोमं" पयसा "श्रीणन्ति" मिश्रीकुर्वन्ति, "इन्द्रस्य" "प्रियाः" प्रीतिहेतुभूताः "ताः" "धेनवः" "सायकं" शत्रूणामन्तकारकं "वज्रम्" आयुधं "हिन्वन्ति" शत्रुषु प्रेरयन्ति इन्द्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः। अन्यत् पूर्ववत्। हिन्वन्ति हिवि प्रीणनार्थः (भ्वा० प०), इदित्वान्नुम्। सायकं—षो अन्तकर्मणि (दि० प०), ण्वुल्यात्वे युगागमः॥२

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
ता अस्य नमसा सहः सपर्य्यन्ति प्रचेतसः।

३ १ २ ३ १ २ ३ १
व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरूणि पूर्व-

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
चित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया। "प्रचेतसः" प्रकृष्टज्ञानाः "ताः" गावः "अस्य" इन्द्रस्य "सहः" बलं "नमसा" स्वकीयेन पयोरूपेणा-

नेन "सपर्य्यन्ति" परिचरन्ति "पुरूणि" बहूनि "अस्य" इन्द्रस्य "व्रतानि" शत्रुवधादि-रूपाणि वीर्य्य-कर्म्माणि "सश्चिरे" सेविरे ज्ञातव्यतया इत्यर्थः। किमर्थम्? "पूर्वचित्तये" युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय अनेन युध्यमाना वृत्रादयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यजन्त इति तेषां बोधनायेत्यर्थः। अन्यत्पूर्ववत्। पूर्वचित्तये-चिती सञ्ज्ञाने (भ्वा० प०), भावे क्तिन्, सरूद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्॥ ३॥ [१५]

१ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ २
असाव्यꣳशुर्मदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः।
३ २उ ३ १ २
श्येनो न योनिमासदत्॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ षष्ठे खण्डे, प्रथमतृचे—प्रथमा। "गिरिष्ठाः" पर्वतजातः "अंशुः" सोमः "मदाय" मदार्थम् "असावि" अभिषुतः "अप्सु" वसतीवरीषु "दक्षः" प्रवृद्धश्च भवति। किञ्च "श्येनो न" यथा श्येनः पक्षी वेगेनागत्य स्थानमासीदति तद्वदयं सोमः "योनिं" स्वकीयं स्थानम् "आसदत्" आसीदति॥ १॥

३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २
शुभ्रमन्धो देववातमप्सु धौतं नृभिः सुतम्।
१ २ ३ २ ३ १ २
स्वदन्ति गावः पयोभिः॥*२*॥

अथ द्वितीया। यत् "देववातं" देवैः प्रार्थितं "शुभ्रं" शोभनम् "अन्धः" अन्नस्वरूपं "नृभिः" नेतृभिः "सुतम्" अभिषुतम् "अप्सु" वसतीवरीषु "धौतं" शोधितं सोमं

"गावः" पशवः "पयोभिः" आशिरैः "स्वदन्ति" स्वादयन्ति ॥

"धौतंसुतं"-"धुतःसुतः"—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
आदीमश्वं न हेतारमशूशुभन्नमृताय ।
२ ३ १ २ ३ १ २
मधो रसꣳ सधमादे ॥३॥ [१६]

अथ तृतीया। "आत्" अनन्तरं "हेतारं" प्रेरकम् "ईम्" एनं "मधोः" मधुरस्य सोमस्य 'रसं" "सधमादे" यज्ञे "अमृताय" अमरणाय "अशूशुभत्" ऋत्विजः शोभयन्ति। तत्र दृष्टान्तः—"अश्वं न" यथा प्रेरका अश्वं संग्रामे शोभयन्ति तद्वत् ॥

"हेतारं"-"हेतारः"—इति पाठौ, "मधोः"-मध्वः"—इति च ॥ ३ ॥ [१६[

३ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभि द्युम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुम् ।
१ २र ३ १ २
वि कोशं मध्यमं युव ॥१॥

ऋ० ऊर्द्धसद्मः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ प्रगाथरूपे द्वितीय-सूक्ते—प्रथमा। हे "इषस्पते" अन्नस्य पते! "देव!" स्तोतव्य सोम! "द्युम्नं" द्योतमानं "बृहत्" प्रभूतं "यशः" अन्नरूपं "देवयुं" देवान् कामयमानं हविर्लक्षणं त्वदीयं रसम् "अभि दिदीहि" अस्मस्यमाभिमुख्येन प्रकाशय प्रयच्छेत्यर्थः। यद्वा, हे सोम! यशोऽन्नं देवयुं देवानिच्छन्तं यजमानमभिलक्ष्य प्रकाशय। आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन (८, १, १९) पदादित्वादनिघातः।

किञ्च "मध्यमम्" अन्तरिक्ष-स्थितं "कोशं" मेघं "वियुव" वृष्ट्यर्थं विगमय विश्लेषय॥

"देवयु"-"देवयुः"—इति पाठौ॥ १॥

१ २ ३क २र ३ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
आ वच्यस्व सुदक्ष चम्वोः सुतो विशां वह्निर्न विश्पतिः

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपो जिन्वन् गविष्टये धियः

॥२॥ [१७]

अथ द्वितीया। हे "सुदक्ष!" शोभन-बल! "चम्वोः" अधिषवण-फलकयोः "सुतः" अभिषुतः त्वं "वह्निः न विश्पतिः" सर्वासां प्रजानां वोढ़ा राजेव "विशां" प्रजानां वोढ़ा सन् "आ वच्यस्व" आगच्छ कलशमापवस्व वचेर्गत्यर्थस्य व्यत्ययेन श्यनि रूपम्। किञ्च त्वम् "अपः" अपाम् उदकादीनां "रीतिं" व्याप्तां गतिं वृष्टिं "दिवः" द्युलोकात् "पवस्व" कुरु। किं कुर्वन्? "गविष्टये" गामात्मन इच्छते यजमानाय "धियः" कर्म्माणि "जिन्वन्" प्रेरयन्॥

"अपोजिन्वन्"-अपाञ्जिन्व"—इति पाठौ॥ २॥ [१७]

२ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
प्राणा शिशुर्महीनाꣳ हिन्वन्नृतस्य दीधितिम्।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
विश्वा परि प्रिया भुवदध द्विता॥१॥

ऋ० पर्वतनारदौ। छ० उष्णिक्। दे० सोमः। अथ तृतीय-तृचे—प्रथमा। "प्राणा" ते अनितेः शानचि "बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७३)"—इति विकरणस्य लुक्, "सुपां सुलुग् (७, १, ३९)"—इति सुप आकारादेशः यज्ञस्य

प्रापयिता चेष्टयिता "महीनां" महतीनां मंहनीयानां वा अपां "शिशुः" पुत्र-स्थानीयः सोमः "ऋतस्य" यज्ञस्य "दीधितिं" प्रकाशकं धारकं वा स्वीयं रसं "हिन्वन्" प्रेरयन् "विश्वा" सर्वाणि "प्रिया" प्रियाणि हवींषि "परिभुवत्" परिभवति व्याप्नोति। "अध" अपि च "द्विता" द्विधा भवति दिवि च पृथिव्याञ्च वर्त्तत इत्यर्थः॥

"प्राणा"-"ऋाणा"—इति पाठौ॥ १॥

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २र ३ २
उप त्रितस्य पाष्योरभक्त यद्गुहा पदम्।
३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २
यज्ञस्य सप्त धामभिरध प्रियम्॥*२॥

अथ द्वितीया। "त्रितस्य एतन्नामकस्य ऋषेस्स्तोतुर्मम यज्ञे "गुहा" गुहायां हविर्द्धाने वर्त्तमानयोः "पाष्योः" पोषणवद्दृढयोः अधिषवणफलकयोः "पदं" स्थानं सोमः "यत्" यदा "उप अभक्त" समभजत। "अध" अनन्तरं "यज्ञस्य" "धामभिः" च धारकैः "सप्त" सप्तभिश्छन्दोभिः गायत्र्यादिभिः "प्रियम्" प्रीणयितारं सोमम् "अभि" ष्टुवन्ति ऋत्विजः अपि वा सप्त सर्पणशीलैर्वसतीवर्य्यादिभिरुदकैः सोममभिपुणन्ति॥ २॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
त्रीणि त्रितस्य धारया पृष्ठेष्वैरयद्रयिम्।
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
मिमीते अस्य योजना वि सुक्रतुः॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया। सोमः "त्रितस्य" मम यज्ञस्य स्वभूतानि "त्रीणि" सवनानि धारया आत्मीयया "वि धारया"। "किञ्च

पृष्ठेषु” सामसु “रयिं” दातारमिन्द्रम् “ऐरयत्” आयमतु “सुक्रतुः” शोभन-यज्ञः स्तोता “अस्य” इन्द्रस्य “योजना” संयोजनादीनि स्तोत्राणि “वि मिमीते” करोति यस्मादेवं तस्मादिन्द्रं सामसु प्रेरयत्वित्यर्थः ॥

“ऐरयत्”—“एरया”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१८]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
पवस्व वाजसातये पवित्रे धारया सुतः ।
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तरः ॥*१*॥

ऋ० रेभः। छ० अनुष्टुप्। दे० सोमः। अथ चतुर्थ-तृचे—प्रथमा। हे “सोम !” “सुतः” अभिषुतः त्वम् “इन्द्राय” “विष्णवे” च अन्येभ्यो मित्रादिभ्यः “देवेभ्यः” “मधुमत्तरः” अतिशयेन माधुर्य्योपेतः सन् “वाजसातये” अन्न-लाभाय “पवित्रे” “धारया” “पवस्व” चर ॥

“वाजसातये”-“वाजसातमः”—इति पाठौ, “मधुमत्तरः”-“मधुमत्तमः”—इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वाꣳ रिहन्ति धीतयो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।
३ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वत्सं जातं न मातरः पवमाना विधर्म्मणि ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे “पवमान !” पूयमान सोम! “विधर्मणि” विविधं हविषां धारके यज्ञे “अद्रुहः” द्रोह-वर्जिताः “धीतयः” अङ्गुलयः धीतय इति अङ्गुलिनाम (निघ० २, ५, ७) “हरिं” हरितवर्णं “पवित्रे” स्थितं “त्वां” “रिहन्ति” लिहन्ति निष्पीड़नार्थं स्पृशन्तीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—“वत्सं

जातं न मातरः" ; 'मातरः' मातृ-भूता गावः उत्पन्नं 'वत्सं' यथा 'लिहन्ति' तद्वत् ॥

"धीतयः"-"मातरः"—इति पाठौ, "मातरः"-"धेनवः"—इति च ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २र
त्वं द्यां च महिव्रत पृथिवीं चाति जभ्रिषे ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
प्रति द्रापिममुञ्चथाः पवमान महित्वना ॥*३*॥ [१९]

अथ तृतीया । हे "महिव्रत" महाकर्मन् सोम ! "त्वं" "द्यां" द्युलोकं "पृथिवीं च" "अति जभ्रिषे" अत्यन्तं बिभर्षि डुभृञ् धारणपोषणयोः (त० उ०), तस्य छान्दसे लिटि (३, ४, ६) सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् अत्र इड़ागमः । अन्तरिक्षे सोमात्मना, पृथिव्यां लता-रूपेणेति एवं लोकद्वयवर्त्तित्वम् । हे "पवमान !" क्षरन् ! त्वं "महित्वना" महत्त्वेन युक्तः सन् "द्रापिं" कवचं "प्रति अमुञ्चथाः" प्रतिमुञ्चसि संवृणोसि ॥ ३ ॥ [१९]

१.२ ३ १ २ ३ १ २ ३
इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा
२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।
२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३
हन्ति रक्षो बाधते पर्य्यरातिं
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वरिवस्कृण्वन्वृजनस्य राजा ॥*१*॥

ऋ० मन्युः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ पञ्चमतृचे—प्रथमा । "इन्दुः" क्षरण-शीलः "सोमः" "वाजी"

बलवान् "गोन्योघा" गमनशील-नीचीनाग्र-रस-सङ्घातः "इन्द्रे" "सहः" बलकरं रसम् "इन्वन्" प्रेरयन् सोमः "मदाय" अस्य मदार्थं "पवते" चरति। किञ्च "रक्षः" राक्षस-कुलं "हन्ति" हिनस्ति। किञ्च "अरातिं शत्रुं "परि बाधते" परितः संहरति। कीदृशः? "वरिव" वरणीयं धनं "कृण्वन्" स्तोतृणां कुर्वन् "वृजनस्य" बलस्य "राजा" ईश्विता सोम इति॥

"अरातिम्"-आरातीः"—इति पाठौ॥ १॥

२ ३ १ २ ३ १ २　३ २
अध धारया मध्वा पृचान-
३ १　२र　३ १ २
स्तिरो रोम पवते अद्रिदुग्धः।
२ ३ १ २　३ १ २ ३ २
इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुषाणो
३ २ ३ १ २　३ १　२र
देवो देवस्य मत्सरो मदाय॥२॥

अथ द्वितीया। "अध" अथ अनन्तरम् "अद्रि-दुग्धः" ग्रावभिर्दुग्धोऽभिषुतः सोमः "मध्वा" मदकारिण्या "धारया" "पृचानः" देवान् सम्पर्चयन् "रोम" अवि-रोमभिः कृतं पवित्रं "तिरः" तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा "पवते" कलशेषु चरति। किञ्च "इन्द्रस्य" "सख्यं" सखिभावं कर्म वा "जुषाणः" सेवमानो "देवः" द्योतमानः "मत्सरः" मदकरः "इन्दुः" सोमः "देवस्य" इन्द्रस्य "मदाय" मदार्थं "पवते" चरति॥ २॥

३ २ ३ १ २　　३ २
अभि व्रतानि पवते पुनानो
३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ २
देवो देवांत्स्वेन रसेन पृञ्चन्।

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३
इन्दुर्धर्माण्यृतुथा वसानो दश

१ २ ३ २ ३ १ २
क्षिपो अव्यत सानो अव्ये ॥*३*॥ [२०]

अथ तृतीया। "धर्माणि" धारकाणि "व्रतानि" कर्माणि "ऋतुथा" ऋतोः काले "वसानः" आच्छादयन् "इन्दुः" सोमः "पुनानः" पूयमानः सन् "अभि पवते" कलशानभिलक्ष्य चरति। कीदृशः ? "देवः" संक्रीड़न-शीलः "स्वेन" आत्मीयेन "रसेन" इन्द्रादीन् "पृञ्चन्" सम्पर्चयन् संयोजयन्। तमिमं सोमं "दश" दशसङ्ख्याकाः "क्षिपः" अङ्गुलि-नामैतत् (निघ० २, ५, ३) कर्मार्थं प्रेर्य्यन्त इति तत्सङ्ख्याका अङ्गुलयः "सानो" समुच्छ्रिते "अव्ये" अवि-भवे पवित्रे "अव्यत" गमयन्ति यद्वा, तत्र पवित्रे पूयमानं सोमम् अव्यत गच्छन्ति। वी गत्यादिषु (अदा० प०) लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम्॥

"व्रतानि"-"प्रियाणि"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [२०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य षष्ठस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः।

---

१ २ ३ १ २ ३ १ २
आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम्।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
यद्ध स्या ते पनीयसी समिद्दीद-

२ ३ १ २र २ २ ३ १ २
यति द्यवीषꣳ स्तोतृभ्य आ भर ॥*१*॥

ऋ० वसुश्रुतः वत्सो वा।। छ० पंक्तिः। दे० अग्निः। अथ सप्तमे खण्डे, प्रथम-सूक्ते—प्रथमा। हे "अग्ने!" "द्युमन्तं"

दीप्तिमन्तम् "अजरम्" अजीर्णम् "ते" त्वाम् "आ" सर्वतः "इधीमहि" दीपयामः। "यत् ह" यदा खलु "ते" तव "स्या" सा "पनीयसी" स्तुत्या "समित्" दीप्तिः "द्यवि" द्युलोके "दीदयति" दीप्यते तदा हे अग्ने! "स्तोतृभ्यः" अस्मभ्यम् "इषम्" अन्नम् "आभर" आहर॥१॥

१　२　　३ २　३ २　३ १ २
आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य ज्योतिषस्पते।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
सुश्चन्द्र दस्म विश्पते हव्यवाट्
१ २　　३ १२　३ २ ३ १ २
तुभ्यꣳ हूयत इषꣳ स्तोतृभ्य आ भर॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "ज्योतिषस्पते!" दीप्तेः स्वामिन्! अग्ने! "शुक्रस्य" दीप्तस्य "ते" तुभ्यम् "ऋचा" मन्त्रेण सह "हविः" "आ" आभिमुख्येन "हूयते"। हे "सुश्चन्द्र!" सुष्ठाह्लादक! शोभनहिरण्य! वा, हे "दस्म!" शत्रूणामुपक्षयितः!। शिष्टं गतम्॥

"ज्योतिषः"-"शोचिषः" इति पाठौ॥२॥

१　२र　　३ १ २　　३ १ २
ओभे सुश्चन्द्र विश्पते दर्वी श्रीणीष आसनि।
३ २. ३ १ २　　३ १ २
उतो न उत्पुपूर्य्या उक्थेषु शवस-
३ १ २. ३ २ ३ १ २
स्पत इषꣳ स्तोतृभ्य आ भर॥*३*॥ [२१]

अथ तृतीया। हे "सुश्चन्द्र!" शोभनाह्लादक! शोभनहिरण्य! वा, अग्ने! "उभे" "दर्वी" दर्व्यौ हविःपूर्णे जुहू-

प्रभृती "आसनि" आस्ये "आ श्रीणीषे" आश्रयसि पचसि वा "उतो" अपि च "नः" अस्मान् "उक्थेषु" यागेषु "उत्पुपूर्य्याः" उत्पूरय फलैः। हे "शवसस्पते!" बलस्य पालयितः!। इषमित्यादि गतम् ॥ ३ ॥ [२१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

इन्द्राय साम गायत विप्राय बृहते बृहत्।

३ १२ ३ १ २ ३ १२

ब्रह्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥१॥

ऋ० नृमेधः। छ० उष्णिक्। दे० इन्द्रः। अथ तृतीयतृचे—प्रथमा। हे उद्गातारः! "इन्द्राय" "बृहत्" एतन्नामकं साम "गायत" उच्चरत। कीदृशाय? "विप्राय" मेधाविने "बृहते" महते "ब्रह्मकृते" वृष्टिद्वारा हविर्लक्षणस्यान्नस्य कर्त्रे "विपश्चिते" विदुषे "पनस्यवे" स्तुतिमिच्छते ॥

"ब्रह्मकृते"-"धर्मकृते"—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वꣳ सूर्य्यमरोचयः।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

विश्वकर्म्मा विश्वदेवो महाꣳ असि ॥२॥

अथ द्वितीया। हे "इन्द्र!" "त्वम्" "अभिभूः" शत्रूणाम् अभिभविता "असि" भवसि किञ्च "त्वम्" "सूर्य्यम्" आदित्यम् "अरोचयः" तेजोभिरदीपय, किञ्च "विश्वकर्मा" विश्वस्य कर्त्तासि "विश्वदेवः" सर्वदेवश्चासि तथा च यजुर्ब्राह्मणम्—"अग्निं वा अन्वन्या देवता इन्द्रमन्वन्या" इति अतो "महान्" सर्वाधिकोऽसि ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ २ ३ २
विभ्राजं ज्योतिषा स्वा३रगच्छो रोचनं दिवः।
३ १ २ ३ १ २
देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे ॥३॥ [२२]

अथ तृतीया। हे "इन्द्र!" त्वं "ज्योतिषा" तेजसा "दिवः" आदित्यस्य "रोचनं" प्रकाशकम् अधिकरणत्वेन "स्वः" स्वर्गं विभ्राजत्" प्रकाशयन् "अगच्छः" अप्राप्नोः, किञ्च "देवाः" सर्वाः "ते" तव "सख्याय" मित्रत्वाय "येमिरे" स्वं स्वमात्मानं नियमितवन्तः अस्माकम् इन्द्रः सखा यथा स्यादिति सर्वे देवाः प्रयत्नमकार्षुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ [२२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि।॥
१ २ ३ २उ ३ २ ३ २ ३ १ २
आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियꣳ रजः सूर्य्यो न रश्मिभिः॥ १

ऋ० गोतमः। छ० अनुष्टुप्। दे० इन्द्रः। अथ तृतीयतृचे—प्रथमा। हे "इन्द्र!" "ते" त्वदर्थं "सोमः" "असावि" अभिषुतोऽभूत्। हे "शविष्ठ" अतिशयेन बलवन्! अतएव "धृष्णो" शत्रूणां धर्षयितः! इन्द्र! "आगहि" देवयजनदेशमागच्छ, आगतञ्च "त्वा" त्वाम् "इन्द्रियं" सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यम् "आ पृणक्तु" आपूरयतु। "रजः" अन्तरिक्षं "रश्मिभिः" किरणैः "सूर्य्यो न" यथा सूर्य्यः पूरयति तद्वत् शविष्ठः—शवस्विन् शब्दादिष्ठनि विन्मतोर्लुक्, "टेः (६, ४, ११५)"—इति टिलोपः, पादादित्वान्निघाताभावः (८, १, १८)। गहि—गमेर्लेटि "बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७३)"—इति शपो लुक्, अनुदात्तोपदेश (६, ४, ३७)"—इत्यादिना

अनुनासिक-लोपः, तस्य असिद्धवदत्राभात् (६, ४, १२)"—
इत्यसिद्धत्वाद्वेर्लुगभावः ॥ १ ॥

१ २ ३ १२ २ २ ३ १ २ ३ १ २
आ तिष्ठ वृत्रहन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
३ २ ३ २ ३ २३ १ २ ३ १ २
अर्वाचीनꣳ सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "वृत्रहन्!" शत्रूणां हन्तः! इन्द्र! "रथम्" "आ तिष्ठ" आरोह। यस्मात् "ते हरी" त्वदीयावश्वौ "ब्रह्मणा" स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण "युक्ता" रथेऽस्माभिर्योजितौ "सुपां सुलुग् (७, १, ३९)"—इत्याकारः तस्मात् त्वं रथमातिष्ठ। "ते मनः" त्वदीयं मनश्च "ग्रावा" अभिषवार्थं प्रवृत्तः पाषाणः "वग्नुना" वचनीयेनाभिषवशब्देन "वृचेर्गश्च (उ० ३, ३३)"—इति नु-प्रत्ययो गकारश्चान्तादेशः "अर्वाचीनम्"—अस्मदभिमुखं "सुकृणोतु" सुष्ठु करोतु ॥२॥

२ ३ १ २र ३ १ २
इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् ।
१ २ ३ १ २र३ २ ३ १ २
ऋषीणाꣳ सुष्टुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥*३*[२३]

इति तृतीयप्रपाठकः ।

अथ तृतीया। "अप्रतिधृष्टशवसं" केनाप्यधर्षितबलमहिंसितबलमित्यर्थः "इन्द्रमित्" इन्द्रमेव "ऋषीणां" वसिष्ठादीनां "मानुषाणाम्" अन्येषां मनुष्याणाञ्च "सुष्टुतीः" शोभनाः स्तुतीः "यज्ञञ्च" "हरी" अश्वौ "उप वहतः" समीपं प्रापयतः। यत्र यत्र स्तुवन्ति यत्र यत्र यजन्ते तत्र सर्वत्र-

न्द्रमखौ प्रापयत इत्यर्थः। मानुषाणाम् "मनोर्जातौ (४, १, १६१)"—इति मनु-शब्दादञ् षुगागमश्च॥

ऋषीणां सुष्टुतीः"-"ऋषीणाञ्च स्तुतीः"—इति पाठौ॥३॥ [२३]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य षष्ठस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः॥ ७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः॥ ६॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-बुक्क-भूपाल-
साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये
सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थे षष्ठोऽध्यायः।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम्॥ ७॥

अथ चतुर्थप्रपाठकः।

सप्तमोऽध्याय आरभ्यते।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं
३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
पिता देवानां जनिता विभूवसुः।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३क २र
दधाति रत्नꣳ स्वधयोरपीच्यं
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः॥*१*॥

ऋ० सिकतानिवारि-ऋषिगणः। छ० जगती। दे० सोमः। तत्र प्रथमखण्डे,—प्रथम-तृचे—प्रथमा। "यज्ञस्य" अग्निष्टोमादेः "ज्योतिः" दीपकः सोमः "प्रियम्" इन्द्रादीनां

प्रियभूतं "मधु" मधुरसं "पवते" पूयते दशापवित्रेण शोध्यत इत्यर्थः। रसो विशेष्यते—"पिता" पालकः "जनिता" फलस्य उत्पादकः "विभूवसुः" प्रभूतधनः तेन सम्पादयितुं शक्यत्वात् तादृशः सोमरसः "स्वधयोः" "स्वधा"—इति द्यावापृथिव्योर्नाम (निघ० ३, ३०, १) "अपीच्यम्"—इति चान्तर्हितस्य (निघ० ३, २५, ६) द्यावापृथिव्योर्मध्येऽन्तर्हितं "रत्नं" रमणीयं धनं "दधाति" स्थापयति यजमानेषु। स एव पुनर्विशेष्यते—"रसः" रसयिता "मदिन्तमः" मादयितृतमः "मत्सरः" स सोमः "इन्द्रियः" इन्द्रेण जुष्टः इन्द्रिय-वर्द्धको वा ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३क २र ३
अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्षति
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः।
१ २ ३ २ ३ १ २
हरिर्मित्रस्य सदनेषु सीदति
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मर्मृजानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥*२*॥

अथ द्वितीया। सोमः "वाजी" वेजनवान् यद्वा, अश्वसदृशः "अभिक्रन्दन्" अभितः शब्दं कुर्वन् "कलशं" द्रोणकलशम् "अर्षति" गच्छति। कीदृशः "दिवः" द्योतमानस्य अन्तरिक्षस्य दशापवित्रलक्षणस्य "पतिः" पालकः स्वामी यद्वा द्युलोकस्य स्वामी दिवि हि सोम उत्पन्नः "तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्"—इति श्रुतेः "शतधारः" परिमित-धार-पेतः "विचक्षणः" विशेषेण द्रष्टा "हरिः" हरितवर्णः सोमरसः "मित्रस्य" मित्रवर्द्धितकरस्य यज्ञस्य "सदनेषु"

"सीदति" निषसो भवति। कीदृशः सन्? "सिन्धुभिः" स्यन्दन-साधनैः अविरोमभिः दशापवित्रावयवैः "मर्मृजानः" शोध्यमानः "वृषा" वर्षकः फलानाम्॥ २॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्रे सिन्धूनां पवमानो अर्षस्यग्रे
२ १ २ ३ १ २र
वाचो अग्रियो गोषु गच्छसि।
२ ३ १ २ ३ १ २र
अग्रे वाजस्य भजसे महद्धनꣳ
३ २ ३ १ २
स्वायुधः सोतृभिः सोमः सूयसे॥३॥[१]

अथ तृतीया। हे सोम! त्वं "सिन्धूनां" स्यन्दन-स्वभावानाम् उदकानाम् "अग्रे" पुरस्तात् "पवमानः" पूयमानः सन् "अर्षसि" गच्छसि वृष्ट्योदकं जनयितुमाहुतिद्वारान्तरिक्षे गच्छसीत्यर्थः। तथा "वाचः" माध्यमिकाया अपि "अग्रियः" ग्राह्यः पूज्यः सन् गच्छसि। तथा "गोषु" रश्मिषु तेषामग्रे गच्छसि। तथा "वाजस्य" शत्रूणामन्नस्य लाभायेति शेषः। तदर्थं "महाधनं" संग्रामं "भजसे" सेवसे। कीदृशः सन्? "स्वायुधः" शोभन-प्रहरणसाधनायुधः। हे सोम! तादृशस्त्वं "सोतृभिः" अभिषुण्वद्भिः अध्वर्य्वादिभिः "सूयसे" अभिषूयसे॥ ३॥ [१]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया।
३ १ २ ३ १ २र
शुक्रासो वीरयाशवः॥१॥

ऋ० कश्यपः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ द्वितीय-

तृचे—प्रथमा। "वाजिनः" बलवन्तः "शुक्रासः" दीप्ताः "आशवः" वेगवन्तश्च "सोमासः" सोमाः "गव्यया" यजमानस्य गवेच्छया तथा "अश्वया" अश्वेच्छया तथा "वीरया" वीराः पुत्र-भृत्यादयः तेषामिच्छया "प्र असृक्षत" प्रासृज्यन्त रसान्वा विसृज्यन्ते ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
शुम्भमाना ऋतायुभिर्मृज्यमाना गभस्त्योः।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
पवन्ते वारे अव्यये ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "ऋतायुभिः" यज्ञेच्छुभिः अध्वर्यु-प्रभृतिभिः "शुम्भमानाः" अलङ्क्रियमाणाः "गभस्त्योः" हस्तयोः हस्ताभ्यां "मृज्यमानाः" शोध्यमानाः "वारे" वाले दशापवित्रे। कीदृशे? "अव्ये" अविमये "पवन्ते" पूयन्ते ॥ २ ॥

१ २र ३ २ ३ २३ १ २ ३ २ ३ १ २
ते विश्वा दाशुषे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा।
१ २ ३ १ २र
पवन्तामान्तरिक्ष्या ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया। "ते" सोमाः अभिषूयमाणाः "दाशुषे" हविःप्रदात्रे यजमानाय "विश्वा" सर्वाणि "वसु" वासकानि गवादि-धनानि "आपवन्तां" सर्वतः चरन्तु। विश्वेत्युक्तं कथं वसूनां विश्वत्वमिति? उच्यते—"दिव्यानि" दिवि भवानि "पार्थिवा" पृथिवी-सम्बन्धानि "अन्तरिक्ष्या" अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षे भवानि एव मुक्तप्रकारेण विश्वानीत्यर्थः॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
पवस्व देववीरति पवित्रꣳ सोम रꣳह्या।

१ २ ३ १ २र
इन्द्रमिन्दो वृषा विश ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः। छ० गायत्री। दे० सोमः। पवस्वेति-दशर्चे तृतीये सूक्ते—प्रथमा। हे सोम! "देववीः" देवकामः त्वं "रंह्या" वेगेन "पवित्रं" यथा भवति "अति पवस्व" अतिक्षर। किञ्च हे "इन्दो!" "वृषा" सेचकस्त्वं इन्द्रम् "आविश" प्रविश ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्दो द्युम्नवत्तमः।
१ २र ३ १ २
आयोनिं धर्णसिः सदः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "इन्दो!" सोम! "वृषा" सेवकाभीष्टदाता वर्षकः "द्युम्नवत्तमः" यशस्वितमः "धर्णसि" धर्त्ता त्वं "मही" महत् "प्सरः" पानीयम् "अन्धः" अन्नम् "आवच्यस्व" अस्मान् प्रति आगमय किञ्च "योनिं" स्वकीयं स्थानम् "आसदः" आसीद च ॥ २ ॥

१ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः।
३ १ २ ३ १ २
अपो वसिष्ट सुक्रतुः ॥*३*॥

अथ तृतीया। "सुतस्य" अभिषुतस्य "वेधसः" अभिलषितस्य विधातुर्यस्य "सोमस्य" "धारा" "प्रियं" प्रीतिकरं "मधु" अमृतम् "अधुक्षत" दुग्धे। स "सुक्रतुः" सुकर्मा सोमः "अपः" "वसतीवरीः" "वसिष्ट" आच्छादयति ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः ।
१ २र ३ १ २
यद्गोभिर्वासयिष्यसि ॥*४*॥

अथ चतुर्थी। हे सोम ! त्वं "यद्" यदा यज्ञे "गोभिः" गोर्विकारैः पयोभिः "वासयिष्यसि" आच्छादयिष्यसि तदा "महान्तं" गुणैः प्रवृद्धं "त्वा अनु" त्वाम्प्रति "सिन्धवः" स्यन्दमानाः "महीः" महत्यः "आपः" "अर्षन्ति" गच्छन्ति ॥ ४ ॥

२ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः ।
१ २ ३ १ २ ३ २
सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥*५*॥

अथ पञ्चमी। "समुद्रः" समुद्रवन्ति अस्माद्रसा इति समुद्रः "विष्टम्भः" "दिवः" स्वर्गस्य "धरुणः" धर्त्ता च "अस्मयुः" अस्मत्-कामः "सोमः" "अप्सु" उदकेषु "मामृजे" मर्मृज्यते पवित्रेऽभिषिच्यते चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २
अचिक्रदद्वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः ।
१ २र
सꣳ सूर्य्येण दिद्युते ॥*६*॥

अथ षष्ठी। "वृषा" कामानां वर्षकः "हरिः" हरितवर्णः "महान्" सर्वोत्तमः "मित्रः न" यथा सखा तद्वत् "दर्शतः" दर्शनीयः यः सोमः "अचिक्रदत्" शब्दं करोति। सोऽयं सोमः सूर्य्येण सह "सन्दिद्युते" समित्येकीभावे सूर्य्येण सह द्योतत इत्यर्थः ॥

"रोचते"—इति बह्वृचानां पाठः ॥ ६ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
गिरस्त इन्द्र ओजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः।
२ ३ १ २ ३ १ २
याभिर्मदाय शुम्भसे ॥*७*॥

अथ सप्तमी। हे "इन्दो!" "ते" तव "ओजसा" बलेन "अपस्युवः" कर्मेच्छा-सम्बन्धिन्यः ताः "गिरः" स्तुतयः "मर्मृज्यन्ते" शोध्यन्ते। "याभिः" "गीर्भिः" त्वं मदाय "चरन्" "शुम्भसे" अलङ्क्रियसे ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तं त्वा मदाय घृष्वय उ लोककृत्नुमीमहे।
२ ३ १ २ ३ २
तव प्रशस्तये महे ॥*८*॥

अथ अष्टमी। "लोककृत्नुं" लोकस्य कर्त्तारं "तं त्वा" सोमं "घृष्वये" शत्रूणां घर्षण-शीलाय "मदाय" "ईमहे" याचामहे। हे सोम! पातमिति शेषः। किमर्थम्? इति, उच्यते—"तव" "महे" महते "प्रशस्तये" प्रशंसनाय ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
गोषा इन्दो नृषा अस्यश्वसा वाजसा उत।
३ २ ३ १ २ ३ २
आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः ॥*९*॥

अथ नवमी। हे "इन्दो!" क्लिद्यमान-सोम! "यज्ञस्य" ज्योतिष्टोमादेः "पूर्व्यः" पुराणः नित्यः आत्मा स्वरूपभूतः सोमस्य यज्ञस्वरूपत्वं प्रसिद्धम्। तादृशस्त्वं "गोषाः" अस्मभ्यं गवां दाता "असि" भवसि, "नृषा" नृणां पुत्र-भृत्यादीनां दातासि, "अश्वसाः" अश्वानां दाता चासि, "उत" अपि च "वाजसा" अन्नानां दाता चासि ॥ ९ ॥

२ १ ५ १ ३ १ २र ३ १ २
अस्मभ्यमिन्दविन्द्रियं मधोः पवस्व धारया ।
३ १ २ ३ १
पर्जन्यो वृष्टिमाँ३ इव ॥*१०॥ [३]

अथ दशमी। हे "इन्दो!" सोम! "इन्द्रियम्" इन्द्रेण जुष्टम् इन्द्रियस्य वीर्य्यस्य वा वर्द्धकं रसं "मधोः" मदकरस्य अमृतस्य "धारया" "पर्जन्योवृष्टिमां इव" यथा वर्षवान् पर्जन्यो मेघः तथा "अस्मभ्यं" मेधातिथिभ्यः "पवस्व" चर ॥ १० ॥

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ [३]

---

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
सना च सोम जेषि च पवमान महि श्रवः ।
१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*१*॥

ऋ० हिरण्यस्तूपः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ द्वितीय-खण्डे—सनाचेति-दशर्चे प्रथमे सूक्ते, प्रथमा। हे "महिश्रवः!" महदन्न! "पवमान" सोम! "सन" अस्मद्-यागे यजनीयान् देवान् भज "जेषि च" याग-विघ्नकारिणो राक्षसांश्च जय। "अथ" देवान् प्राप्य राक्षसांश्च जित्वा अनन्तरं "नः" अस्मान् "वस्यसः" श्रेयसः "कृधि" कुरु श्रेयोऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ १ २
सना ज्योतिः सना स्वा३र्विश्वा च सोम सौभगा।
१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम! त्वं "ज्योतिः" तेजः "सन" अस्मभ्यं प्रयच्छ। अपि च "स्वः" स्वर्गं "सन" अस्मभ्यं देहि। "विश्वा" विश्वानि "सौभगा" सौभाग्यानि "च" सन सिद्धमन्यत्॥ २॥

२ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि।
१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि॥*३*॥

अथ तृतीया। हे सोम! त्वं "दक्षं" बलं "सन" अस्मभ्यं देहि, "उत" अपि च "क्रतुं" यज्ञं सन, "मृधः" हिंसकान् शत्रूंश्च "अप जहि" मारय। सिद्धमन्यत्॥ ३॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे।
१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि॥*४*॥

अथ चतुर्थी। हे "पवीतारः!" सोमस्य शोधयितार ऋत्विजः! "सोमं" "पुनीतन" पावयत दशापवित्रेण शोधयत किमर्थम्? "इन्द्राय पातवे" इन्द्रस्य पानाय। गतमन्यत्॥ ४॥

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
त्वꣳ सूर्य्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः।
१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि॥*५*॥

अथ पञ्चमी। हे सोम! त्वं "तव क्रत्वा तव ऊतिभिः" त्वत्कर्त्तृकाभिः रक्षाभिश्च "नः" अस्मान् "सूर्य्ये" "आ भज" प्रापय। सिद्धमन्यत्॥ ५॥

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योक् पश्येम सूर्य्यम् ।
१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*६*॥

अथ षष्ठी। हे सोम ! "तव" "क्रत्वा" प्रज्ञानेन "तव ऊतिभिः" पालनैश्च "ज्योक्" चिरं पश्येम सूर्य्यं पश्यामः द्रक्ष्यामः। सिद्धमन्यत् ॥ ६ ॥

२क २र ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभ्यर्ष स्वायुध सोम द्विबर्हसꣳ रयिम् ।°
१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*७*॥

अथ सप्तमी। हे "स्वायुध!" शोभनायुध सोम! त्वं "द्विबर्हसं" द्वयोर्द्यावापृथिव्योः स्थानयोः परिदृढं "रयिं" धनम् "अभ्यर्ष" स्तोतॄन् अभिगमय। सिद्धमन्यत् ॥ ७ ॥

३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभ्या३र्षानपच्युतो वाजिंत्समत्सु सासहिः ।
१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*८*॥

अथ अष्टमी। हे सोम! "समत्सु" संग्रामेषु "अनपच्युतः शत्रुभिरनाहतः "सासहिः" शत्रूणामभिभविता त्वम् "अभ्यर्ष" अभिगच्छ चर। गतमन्यत् ॥ ८ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वां यज्ञैरवीवृधन् पवमान विधर्मणि ।
१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*९*॥

अथ नवमी। हे "पवमान!" शोध्यमान सोम! त्वां "विधर्मणि" विविधफलस्य धारके यज्ञे "यज्ञैः" यज्ञ-साधनैः "स्तोत्रैः" "अवीवृधन्" यजमाना वर्द्धयन्ति। गतमन्यत् ॥९॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
रयिं नश्चित्रमश्विनमिन्दो विश्वायुमा भर।
१ २ ३ १२
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*१०*॥ [४]

अथ दशमी। हे "इन्दो!" यागेषु क्रियमाण सोम! त्वं "चित्रं" नानाविधम् "अश्विनम्" अश्ववन्तञ्च "विश्वायुं" सर्व-गामिनं "रयिं" धनं "नः" अस्मभ्यम् "आ भर" आहर। गत-मन्यत् ॥१०॥ [४]

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः।
२ ३ २ ३ १ २
तरत्स मन्दी धावति ॥*१*॥

ऋ० उचथ्यः। छ० गायत्री। दे० सोमः। तरत्समन्दीति चतुर्ऋचे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा। "मन्दी" देवानां हर्षकरः स सोमः "तरत्" स्तोतृन् पाप्मनः सकाशात् तारयन् "धावति" दशापवित्रादधः क्षरति। तदेव दर्शयति—"सुतस्य" अभि-षुतस्य "अन्धसः" देवानामन्नात्मकस्य सोमस्य धारा धाव-तीति। पुनरपि तदेवाहात्यन्तादरार्थं "तरत्समन्दीधावति"—इति। यद्वास्या ऋचो यास्केनोक्तोऽर्थो द्रष्टव्यः, यद्यथा—"तरति स पापं सर्वं मदीयं स्तौति धावति गच्छत्यूर्द्ध्वां गतिं धारसुतस्यान्धसो धाराभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा सुतस्य (निरु० १३, ६)"—इति ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उस्रा वेद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः।
२ ३ २ ३ १ २
तरत्स मन्दी धावति ॥२॥

अथ द्वितीया। "वसूनां" धनानाम् "उस्रा" उत्सरणशीला प्रदात्री "देवी" द्योतमाना स्तूयमाना वा यस्य सोमस्य धारा "मर्त्तस्य" मनुष्यं यजमानम् "अवसः" रक्षितुं "वेद" जानाति। सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दद्महे।
२ ३ २ ३ १ २
तरत्स मन्दी धावति ॥३॥

अथ तृतीया। "ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योः" ध्वस्रः कश्चिद्राजा तथा पुरुषन्तिश्च, तयोरुभयोरन्येतरयोग-विवक्षया द्विवचनं द्रष्टव्यं "सहस्राणि" धनानां सहस्राणि "आ दद्महे" वयं प्रतिगृह्णीमः। तदस्माभिः प्रतिगृहीतं धनमुत्तममस्त्विति ऋषिः सोमं प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः। सिद्धमन्यत् यथा अवत्सार एतयोर्धनानि प्रतिजग्राह एवं तरन्त-पुरुमीढौ प्रतिजगृहतुः। तथा च शाट्यायनकम्—'अथ ह वै तरन्त-पुरुमीढौ वैदश्वौ ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योः बहु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते तौ ह श्वाङ्कुल्या सातं प्रतिस्थ्याते तावकामयेतामसातन्ना विवेद सातंस्यादात्तमिवैव न प्रतिगृहीतमिति भावे तच्चतुर्ऋचमपश्यतान्तरेण प्रत्येतां तयोर्वैतयोरसातं सातमभवदात्तमिवैव न प्रतिगृहीतं स यः प्रतिगृह्य कामयेत"—इत्यादि ॥ ३ ॥

१ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १२
आ ययोस्त्रिंशतंतना सहस्राणि च दद्महे।

२ ३ २ ३ १ २
तरत्स मन्दी धावति ॥*४*॥ [५]

अथ चतुर्थी। "ययोः" ध्वस्र-पुरुषन्त्योः "त्रिंशतं" त्रीणि शतानि सहस्राणि च "तना" वस्त्राणि "आ दद्महे" वयं "प्रतिगृह्णीमः" तयोरस्माभिः प्रतिगृहीतं तत् सर्वम् अप्रतिगृहीतमस्त्विति सोमम् ऋषिः प्रार्थयत इति सोमस्यैव स्तुतिः। गतमन्यत् ॥ ४ ॥ [५]

३ १ २र ३ १ २र ३ २
एते सोमा असृक्षत गृणानाः श्रवसे महे।
३ १ २ ३ १ २
मदिन्तमस्य धारया ॥*१॥

ऋ० जमदग्निः। छ० गायत्री। दे० सोमः। एते सोमा इति तृचं तृतीयं सूक्तम्—तत्र, प्रथमा। "मदिन्तमस्य" देवानां मादयितृतमस्य रसस्य सम्बन्धिन एते सोमा अभिषुताः सरूपाः "गृणानाः" स्तूयमानाः "महे" महते "श्रवसे" अस्माकं बलाय धारया "असृक्षत" गच्छन्ति ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ ३ २ १ २
अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनानो अर्षसि।
३ १ २ ३ १ २
सनद्वाजः परि स्रव ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "वीतये" देवानां भक्षणाय "नृम्णा" नृम्णानि धनवत् प्रियतराणि "गव्यानि" गो-सम्बन्धीनि क्षीरादीनि "पुनानः" पूयमानः सन् "अभ्यर्षसि" अभिगच्छसि। हे सोम! "सनद्वाजः" दीयमानान्नः त्वं "परि" परितः "स्रव" दशापवित्रादधः चर ॥ २ ॥

२ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उत नो गोमतीरिषो विश्वा अर्ष परिष्टुभः ।
३ २ ३ १ २
गृणानो जमदग्निना ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया। "उत" अपि च हे सोम ! "जमदग्निना" जमदग्नि-नाम्ना ऋषिणा मया "गृणानः" स्तूयमानः त्वं "नः" अस्माकं "गोमतीः" गोभिर्युक्तानि "परिष्टुभः" परितः स्तोतव्यानि सर्वाणि "इषः" अन्नानि देहीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

---

३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३
इमꣳ स्तोममर्हते जातवेदसे
१ २ ३ १ २ ३ १ २
रथमिव सं महेमा मनीषया ।
३ २उ ३ १ २ ३ १ २र
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य सꣳसद्यग्ने
३ १ २र ३ १ २र
सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥*१*॥

ऋ० कुत्सः। छ० जगती। दे० अग्निः। इमंस्तोममिति-तृतीयखण्डे—प्रथम-तृचे, प्रथमा। "अर्हते" पूज्याय "जात-वेदसे" जातानामुत्पन्नानां वेदित्रे, जात-प्रज्ञाय जात-धनाय वा अग्नये "मनीषया" निश्चितया बुद्ध्या "इमम्" एतत्सूक्तरूपं स्तोमं "रथमिव" यथा तक्षा रथं संस्करोति तथा "सम्महेम" सम्यक् पूजितं कुर्मः। अस्याग्नेः "संसदि" सम्भजने" "नः" अस्माकं "प्रमतिः" प्रकृष्टा बुद्धिः "भद्रा हि" कल्याणी समर्था खलु अतस्तया बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः। हे "अग्ने !" "तव सख्ये"

अस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं "मारिषाम" हिंसिताः न भवामः अस्मान् रक्षेत्यर्थः। "अर्हते"—अर्ह पूजायाम् (भ्वा० प०) "अर्हः प्रशंसायामिति (३, २, १३३) लटः शत्रादेशः, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् (३, १, ४), शतुश्चादुपदेशात्सार्वधातुक-स्वरेणाद्युदात्तत्वम् (६, १, १८६)। मह्हे—मह पूजायाम् (भ्वा० प०)। रिषाम—रिष हिंसायां (भ्वा० प०) व्यत्ययेन शः (३, १, ८५)। तव—"युष्मदस्मदोर्ङसि (६, १, २११)"—इत्याद्युदात्तत्वम्॥ १॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
भरामेध्मं कृणवामा हवीꣳषि ते
३ १ २ ३ १ २ ३ २
चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम्।
३ १ २ ३ १ २ ३ १
जीवातवे प्रतराꣳ साधया धियो-
२र ३ १ २र ३ १ २र
ऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव॥२॥

अथ द्वितीया। हे "अग्ने!" त्वद्यागार्थम् "इध्मम्" इन्धनसाधनम् एकविंशति-द्रव्यात्मकं समित्समूहं "भराम" सम्भराम सम्पादयाम। तदनु "ते" तुभ्यं "हवींषि" चरुपुरोडाशादिलक्षणान्यन्नानि वयं "कृणवाम" करवाम। किङ्कुर्वन्तः? "पर्वणा पर्वणा" प्रतिपक्षसाहृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां "चितयन्तः" त्वां प्रज्ञापयन्तः। स त्वं "जीवातवे" अस्माकं जीवनौषधाय चिरकालावस्थानाय "धियः" कर्माणि अग्निहोत्रादीनि "प्रतरां" प्रकृष्टतरं "साधय" निष्पादय। अन्यत् समानम्॥ चितयन्तः—चिती सञ्ज्ञाने (भ्वा० प०) सञ्ज्ञापूर्वस्य विधे-

रनित्यत्वात् लघूपध-गुणाभावः। पर्वणा—"नित्यवीप्सयोः (८, १, ४)"—इति वीप्सायां द्विर्भावः, "तस्य परमाम्रेडितम् (८, १, २)"—इति परस्याम्रेड़ित-सञ्ज्ञायाम् अनुदात्तत्वम् (८, १, १९)। प्रतरां—तरबन्तात् प्रशब्दात् क्रियाप्रकर्षे वर्त्तमानात् "किमेत्तिङ्व्ययादाम्वद्रव्ये (५, ४, ११)"—इत्यामु-प्रत्ययः॥ २॥

३ १ २   ३ १ २   ३ २ ३
शकेम त्वा समिधꣳ साधया

१ ३ १ ३ २ ३ १२३ १ २
धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम्।

१ २ ३ १   २र३ २   १
त्वमादित्याꣳ आ वह तान् ह्यू३श्म-

२र ३ १   २र   ३ १ २र
स्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया। हे अग्ने! "त्वा" त्वां "समिधं" सम्यगिद्धं कर्त्तुं "शकेम" शक्ता भूयास्म। त्वञ्च "धियः" अस्मदीयानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि "साधय" निष्पादय। त्वया हि सर्वे निष्पद्यन्ते यस्मात् "त्वे" त्वयि अग्नावाहुतम् ऋत्विग्भिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविः देवा "अदन्ति" भक्षयन्ति, तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः। अपि च त्वम् "आदित्यान्" अदितेः पुत्रान् सर्वान् देवान् "आवह" अस्मद् यज्ञार्थमानय। तान् हि इदानीं वयम् "उश्मसि" कामयामहे। अन्यत् पूर्ववत्॥ शकेम—शक्लृ शक्तौ (स्वा० प०), "लिङ्याशिष्यङ् (३, १, ८६), अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (६, १, १८६) अङ एव स्वरः शिष्यते। समिधम्—ञि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)

अस्मात् सम्पदादिलक्षणं कर्मणि क्विप्। त्वे—सुपांसुलुगिति (७, १, ३९) सप्तम्येकवचनस्य शे-आदेशः। उश्मसि—वश कान्तौ (अदा० प०), "इदन्तोमसि (७, १, ४६), अदादित्वाच्छपोलुक् (२, ४, ७२), ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणम् (६, १, १६) ॥ ३ ॥ [७]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रति वाᳪ सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम्।

३ १ २ ३ १ २

अर्य्यमणᳪ रिशादसम् ॥*१*॥

ऋ० वशिष्ठः। छ० गायत्री। दे० आदित्यः। अथ द्वितीय-तृचे—प्रथमा। हे मित्रावरुणौ! "मित्रं" त्वां "वरुणं" च "वां" युवां "रिशादसं" शत्रूणामत्तारम् "अर्य्यमणं" च "प्रति" प्रत्येकं "गृणीषे" स्तुवे। कदा? इति, उच्यते—"सूरे" सूर्य्ये देवे "उदिते" सति प्रातरित्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

राया हिरण्यया मतिरियमवृकाय शवसे।

३ १ २र ३ १ २

इयं विप्रा मेधसातये ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "हिरण्यया" हित-रमणीयेन "राया" धनेन सहितया "अवृकाय" अहिंस्राय "शवसे" अस्माकं बलाय "इयम्" इदानीं क्रियमाणा "मतिः" स्तुतिर्भवत्विति शेषः॥ हिरण्यया—इत्यत्र सुपां सुलुगिति (७, १, ३९) तृतीयैकवचनस्य याजादेशः किञ्च हे "विप्राः" प्रज्ञाः! "इयम्" एव स्तुतिः "मेधसातये" यज्ञ-लाभाय च भवतु ॥२॥

१ २   २ १   २   ३ १ २   ३ २
ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह ।
२ ३क   ३र
इषᳪ स्वश्च धीमहि ॥३॥ [८]

अथ तृतीया। हे "देव वरुण!" "ते" तव स्तोतारः "स्याम" समृद्धा भवेम। न केवलं वयमेव यजमानाः किन्तु "सूरिभिः" स्तोतृभिः ऋत्विग्भिः सह; तथा हे "मित्र!" देव! "ते" वयं "सूरिभिः" सह "स्याम" भवेम। किञ्च "इषम्" अन्नं "स्वः" रुचकञ्च "धीमहि" धारयामहे ॥३॥ [८]

३ २उ   ३   २ ३   २ ३   २ ३ १ २   ३ १   २र
भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जही मृधः ।
१ २   ३ १   २र
वसु स्पार्हं तदा भर ॥१॥

ऋ० त्रिशोकः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ तृचात्मके तृतीय-सूक्ते—प्रथमा। हे इन्द्र! त्वं "विश्वाः" सर्वाः "द्विषः" द्वेष्ट्रीः शत्रुसेनाः "अप भिन्धि" विदारय। तथा "बाधः" हिंसकान् "मृधः" संग्रामान् त्वं "परि जहि" परिभावय। हे सोम! वासकेन्द्र! "स्पार्हं" स्पृहणीयं द्वेष्ट्रीणां "वसु" धनं यदस्ति "तत्" आभर" ॥ १ ॥

१ २ ३   १ २   ३ १   २र३ २ ३   १ २
यस्य ते विश्वमानुषग्भूरेर्दत्तस्य वेदति ।
१ २   ३ १   २र
वसु स्पार्हं तदा भर ॥२॥

अथ द्वितीया। हे इन्द्र! "ते" त्वां विभक्ति-व्यत्ययः

(३, १, ८५) "दत्तस्य" दत्तं "भूरि" बहु "यस्य" यत् धनम् सर्वत्र कर्म्मणि षष्ठी वेदितव्या। "विश्वं" सर्वं तद्धनम् "आनुषक्"—इति आनुपूर्व्या सततं सर्वो मनुष्यो "वेदति" जानाति तत् "स्पार्हं" स्पृहणीयं "वसु" "आभर" ॥ २ ॥

२३ १ २ ३ २ ३१ २र ३ ११

यद्वीडाविन्द्र यत्स्थिरे यत्पर्शाने पराभृतम्।

१२ ३ १ २र

वसु स्पार्हं तदा भर ॥*३*॥ [९]

अथ तृतीया। हे "इन्द्र!" त्वया च "वीड़ौ" दृढ़े परैः कम्पयितुमशक्ये "यत्" धनं "पराभृतं" विन्यस्तं, "यत्" च "स्थिरे" स्वयमचले पराभृतं, "यत्" च "विपर्शाने" विमर्शन-क्षमे पराभृतं, तत् "स्पार्हं" स्पृहणीयं "वसु" "आ भर" आहर ॥ ३ ॥ [९]

३ २ ३ २उ ३ १ ३ २ ३ १२३ १२

यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजा सस्नी वाजेषु कर्म्मसु।

१ २ ३ १२

इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥*१*॥

ऋ० श्यावाश्वः। छ० गायत्री। दे० इन्द्राग्नी। अथ तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्—तत्र, प्रथमा। हे "इन्द्राग्नी!" युवां "यज्ञस्य" ज्योतिष्टोमादेः "ऋत्विजा स्थः" ऋत्विजौ ऋतौ काले काले यष्टव्यौ भवथः। अतो "वाजेषु" संग्रामेषु कर्मसु यज्ञात्मकेषु च "सस्नी" संस्नातौ शुद्धौ सन्तौ "तस्य" तं मां हे इन्द्राग्नी! बोधतम् अथवा तस्य मम स्तुतिं जानीतम् ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

तोशासा रथयावाना वृत्रहणापराजिता।

१ २ ३ १ २
इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "इन्द्राग्नी!" "तोशासा" शत्रून् हिंसन्तौ, "रथयावाना" रथेन गच्छन्तौ, "वृत्रहणा" वृत्रस्य हन्तारौ "अपराजिता" केनाप्यपराजितौ "तस्य" तं मां "बोधतम्" ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
इदं वां मदिरं मध्वधुक्षन्नद्रिभिर्नरः।
१ २ ३ १ २
इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया। हे "इन्द्राग्नी!" "वां" युवाम् उद्दिश्य "नरः" यज्ञस्य नेतारः "अद्रिभिः" ग्रावभिः "मदिरं" मदकरं "मधु" सोमात्मकम् अमृतम् "अधुक्षन्" अपूरयन्। सिध्यमन्यत् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः।

---

१ २ ३ १ २ ३ १ २३ १ २
इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तमः।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
अर्कस्य योनिमासदम् ॥*१*॥

ऋ० काश्यपः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथेन्द्रायेन्दो मरुत्वत इति चतुर्थखण्डे—तृचात्मके प्रथम-सूक्ते प्रथमा। हे "इन्दो!" सोम! "मधुमत्तमः" अतिशयेन मधुमान् त्वम् "अर्कस्य" अर्चनीयस्य यज्ञस्य "योनिम्" स्थानम्

"आसदम्" उपवेष्टुम् "मरुत्वते" "इन्द्राय" इन्द्रार्थम् "पवस्व" चर॥ १॥

२ ३ १ १ ३ २ ३ १२ ३ २
तं त्वा विप्रा वचोविदः परिष्कृण्वन्ति धर्णसिम्।

१ २ ३ १ २
सं त्वा मृजन्त्यायवः॥२॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "तं" पवमानं "त्वां" त्वाम् "धर्णसिं" धर्त्तारं "विप्राः" प्राज्ञाः "वचोविदः" स्तोतारः "परिष्कृण्वन्ति" अलंकुर्वन्ति। अपि च "त्वा" "त्वाम्" "आयवः" मनुष्याः "सम्मृजन्ति" सम्यक् शोधयन्ति॥ २॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
रसं ते मित्रो अर्य्यमा पिबन्तु वरुणः कवे।

१ २ ३ १ २
पवमानस्य मरुतः॥३॥ [११]

अथ तृतीया। हे "कवे!" क्रान्तकर्मन् सोम! "पवमानस्य" चरतः "ते" तव रसं "मित्रः" "अर्य्यमा" च "वरुणः" च "मरुतः" च एते सर्वे देवाः "पिबन्तु"॥ ३॥ [११]

२ १ २ ३ १ २र
मृज्यमानः सुहस्त्या समुद्रे वाचमिन्वसि।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३क २र
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि॥१॥

ऋ० वसिष्ठः। छ० बृहती। दे० सोमः। मृज्यमानेति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्—तत्र प्रथमा। हे "सुहस्त्या!" हस्ते भवा हस्त्या अङ्गुलयः शोभनाङ्गुलिक सोम! "मृज्य-

मानः" शोध्यमानः त्वं "समुद्रे" अन्तरिक्षे कलशे वा "वाचं" शब्दम् "इन्वसि" प्रेरयसि। किञ्च हे "पवमान!" पूयमान सोम! "पिशङ्गं" हिरण्यैः पिशङ्गवर्णं "बहुलं" प्रभूतं "पुरुस्पृहं" बहुभिः स्पृहणीयं "रयिं" धनम् "अभ्यर्षसि" स्तोतॄणामभि चरसि प्रयच्छसि॥ १॥

२ ३उ ३ १२ ३२३ १२ ३१२
पुनानो वारे पवमानो अव्यये वृषो अचिक्रदद्वने।
३१२ ३१ ३२ ३ १ २
देवानाꣳ सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि
॥*२*॥ [१२]

अथ द्वितीया। "अयं" सोमः "वृषः" वृषभसदृशः सन् "पुनानः" अभिषूयमाणः सर्वं शोधयतु "अव्यये" अविमये "वारे" वाले पवित्रे "पवमानः" पूयमानः सन् "वने" वननीये "उदके" काष्ठे कलशे वा "अचिक्रदत्" शब्दमकरोत्। अथ प्रत्यक्षवादः। हे "सोम! पवमान!" त्वं "गोभिः" गव्यैः क्षीरादिभिः "अञ्जानः" अज्यमानः सन् "निष्कृतं" संस्कृतं देवानां स्थानम् "अर्षसि" गच्छसि॥ २॥ [१२]

१ २ ३ २उ ३ १ २ ३२ ३ १२
एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सिन्धुमातरम्।
१ २ ३ १ २
समादित्येभिरख्यत॥*१*॥

ऋ० अमहीयुः। छ० गायत्री। दे० सोमः। एतमुत्यमिति त्र्यृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्—तत्र प्रथमा। "सिन्धुमातरं" यस्य सोमस्य सिन्धवो नव मातरो भवन्ति। "त्यं"

तम् "एतम्" इमम् सोमं "दश क्षिपः" दशसङ्ख्याका अङ्गुलयो "सृजन्ति" शोधयन्ति। अपि च सोऽयम् "आदित्येभिः" आदित्यैः "समख्यत" सङ्गच्छते॥ १॥

१　२र ३ १ ३ १ २　३ १ २　३ २ ३ २
समिन्द्रेणोत वायुना सुत एति पवित्र आ।
१　२र　३ १ २
सꣳ सूर्य्यस्य रश्मिभिः॥*२*॥

अथ द्वितीया। "सुतः" अभिषुतः सोमः "पवित्रे" "इन्द्रेण" "समम् एति" सङ्गच्छते। "उत" अपि च "वायुना" समेति "सूर्य्यस्य" "रश्मिभिः" किरणैरपि समेति॥ २॥

२ ३ १ २　३ १ २ ३ १　२　३ १ २
स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्व मधुमान्।
१ २ ३ १　२र
चारुर्मित्रे वरुणे च॥*३*॥ [१३]

अथ तृतीया। हे सोम! "मधुमान्" मधुररसः "चारुः" कल्याण-रूपश्च सोऽभिषुतः त्वं "नः" अस्माकम् यज्ञे "भगाय" भगाख्याय देवाय "वायवे" "पूष्णे" च "मित्रे" मित्राय देवाय "वरुणाय" च "पवस्व" क्षर॥ ३॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः॥ ४॥

---

३ १ २　३ २ ३ १ २　३ १२
रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः।
३ २ ३　२ ३ १ २
क्षुमन्तो याभिर्मदेम॥*१*॥

ऋ० शुनःशेपः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ पञ्चमे

खण्डे—रेवतीर्नः-इति त्र्यचात्मकं प्रथमं सूक्तम्—तत्र, प्रथमा। "क्षुमन्तः" अन्नवन्तः "याभिः" गोभिः सह "मदेम" हृष्येम "इन्द्रे" "सधमादे" अस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति "नः" अस्माकं ता गावः "रेवतीः" क्षीराज्यादि-धनवत्यः "तुविवाजाः" प्रभूत-बलाश्च "सन्तु"॥ रेवतीः—रयि-शब्दात् मतुपि "रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)"—इति सम्प्रसारणम्, परपूर्वत्वे, "छन्दसीरः (८, २, १५)"—इति मतुपो वत्वम्, "वाच्छन्दसि (६, १, १०६)"—इति पूर्वसवर्णदीर्घः, "रै-शब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् (६, १, १७६ वा०)"—इति रै-शब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तम्। सधमादे—मद तृप्ति योगे चौरादिकः, सह मादयतीति सधमादः "सधमादस्थयोश्छन्दसि (६, ३, ९६)"—इति सह-शब्दस्य सध आदेशः, थाथादिना (६, २, १४४)—उत्तर-पदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते "परादिश्छन्दसि बहुलम् (६, २, १९९)"—इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। तुविवाजाः—बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १)। क्षुमन्तः—टु क्षु रु कु शब्दे (अदा० प०), अस्मात् क्विपि तुगभावश्छान्दसः, "ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् (६, १, १७६)"—इति मतुप उदात्तत्वम्। मदेम—मदी हर्षे (दि० प०), व्यत्ययेन शप्, अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्, ततो धातुस्वरः शिष्यते॥ १॥

१ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
आ घ त्वावां त्मना युक्त स्तोतृभ्यो धृष्णवीयानः।
१ २३ ३ १ ३क २र
ऋणोरक्षं न चक्र्योः॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "धृष्णो!" धार्ष्ट्ययुक्तेन्द्र! "त्वावान्"

त्वत्सदृशो देवताविशेषः, "त्मना" आत्मना अस्मदनुग्रह-बुद्ध्या युक्तः "ईयानः" अस्माभिर्याच्यमानः "स्तोतृभ्यः" स्तोतॄणा-मनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं "च" अवश्यम् "आ ऋणोः" आनीय प्रक्षिपतु । तत्र दृष्टान्तः—"चक्र्योः" रथस्य चक्रयोः "अक्षं न" यथा अक्षं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ त्वावान् वतुप्प्रकरणे "युष्म-दस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसङ्ख्यानम् (५, २, ८४ वा०)" —इति वतुप् "प्रत्ययोत्तर-पदयोश्च (७, २, ९८)"—इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः, "आ सर्वनाम्नः (६, ३, ९१)"—इति दकारस्यात्वं, वतुपः पित्वादनुदात्तत्वे (३, १, ४) प्राति-पदिक स्वरः शिष्यते । त्मना—"मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मनः (६, ४, १४१)"—इत्याकार-लोपः । धृष्णो—ञि धृषा प्रागल्भ्ये, "त्रसिगृधि-धृ षि क्षिपेः क्नु, आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । ईयानः-ईङ् गतौ, (दि० आ०) छन्दसि लिट् (३, १, १०५), तस्य "लिटः कानज्वा (३, २, १०७)"—इति कानजादेशः, "अचिश्नु धातु (६. ४, ७७)"—इत्यादिना इयङादेशः, "चितः (६, १, १६३)"—इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः—ऋण गतौ (तना० उ०) लङि व्यत्ययेन तिपः सिपि (३, १, ८५), "इतश्च (३, ४, ९७)"—इतीकारलोपः, "तनादि-कृञ्भ्य उः (३, १, ७९)",—सार्वधातुकगुणः (७, ३, ८४), "बहुलञ्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि"—इत्यड़ागमाभावः, विकरण-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षम्—"अक्षस्यादेवनस्य (फि० २, १२)"—इत्याद्युदात्तत्वम् । चक्र्योः—अकारस्येकारश्छान्दसः (३, १, ८५)" ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २र ३ २
आ यद्दुवः शतक्रतवा कामं जरितॄणाम् ।

२ ३उ ३ १ २र
ऋण्योरक्षं न शचीभिः ॥*३*॥ [१४]

अथ तृतीया। हे "शतक्रतो!" इन्द्र! "यत्" "दुवः" धनं कामितार्थरूपम् स्तोतृभिः प्राप्तव्यमस्ति तं कामं "जरितृणां" स्तोतृणामनुग्रहाय "आ ऋण्योः" आनीय प्रक्षिपसि। तत्र दृष्टान्तः—"शचीभिः" कर्मभिः शकटोचित-व्यापार-विशेषैः "अक्षं न" यथा अक्षं प्रक्षिपति तद्वत्॥ शचीभिः—शची-शब्दः शार्ङ्गरवादित्वात् (४, १, ७३) ङीबन्तत्वादाद्युदात्तः (३, १, ४)॥ ३॥ [१४]

२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे।
२ २ ३ १ २
जुहूमसि द्यविद्यवि ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। सुरूपकृत्नुमिति त्र्यचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा। "सुरूपकृत्नुं" शोभन-रूपोपेतस्य कर्मणः कर्त्तारमिन्द्रम् "ऊतये" अस्मद्रक्षणार्थम् "द्यविद्यवि" प्रतिदिनं "जुहूमसि" आह्वयामः॥ द्यो-शब्दः प्रातिपदिक-स्वरेणान्तोदात्तः (फि० १, १), "नित्यवीप्सयोः (८, १, ४)"—इति द्विर्भावः, "तस्यपरमाम्रेडितम् (८, १, २) "अनुदात्तञ्च (८, १, ३)"—इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम्। जुहूमसि—इत्यत्र "इदन्तोमसि (७, १, ४६)"—इति इकार आगमः, प्रत्यय-स्वरेण (३, १, ३) इकार उदात्तः आह्वाने दृष्टान्तः—"गोदुहे" गोधुगर्थं गां दोग्धीति गोधुक्; सत्सु द्विषेत्यादिना (३, २, ६१) क्विप्, कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३९) "सुदुघाम् इव" सुष्ठु दोग्ध्रीं गामिव यथा

लोके यो दोग्धा तदर्थं तस्य आभिमुख्येन दोहनीयां गामाह्वयन्ति तद्वत् सुष्ठु दुग्धे इति सुदुघा, "दुहः कब्घश्च (३, २, ७०)"—इति कप्प्रत्ययः हकारस्य च घकारः, कित्वाद् गुणाभावः (१, १, ५), कपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणोकार उदात्तः (६, १, १६२) ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब ।

३ २उ ३ २ ३ १ २
गोदा इद्रेवतो मदः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "सोमपाः" सोमस्य पातरिन्द्र ! सोमं पातुं "नः" अस्मदीयानि "सवना" सवनानि त्रीणि "उप" समीपे "आ गहि" आगच्छ सवना—सूयते सोम एष्विति सवनानि सुपो डादेशः (७, १, ३९) टिलोपश्च (६, ४, १४३), "लिति (६, १, १९३)"—इति प्रत्ययात् पूर्वस्याकारस्य उदात्तत्वम्। गहि—इत्यत्र गमेः "बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७३)"—इति शपो लुक्, हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना (६, ४, ३७) मकार-लोपः, "अतोहेः (६, ४, १०५)"—इत्याभीय-शास्त्रीये लुकि कर्त्तव्ये "असिद्धवदत्राभात् (६, ४, २२)"—इति आभाच्छास्त्रीयो मकार-लोपोऽसिद्धवद् भवति। आगत्य च "सोमस्य" सोमं "पिब", "रेवतः" धनवतः तव "मदः" हर्षः "गोदा इत्" गोप्रद एव, त्वयि हृष्टे सति अस्माभिर्गावो लभ्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ १ ३ २
अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २
मा नो अति ख्य आगहि ॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया। "अथ" सोमपानानन्तरं हे इन्द्र! "ते" तव "अन्तमानाम्" अन्तिकतमानामतिशयेन तव समीपवर्त्तिनां "सुमतीनां" शोभन मति युक्तानां शोभन प्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा "विद्याम" वयं त्वां जानीयाम यद्वा, सुमतीनां शोभन-बुद्धीनां कर्मानुष्ठान-विषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः बहुव्रीहिपक्षे पूर्वपद-प्रकृति-स्वरापवादो "नञ्सुभ्याम् (६, २, १७२)"—इत्युत्तरपदान्तोदात्तः। कर्मधारय-पक्षेऽपि अव्यय-पूर्वपद-प्रकृति-स्वरापवाद-कृत्स्वरेणान्तोदात्ततैव (६, २, १३९)। अतो मतुपि ह्रस्वादन्तोदात्ताच्च सुमति-शब्दात् परस्य नामो "नामन्यतरस्याम् (६, १, १७७)" —इत्युदात्तत्वम्। त्वमपि "नः" अस्मान् "अति" अतिक्रम्य "माख्यः" अन्येषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथयः ख्या प्रकथने (अदा० प०)—इत्यस्य लुङि "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३,१,५२)"। आगहि—गमेः शपो लुकि ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेति (६,४,३७) मकार-लोपस्यासिद्धवदत्राभादिति (६, ४, २२) असिद्धवद्भावात् "अतो हेः (६,४,१०५)"—इति लुङ् न भवति॥३॥ [१५]

२ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषा इव।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
महान्तं त्वा महीनाꣳ सम्राजं चर्षणीनाम्।
३ १ २र ३ १ २र
देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत्॥*१*॥

ऋ० मान्धाता। छ० महापंक्तिः। दे० इन्द्रः। उभेयदिन्द्र रोदसीति-त्र्यृचात्मकं तृतीयं सूक्तं; तत्र प्रथमा। हे "इन्द्र!" "उभे" "रोदसी" द्यावापृथिव्यौ "यत्" यः त्वम्

"आ पप्राथ" स्वतेजसा आपूरयसि प्रा पूरणे, आदादिकः (५०) छान्दसो लिट् (३, २, १०५) "उषा इव" यथा उषाः स्व-भासा सर्वं जगदापूरयति तद्वत् त्वं "मह्नीनां" महतां देवानांमपि "मह्नान्तम्" अधिकं "चर्षणीनां" मनुष्याणामपि "सम्राजम्" ईश्वरम् इन्द्रं "त्वा" त्वाम् "देवी" देवनशीला "जनित्री" माता जनयित्री अदितिः "अजीजनत्" अतः कारणात् सा "भद्रा" कल्याणी प्रशस्ता "जाता" जनेर्ण्यन्तात् साधुकारिणि तृन् (३, २, १३४), "जनिता मन्त्रे (६, ४, ५३)"—इति इड़ादौ णि-लोपो निपात्यते, ऋन्नेभ्य इति ङीप् (४, १, ५) ॥ १ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
दीर्घं ह्यङ्कुशं यथा शक्तिं बिभर्षि मन्तुमः।
१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र
पूर्वेण मघवन्पदा वयामजो यथा यमः।
३ १ २र ३ १ २र
देवीजनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "दीर्घम्" आयतम् "अङ्कुशं" सृणिं "यथा बिभर्षि" एव मायतां "शक्तिं" हे "मन्तुमः!" मन्तु ज्ञाने, तद्वन्! "मतुवसो रुः (८, ३, १)"—इति सम्बुद्धौ नकारस्य रुत्वम् ईदृशेन्द्र! बिभर्षि धारयसि। डु भृञ् धारण-पोषणयोः जौहोत्यादिकः, श्लौ "भृञामित् (७, ४, ७६)"—इत्यभ्यासस्येत्वम् हे "मघवन्" धनवन्निन्द्र! यथा "पूर्वेण" देहस्य पूर्वभागे वर्त्तमानेन "पदा" पादेन "अजः" छागः "वयां" शाखां आकर्षति तथा पूर्वोक्तया शक्त्या आक्रम्यामः शत्रून् नियच्छसि—यमेर्लेट्यड़ागमः, "बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)"—इति शपो लुक्। गतमन्यत् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ १२ ३ १
अव स्म दुर्हृणायतो मर्त्तस्य तनुहि स्थिरम् ।
३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्माꣳ अभिदासति ।
३ १ २२ ३ १ २२
देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत्
॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । "दुर्हृणायतः" दुःखप्रद-हरणमाचरतः "मर्त्तस्य" मनुष्यस्य शत्रोः "स्थिरं" दृढ़ं बलम् "अव तनुहि" अवततं नीचीनं कुरु । "स्म"—इति पूरकः । "तम्" शत्रुम् "ईम्" एनम् अधस्पदं पादयोरधस्ताद्वर्त्तमानं "कृधि" कुरु । "यः" शत्रुः "अस्मान्" "अभिदासति" उपक्षिपति । समानमन्यत् ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य सप्तमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

---

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
परि स्वानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षरत् ।
१ २ ३ १ २
मदेषु सर्वधा असि ॥*१*॥

ऋ०असितो देवलः वा । छ०गायत्री । दे०सोमः । अथ षष्ठे खण्डे—परिस्वान इति तृचात्मके प्रथमं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा । अयं "सोमः" "पवित्रे" दशापवित्रे "पर्य्यक्षरत्" परितः क्षरति । कीदृशः सन् ? "स्वानः" शब्दायमानः "सुवानः"—इति बह्वृचानां पाठः सूयमानः "गिरिष्ठाः" गिरिस्थायी ग्रावस्तु वर्त्तमान इत्यर्थः । हे सोम ! स त्वं "मदेषु" मादकेषु सोमेषु "सर्वधा असि" सर्वस्य धाता दाता च भवसि ॥ १ ॥

२उ ३ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २र
त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्धसः।
१ २ ३ १ २
मदेषु सर्वधा असि ॥*२ ॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "त्वं" "विप्रः" विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशो वा त्वञ्च "कविः" मेधावी, अतस्त्वम् "अन्धसः" अन्नात् जातं "मधु" मधुरसं प्रयच्छसीति शेषः ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वे विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत।
१ २ ३ १ २
मदेषु सर्वधा असि ॥*३*॥ [१७]

अथ तृतीया। हे सोम! "त्वे" त्वयि "पीतिं" पानं "विश्वे देवासः" सर्वे देवाः "सजोषसः" समान-प्रीतयः सन्तः "आशत" प्राप्नुवन् ॥ ३ ॥ [१७]

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इडानाम्।
२ ३ १ २ ३ २
सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥*१*॥

ऋ० ऋणवः। छ० गायत्री। दे० सोमः। ससुन्वे-इति-प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा। "सः" सोमः "सुन्वे" अभिषुवे ऋत्विग्भिः, यः सोमः वसूनां धनानाम् "आनेता", यश्च "रायां" रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रायो गावः तेषा मानेता, यश्च "इड़ानाम्" अन्नानाञ्च, यश्च सोमः "सुक्षितीनां" सुनिवासानां शोभन-मनुष्य-युक्तानां गृहाणाम् आनेता विद्यते, सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ १
यस्य त इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्य्यमणा भगः ।
१ २र ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
आ येन मित्रावरुणा करामह एन्द्रमवसे महे
॥*२*॥ [१८]

अथ द्वितीया। हे सोम! "यस्य" प्रसिद्धस्य "ते" तव रसम् "इन्द्रः" "पिबात्" पिबति पा पाने (भ्वा० प०), लेट्यडागमः "यस्य" यञ्च सोमं "मरुतः" पिबन्ति, "वा" अपि च "अर्य्यमणा" एतन्नामकेन देवेन सह "भगः" देवः "यस्य" यं सोमं पिबति, "येन" सोमेन "मित्रावरुणा" मित्रावरुणौ वयम् "आ करामहे" अभिमुखीकुर्महे। तथा "महे" महते "अवसे" रक्षणाय येन च सोमेन "इन्द्रम्" अभिमुखीकुर्महे, तं त्वामभिषुणोमीत्यर्थः ॥ २ ॥ [१८]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत ।
२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
शिशुं न हव्यैः स्वदयन्त गूर्त्तिभिः ॥*१*॥

ऋ० पर्वतनारदौ। छ० उष्णिक्। दे० सोमः। तं व इति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्; तत्र, प्रथमा। हे "सखायः!" ऋत्विजः! "वः" यूयं "मदाय" देवानां मदार्थं "पुनानं" पूयमानं तं सोमम् "अभि गायत" अभिष्टुत। "तम्" इमं सोमं "शिशुं न" शिशुमिव अलङ्कारैः क्षीरादिभिश्च स्वादूकुर्वन्ति, तद्वत् "हव्यैः" हविर्भिः मिश्रणैः "गूर्त्तिभिः" स्तुतिभिश्च "स्वदयन्त" स्वादूकुर्वन्ति ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सं वत्स इव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते ।

३ १ २र ३ १ ३ १ २
देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "हिन्वानः" प्रेर्य्यमाणः "इन्दुः" सोमः वसतीवरीभिः "समज्यते" सम्यक् सिक्तो भवति। तत्र दृष्टान्तः—"वत्स इव" वत्सो यथा "मातृभिः" गोभिः समक्तो भवति, तद्वत्। कीदृशः? "देवावी." देवानां रक्षकः, "मदः" मदकरः "मतिभिः" स्तुतिभिः "परिष्कृतः" अलङ्कृतः भूषणार्थे "सम्पर्य्युपेभ्यः (६, १, १३७)"—इति सुड़ागमः, "परिनिविभ्यः (८, ३, ७०)"—इति सुटः षत्वम् ॥ २ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र ३ १ १
अयं दक्षाय साधनोऽयꣳ शर्धाय वीतये।
३ १ ३ २ ३ १ २ ३ २
अयं देवेभ्यो मधुमत्तरः सुतः ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया। "अयं" सोमः "दक्षाय" बलाय वर्द्धनाय वा "साधनः" साधयिता भवति, तथा "अयं" सोमः "शर्द्धाय" बलाय "वीतये" देवानां भक्षणार्थं च भवति, "सुतः" अभिषुतः, "अयं" सोमः "देवेभ्यः" इन्द्रादिभ्यः" "मधुमत्तरः" अतिशयेन माधुर्य्य युक्तो भवति अत्यन्तं मदकरो भवतीति वा ॥ ३ ॥ [१८]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३क २र ३ १ २
मित्राः स्वाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥*१*॥

ऋ० मनुः। छ० अनुष्टुप्। दे० सोमः। सोमाःपवन्त इति-तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्; तत्र, प्रथमा। "गातु-

वित्तमाः” अतिशयेन मार्गस्य लम्भकाः “इन्दवः” दीप्ताः “सोमाः” “पवन्ते अस्मभ्यम्” अस्मदर्थं चरन्ति आगच्छन्ति वा। कीदृशाः? “मित्राः” देवानां सखिभूताः, “स्वानाः” सुवानाः अभिषूयमाणाः “अरेपसः” पाप-रहिताः, अतएव “स्वाध्यः” शोभन-ध्यानाः “स्वर्विदः” सर्वज्ञाः स्वर्गप्रापका वा ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

ते पूतासो विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

सूरासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥*२*॥

अथ द्वितीया। “पूताः” पवित्रेण परिपूताः, “विपश्चितः” मेधाविनः, “दध्याशिरः” दध्यामिश्रणाः, “घृते” वसतीवर्य्याख्ये उदके “जिगत्नवः” गमन-शीलाः “ध्रुवाः” तत्र स्थैर्य्येण वर्त्तमानाः “ते” “सोमासः” सोमाः “सूरासः न” सूर्य्या इव “दर्शतासः” पात्रेषु सर्वैर्दर्शनीया भवन्ति ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः ॥*३*॥ [२०]

अथ तृतीया। “गोः” अनडुहः “अधित्वचि” अधिषवण-चर्मणि “चिताना” ज्ञायमाना “अद्रिभिः” ग्रावभिः विविधैः “सुष्वाणासः” स्तूयमानाः “वसुविदः” वसुनो लम्भकाः “एते” सोमाः अस्मभ्यम् “इषम्” अन्नम् अभितः “समस्वरन्” सम्यक् शब्दयन्ति प्रयच्छन्तीति यावत् ॥३॥[२०]

२ २ ३ १ २ ३ १ २र
अया पवा पवस्वैना वसूनि
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
माᳪश्चत्व इन्दो सरसि प्रधन्व।
३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १
ब्रध्नश्चिद्यस्य वातो न जूतिं
२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पुरुमेधाश्चित्तकवे नरं धात्॥*१*॥

ऋ० कुत्सः। छ० त्रिष्टुप्। दे० सोमः। अयायापवेति-त्वचात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा। हे सोम! "अया" अनया "पवा" पवमानया "धारया" "एना" एनानि "वसूनि" धनानि "पवस्व" क्षर। पवा—पूञ् पवने (क्र्या० प०) "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, १७८)"—इति विच् प्रत्ययः, आर्द्धधातुक-लक्षणो गुणः, "सावेकाच (६, १, १६८)"—इति तृतीयाया उदात्तत्वम्। तथा हे "इन्दो!" त्वं "मांश्चत्वे" मन्यमानानां चातके "सरसि" उदके वसतीवर्य्याख्ये "प्रधन्व" प्रगच्छ। "यस्य" सोमस्य शोधने सति "ब्रध्नश्चित्" सर्वेषां प्रज्ञापको मूलभूतो वा आदित्योऽपि "वातः न" वायुरिव "जूतिं" वेगं प्राप्तः सन् क्षिद्ध "पुरुमेधश्चित्" बहुविध-प्रज्ञ इन्द्रोऽपि "तकवे" तकतिर्गति-कर्मसु पठितः (निघ० २, १४ ६९), अस्मादौणादिक उन् प्रत्ययः। सोमं गच्छत; मह्यं "नरं" कर्मनेतारं पुत्रं "धात्" ददातु प्रयच्छतु। स त्वं प्रधन्वेति पूर्वेण सम्बन्धः॥

"यस्य"-"अत्र"—इति पाठौ, "जूति"-"जतः"—इति, "धात्"-"दात्"—इति च॥ १॥

३ १ २ १ १ २३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

उत न एना पवया पवस्वाधि श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २र

षष्टिꣳ सहस्रा नैगुतो वसूनि

३ २उ ३ १ २ ३ १ २

वृक्षं न पक्वं धूनवद्रणाय ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "उत" अपि च "श्रवाय्यस्य" सर्वैः श्रवणीयस्य तव "श्रुते" प्रसिद्धे यद्वा, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी श्रुत-शब्दस्य "तीर्थे" स्थाने "नः" अस्माकं स्वभूते यज्ञे "एना" अनया "पवया" पूयमानया "धारया" अधिकं "पवस्व" चर। "नैगुतः" नीचीनं गन्तवे न-शब्दायन्त इति निगुतः शत्रवः, तेषां हन्तृत्वेन सम्बन्धी सोऽयं सोमः "षष्टिं" षष्टि-सङ्ख्याकानि "सहस्रा" सहस्राणि "वसूनि" धनानि "रणाय" शत्रूणां जयार्थं धनवत् अस्मानकम्पयत् प्रायच्छदिति यावत्। कथमिव? "वृक्षं न पक्वं" पक्व-फलं वृक्षं यथा कम्पयति फलार्थी, तद्वत्॥ २॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १

महीमे अस्य वृष नाम शूषे

२र ३ १२ ३ १२

माꣳश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे ।

१ २ ३ १ २ ३२३ २ ३ २ ३

अस्वापयन्निगुतः स्नेहयच्चापामित्राꣳ

१ ३ १ २ ३ २

अपाचितो अचेतः ॥*३*॥ [२१]

अथ तृतीया। "मही" महते प्रभूते "वृषनाम" सुपां

सुलुगिति (७, १, ३९) सुपो लुक् वृषनामनी वर्षण-नमने, शराणां वर्षणं, शत्रूणां नमनम्, "इमे" एते द्वे कर्मणी "अस्य" सोमस्य "शूषे" सुखकरे भवत:; ये च कर्मणी "मांश्चत्वे" अश्वनामैतत् (निघ० १, १४, १८) अश्वै: क्रियमाणे युद्धे तत्साध्यत्वाद् युद्धमिह गृह्यते "वा" अपि वा "पृशने" स्पर्शन-साध्ये बाहु-युद्धे "वधत्ने" शत्रूणां हिंसन-शीले भवत:। सोऽयं "निगुत:" नीचै: शब्दायमानान् शत्रून् "अस्वापयत्" असूषुपत् अवधीदित्यर्थ:। किञ्च "स्नेहयत्" प्राद्रवयत् संग्रा-माच्छत्रून्। अथ प्रत्यक्ष:। हे सोम! स त्वम् "अमित्रान्" शत्रून् "अपाचेत" अपगमय। तथाच "अपाचित:" अग्नि-चयन मकुर्वत: नास्तिकांश्च "इत:" अस्मच्छकाशात् अपाचेत अपगमय अचतिर्गतिकर्मा (स्वा० प०) ॥ ३ ॥ [२१]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य सप्तमस्याध्यायस्य षष्ठ: खण्ड:।

---

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३क २र
अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भुवो वरूथ्य:
॥*१*॥

ऋ० बन्धु:। छ० द्विपदा-त्रिष्टुप्। दे० अग्नि:। अथ सप्तम-खण्डे—प्रथमतृचे, प्रथमा। हे "अग्ने!" "वरूथ्य:" वरणीय: सम्भजनीय:। यद्वा, वरूथै: परिधिभिर्वृत: त्वं "न:" अस्माकम् "अन्तम:" अन्तिकतम: "भुव:" भव। "उत" अपि च "त्राता" रक्षक: "शिव:" सुखकरश्च भव॥

"भुव:"-"भव"—इति पाठौ॥ १॥

१ २३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः
॥*२*॥

अथ द्वितीया। "वसुः" वासकः "अग्निः" सर्वेषामग्रणीः "वसुश्रवाः" व्याप्तान्तस्त्वं "अच्छ" आभिमुख्येन "नक्षि" अस्मान् व्याप्नुहि। "द्युमत्तमः" अतिशयेन दीप्तिमान् त्वं "रयिं" पश्वादिलक्षणं धनं "दाः" अस्मभ्यं देहि॥

"द्युमत्तमः"-"द्युमत्तमम्"—इति पाठौ॥ २॥

१ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः
॥*३*॥ [२२]

अथ तृतीया। हे "शोचिष्ठ" अतिशयेन शोचिष्मन्! "दीदिवः" स्वतेजोभिर्दीप्ताग्ने! "तं" त्वां "सुम्नाय" सुखाय सुम्नमिति सुखनामैतत् (निघ० ३, ६, १७) तदर्थं "सखिभ्यः" समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः सुखार्थञ्च "नूनम्" "ईमहे" याचामहे॥ ३॥ [२२]

३ २उ ३ १ २ ३ १ १ ३ १ २ ३ २
इमा नु कं भुवना सीषधेमेन्द्रश्च विश्वे च देवाः॥*१

ऋ० आप्त्यः। छ० द्विपदा-त्रिष्टुप्। दे० विश्वेदेवाः। अथ द्वितीय-तृचे—प्रथमा। "इमा" इमानि परिदृश्यमानानि भुवनानि "नु" क्षिप्रं "सीषधेम" साधयेम वशीकरवाम। "कम्"—इति पूरकः यद्वा, इमानि सर्वाणि भूतजातानि अस्मभ्यं कं सुखं सीषधेम साधयन्तु; पुरुषव्यत्ययः (३,१,८५) "इन्द्रश्च" "विश्वे" सर्वे अन्ये "देवाः च" स्तुत्या प्रीत्या "इमम्" अर्थम् साधयन्तु।

"सीषधेम"-"सीषधाम"—इति पाठौ॥ १॥

३ १ २ ३क २र ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
यज्ञं च नस्तन्वञ्च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह सीषधातु
॥*२*॥

अथ द्वितीया। "नः" अस्माकं "यज्ञं" ज्योतिष्टोमादिकञ्च यागं "तन्वं" शरीरञ्च "प्रजां" पुत्रादिकाञ्च "आदित्यैः" अदिति-पुत्रैः अन्यैर्देवैः सह वर्त्तमानः "इन्द्रः" "सीषधातु" साधयतु ॥

"सहसीषधातु"-"सहचीक्लपानि"—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा करत्
॥*३*॥ [२३]

अथ तृतीया। "आदित्यैः" अदिति-पुत्रैः मित्रादिभिः "मरुद्भिः" च "सगणः" गण-सहितः "इन्द्रः" "अस्माकम्" अस्मभ्यम् "भेषजानि" औषधानि "करत्" करोतु ॥

"भेषजाकरत्"-"भूत्वविताततनूनाम्"—इति पाठौ ॥३॥ [२३]

१ २र
प्र वोऽर्चोप० ॥ [२४]

इति अर्द्धप्रपाठकः ।

ऋ० सम्पात ऋषिः। छ० द्विपदा-त्रिष्टुप्। दे० उषा। अथैकर्गात्मकं सूक्तं प्रवोर्चोपेति, चतुरचरात्मिका काचिदियमिग्रूपा ; यथा बह्वृचानां "भद्रन्नो अपिवातयमनः"—इत्येक

एव पाद ऋगात्मकस्य तद्वत्। हे ऋत्विग्यजमानाः! "वः" यूयम् "उप" समीपे "प्रार्च्च" प्रकर्षेणेन्द्रं पूजयत ॥ १ ॥ [२४]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरग्रन्थस्य सप्तमस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ७ ॥

इति चतुर्थस्यार्द्धः-प्रपाठकः।

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-बुक्क-भूपाल-साम्राज्य धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरग्रन्थे सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ८ ॥

अथाष्टमाध्याय आरभ्यते।

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति।
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ ३ ३ २ ३क २र ३ १ २
महिव्रतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अभ्येति रेभन्
॥*१*॥

ऋ० असित-देवलौ। छ० गायत्री। दे० सोमः। तत्र, प्रकाव्यमिति प्रथमे खण्डे—द्वादशर्चे प्रथमे सूक्ते—प्रथमा। "उशनेव" एतन्नामक ऋषिरिव "काव्यं" कवि-कर्म स्तोत्रं "ब्रुवाणः" उच्चारयन् "देवः" स्तोता "देवानाम्" इन्द्रादीनां "जनिमा" जन्मानि "प्र विवक्ति" प्रकर्षेण ब्रवीति। वच परि-

अदा॰ प॰) व्यत्ययेन विकरणस्य श्लुः (३, १, ३९), "... छन्दसि (७, ४, ७८)"—इत्यभ्यासस्येत्वम्, "मह्नि-व्रतः" प्रभूतकर्मा, "शुचिबन्धुः"। बध्नन्ति शत्रूनिति बन्धूनि तेजांसि बलानि वा। दीप्ततेजस्कः, "पावकः" पापानां शोधकः, "वराहः" वरञ्च तदहश्च वराहः "राजाहः सखिभ्यष्टच् (५, ४, ९१)"—इति टच् समासान्तः ; तस्मिन्नहनि अभिषूय-माणत्वेन तद्वान् ; अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् (५, २, १२७) तादृशः सोमः "रेभन्" रेभनं शब्दं कुर्वन्, "पदा" पदानि पात्राणि "अभ्येति" अभिगच्छति ; यद्वा, यथा कश्चन वराहः पदा पादेन भूमिं विक्राममाणः शब्दं करोति तद्वत् ॥ १ ॥

२ ३   २ ३१ २ ३ २उ ३ २उ   ३ १ २
प्र हꣳसासस्तृपला वग्नुमच्छामादस्तं वृषगणा अयासुः ।
३   २ ३ १ २   ३   १ २
अङ्गोषिणं पवमानꣳ सखायो
३ १ २ ३ १   २र   ३ २
दुर्मर्षं वाणं प्र वदन्ति साकम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "हंसासः" शत्रुभिर्हन्यमाना हंसा इव आचरन्तो वा "वृषगणाः" एतन्नामका ऋषयः "अमात्" शत्रूणां बलात् त्रासिताः सन्तः "तृपला" तृपलं सुपां सुलु-गिति सोराकारादेशः (७, १, ३९)। तृपल-शब्दः क्षिप्र-वाची, तदुक्तं यास्केन—"तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी (निरु॰ नै॰ ५, १२)"—इति क्षिप्रं प्रहारिणं "वग्नुम्" अभिषव-शब्दम् "अच्छ" अभिलक्ष्य "अस्तं" यज्ञगृहं "प्रायासुः" प्रायासिषुः प्रगच्छन्ति। ततः "सखायः" स्तुत्य-स्तोतृत्व-लक्षणेन सम्बन्धेन सखिभूताः स्तोतारः "अङ्गोषिणं" सर्वैर-

भिगन्तव्यं यद्वा, अङ्गोषिणं स्तोत्राईं, "दुर्मर्षं" शत्रुभिः दुर्धरं दुःसहम्; एवंविधं "पवमानं" सोमम् उद्दिश्य "वाणं" वाद्यविशेषं "साकं" सह वव"प्र वदन्ति" प्रवादयन्ति तदुपलक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः॥ २॥

१ २ १ २ ३ २उ
स योजत उरुगायस्य जूतिं

३ १ २ ३ १ २र
वृथा क्रीडन्तं मिमते न गावः।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृज्रः

॥३॥

अथ तृतीया। "सः" सोमः "उरुगायस्य" बहुभिः स्तुत्यस्य आत्मनः "जूतिं" गतिं "योजते" युनक्ति अन्तरिक्षे प्रेरयति। "वृथा क्रीडन्तम्" अनायासेन विहरन्तं गच्छन्तं सोमं "गावः" अन्यो गन्तारः "न मिमते" न परिच्छिदन्ति मातुं न शक्नुवन्ति इत्यर्थः। किञ्च "तिग्मशृङ्गः" शृणन्ति हिंसन्ति तमांसीति शृङ्गाणि तेजांसि तीक्ष्ण-तेजस्कः "परीणसं" बहुनामैतत् (निघ० ३, १, ७) बहुविधं तेजः "कृणुते" करोतु अन्तरिक्षे वर्त्तमानो यः सोमः "दिवा" अहनि "हरिः" हरितवर्णः "ददृशे" दृश्यते न प्रकाशत इत्यर्थः, "नक्तं" रात्रौ तु "ऋज्रः" ऋजुगामी विस्पष्टः प्रकाशयुक्तो दृश्यते॥ ददृशे—दृशेः कर्मणि लिटि रूपम्॥ ३॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २३ १ २
प्र स्वानासो रथा इवार्वन्तो न श्रवस्यवः।

१ २ ३ १ २
सोमासो राये अक्रमुः ॥४॥

अथ चतुर्थी। "स्वानासः" अभिषव-वेलायामुपरवेषु शब्दं कुर्वन्तः "सोमासः" सोमाः "रथा इव" यथा शब्दं कुर्वन्तो रथाः तथा, "अर्वन्तो न" यथा शब्दं कुर्वन्तो अश्वाः तथा, "अवस्यवः" शत्रुभ्यः सकाशादन्नमिच्छन्तो "राये" यजमानानां धनाय "प्राक्रमुः" प्रगच्छन्ति ॥ ४ ॥

२ २ ३ १ २ २ ३ १ २र
हिन्वानासो रथा इव दधन्विरे गभस्त्योः।

१ २ ३ १ २
भरासः कारिणामिव ॥*५*॥

अथ पञ्चमी। "रथा इव" युद्धदेशं प्रति यथा रथाः तथा "हिन्वानासः" यागदेशं प्रति गच्छन्तः सोमाः ऋत्विजां "गभस्त्योः" बाह्वोः "दधन्विरे" धीयन्ते। तत्र दृष्टान्तः— "भरासः" भराः "कारिणामिव" यथा भारवाहानां बाह्वोर्धीयन्ते तद्वत् ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
राजानो न प्रशस्तिभिः सोमासो गोभिरञ्जते।

३ २उ ३ २ ३ १ २
यज्ञो न सप्त धातृभिः ॥*६*॥

अथ षष्ठी। "सोमासः" सोमाः "प्रशस्तिभिः प्रशस्ताभिः स्तुतिरूपाभिः वाग्भिः "राजानो न" यथा राजानः "सप्तधातृभिः" सप्त-होत्राभिः "यज्ञो न" यथा च यज्ञः तथा "गोभिः" गोविकारैः पयोभिः "अञ्जते" अज्यते संस्क्रियत इति ॥६॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
परि स्वानास इन्दवो मदाय बर्हणा गिरा।

१ २ ३ १ २
मधो अर्षन्ति धारया ॥७॥

अथ सप्तमी। "स्वानासः" सुवानाः अभिषूयमाणाः "इन्दवः" सोमाः "बर्हणा" महत्या "गिरा" स्तुति-रूपया वाचा युक्ताः सन्तः "मदाय" मदार्थं "मधोः" मधुर-रसस्य "धारया" "परि अर्षन्ति" परितो गच्छन्ति ॥

"परिस्वानासः"—"परिसुवानासः"—इति पाठौ, "मधोः" "सुताः"—इति च ॥ ७ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
आपानासो विवस्वतो जिन्वन्त उषसो भगम्।

२ ३ २ ३ १ २
सूरा अण्वं वि तन्वते ॥८॥

अथ अष्टमी। "विवस्वतः" दीप्तिमतः इन्द्रस्य "आपानासः" "आपानभूताः "उषसः" "भगं" शोभां "जिन्वन्तः" प्रेरयन्तः "सूराः" सरन्तः सोमाः "अण्वं वि तन्वते" अभिषव-वेलायां सुपर्वेषु शब्दं कुर्वन्ति ॥

"जिन्वन्तः"-"जनम्"—इति पाठौ ॥ ८ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अप द्वारा मतीनां प्रत्ना ऋण्वन्ति कारवः।

२ ३ १२ ३ १२
वृष्णो हरस आयवः ॥९॥

अथ नवमी। "मतीनां कारवः" स्तुतीनां कर्त्तारः "प्रत्नाः" पुराणाः "वृष्णः" सेचकस्य सोमस्य "हरसः" आहर्त्तारः "आयवः" मनुष्याः ऋत्विजः "द्वारा" यज्ञस्य द्वाराणि "अप ऋण्वन्ति" विवृण्वन्ति ॥ ९ ॥

२ १२ ३ १ २ ३ १ २
समीचीनास आशत होतारः सप्तजानयः।
३१ २र३ १ २
पदमेकस्य पिप्रतः ॥*१०*॥

अथ दशमी। "समीचीनासः" समीचीनाः "जामयः" जाति-सदृशाः "एकस्य" सोमस्य "पदं" स्थानं "पिप्रतः" पूरयन्तः "सप्त होतारः" यज्ञे "आशत" व्याप्नुवन्ति॥

"आशत"-"आसत"—इति पाठौ, "जानयः"-"जामयः" —इति च॥ १०॥

२ ३ १ २ ३ १ १३ १ २ ३ १ २ ३ २
नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुषा सूर्य्यं दृशे।
३ १ २र३ १ २
कवेरपत्यमा दुहे ॥*११*॥

अथैकादशी। "नाभिं" यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं "नः" अस्माकं "नाभा" नाभौ अहम् "आददे" सोमं पीत्वा नाभिस्थाने करोमीत्यर्थः। किमर्थम्? "चक्षुषा" "सूर्य्यं" "दृशे" द्रष्टुम्। किञ्च, "कवेः" क्रान्त-कर्मणः सोमस्य "अपत्यम्" अंशुम् "आ दुहे" आ पूरयामि॥

"चक्षुषा सूर्य्यन्दृशे"—"चक्षुश्चित्सूर्य्ये सचा"—इति पाठौ॥११॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
अभि प्रियं दिवस्पदमध्वर्य्युभिर्गुहा हितम्।
१ २ ३ १ २
सूरः पश्यति चक्षसा ॥*१२*॥ [१]

अथ द्वादशी। "सूरः" सुवीर्य्यः इन्द्रः "चक्षसा" चक्षुषा "दिवः" दीप्तस्य आत्मनः "प्रियं पदम्" अध्वर्य्युभिः "गुहा"

गुहायां हृदये "हितं" निहितं पीतं सोमम् "अभि पश्यति" ॥

· "प्रियम्"-"प्रिया"—इति पाठौ ॥ १२ ॥

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

---

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

असृग्रमिन्दवः पथा धर्मन्नृतस्य सुश्रियः ।

३ १ २ ३ १ २

विदाना अस्य योजना ॥*१*॥

ऋ० जमदग्नि-असित-देवलाः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीयखण्डे असृग्रमिति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तम्; तत्र प्रथमा । "अस्य" अनेन यजमानेन कृतान् "योजना" तद्देवता योग्यान् सम्बन्धान् "विदानाः" जानन्तः "सुश्रियः" शोभन-श्रयणाः "इन्दवः" सोमाः "धर्मन्" कर्मणि "ऋतस्य" यज्ञस्य "पथा" मार्गेन "असृग्रम्" हविर्धानात् सृज्यन्ते ॥

"योजना"-"योजनम्"—इति पाठौ ॥ १ ॥

२उ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र

प्र धारा मधो अग्रियो महीरपो वि गाहते ।

३ २ ३ २ ३ १ २

हविर्हविःषु वन्द्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । "हविःषु" हविषां मध्ये "वन्द्यः" स्तुत्यः "हविः" हविरात्मकः यः सोमः "महीः" महतीः "अपः" वसतीवरीः "विगाहते", तस्य "मधोः" सोमस्य "अग्रियः" मुख्या धाराः प्रपतन्तीत्यर्थः ॥

"मधोः"-"मध्वः"—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
प्र युजा वाचो अग्रियो वृषो अचिक्रदद्वने।
२ ३ २ ३१ २ ३ २
सद्माभि सत्यो अध्वरः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। "अग्रियः" हविषां मध्ये मुख्यः सोमः "युजाः" युक्ताः "वाचः" प्रकरोतीत्यर्थः। एतदेव दर्शयति- "वृषः" कामानां वर्षकः "सत्यः" सत्यभूतः "अध्वरः" हिंसा-वर्जितः सोमः "सद्म" यज्ञगृहं "अभि" प्रति "वने" उदके अचिक्रदत् शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

"वृषो अचिक्रदत्"—"वृषावचिक्रदत्"—इति पाठौ ॥ ३ ॥

२ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
परि यत्काव्या कविर्नृम्णा पुनानो अर्षति।
२र३ १ २
स्ववाजी सिषासति ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी। "कविः" क्रान्तकर्मा सोमः "नृम्णा" नृम्णानि बलानि "पुनानः" शोधयन् "काव्या" काव्यानि कवि-कर्माणि स्तोत्राणि "यद्" यदा "परि अर्षति" परि-गच्छति, तदा "स्वः" स्वर्गे "वाजी" बलवान् अन्नवान्वेन्द्रः "सिषासति" यागं प्रत्यागन्तुं स्वकीयं बलं सम्भक्तुमिच्छति ॥

"पुनानः"-"वसानः"—इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
पवसानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
यदीमृण्वन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी। "यद्" यदा "ईम्" एनं सोमं "वेधसः"

कर्मणां कर्त्तारः ऋत्विजः "ऋखन्ति" प्रेरयन्ति, तदा "पवमानः" चरन्नेष सोमः "स्पृधः" स्पर्द्धमानान् याग-विघ्नकारिणः राक्षसादीन् "अभिसीदति" नाशयितुमभिगच्छति। तत्र दृष्टान्तः—"विशः राजा इव" यथा राजा विशः स्पर्द्धमानान् मनुष्यान् नाशयितुमभिगच्छति तद्वत् ॥ ५ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २
अव्या वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति।

३ १ २ ३ २
रेभो वनुष्यते मती ॥*६*॥

अथ षष्ठी। "हरिः" हरितवर्णः "प्रियः" देवानां प्रियतम एव सोमः "वनेषु" उदकेषु सम्पृक्तः "अव्याः" अवेः "वारे" वाले "परि सीदति" किञ्च "रेभः" अभिषव-वेलायाम् उपरवेषु शब्दं कुर्वन् "मती" मत्या स्तुत्या "वनुष्यते" सेव्यते ॥ ६ ॥

२ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र
स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति।

२ ३ १ २ ३ १ २
रणा यो अस्य धर्मणा ॥*७*॥

अथ सप्तमी। "यः" यजमानः "अस्य" सोमस्य "धर्मभिः" कर्मभिः क्रयणाभिषवादिभिः "रण" रमते, "सः" यजमानः "वायुम्", "इन्द्रम्", "अश्विना" अश्विनौ च "मदेन" "साकं" सह "गच्छति" प्राप्नोति ॥ ७ ॥

२ ३१ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ मित्रे वरुणे भगे मधोः पवन्त ऊर्मयः।

३ १ २ ३ १ २
विदाना अस्य शक्मभिः ॥*८*॥

अथाष्टमी। येषां यजमानानां "मधोः" सोमस्य "ऊर्मयः" तरङ्गाः "मित्रावरुणा" मित्रावरुणौ देवौ "भगं" भगाख्यं देवञ्च प्रति "पवन्ते" चरन्ति, ते यजमानाः "अस्य" सोमस्य इदं सोमं "विदानाः" जानन्तः "अक्रभिः" सुखैः सङ्गच्छन्त इति शेषः॥ ८॥

३ १ २   ३ २उ   ३   १ २   ३ १ २
अस्मभ्यꣳ रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये।

२ ३   १ २ ३ १   २
श्रवो वसूनि सं जितम्॥*९*॥

अथ नवमी। हे "रोदसी" द्यावापृथिव्यौ! युवां "मध्वः" देवानां मादयितुः "वाजस्य" सोमात्मकस्यान्नस्य "सातये" लाभाय "अस्मभ्यं" "रयिं" धनं "श्रवः" अन्नञ्च "वसूनि" वासकान्यन्यान्यपि पश्वादीनि "सञ्जितं" सञ्जयन्तं प्रयच्छतमित्यर्थः॥ ९॥

२   ३   १ २   ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ ते दक्षं मयोभुवं वह्निमद्या वृणीमहे।

२ ३ १ २ ३ १ २
पान्तमा पुरुस्पृहम्॥*१०*॥

अथ दशमी। हे सोम! यष्टारो वयं "ते" तव स्वभूतं "दक्षं" बलम् "अद्य" अस्मिन् यागदिने "आ" आभिमुख्येन "वृणीमहे" सम्भजामहे। कीदृशम्? "मयोभुवं" सुखस्य भावकम् "वह्निं" धनादीनां प्रापकम् "पान्तं" शत्रुभ्यो रक्षकम् "पुरुस्पृहं" बहुभिः स्पृहणीयं कामानाम्॥ १०॥

१   २ १   २र ३ २उ   ३ १   २ ३ १ २
आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम्।

२ ३ १ २ ३ १ २
पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥*११*॥

अथैकादशी। हे सोम! "मन्द्रं" मदकरं स्तुत्यं वा त्वाम् "आ वृणीमहे" "वरेण्य'" सर्वैर्वरणीयं सम्भजनीयञ्च; किञ्च "विप्र'" मेधाविनं त्वां तथा "मनीषिणं" मनस ईषा मनीषा तद्वन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वामावृणीमहे प्रत्येकं विशेषणा-पेक्षया आ-इत्युपसर्गः कृतः; किञ्च "पान्तं" सर्वेषां रक्षकम् "पुरुस्पृहं" बहुभिः स्पृहणीयं च त्वां सम्भजामहे ॥ ११ ॥

२ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ २
आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूष्वा।

२ ३ १ २ ३ १ २
पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥*१२*॥ [२]

अथ द्वादशी। हे "सुक्रतो!" शोभन-प्रज्ञ! सोम! त्वदीयं "रयिं" धनम् वयम् "आ" वृणीमहे। किञ्च, "सुचेतनम्" चिती सञ्ज्ञाने (भ्वा० प०) भावे औणादिक उन् प्रत्ययः सुज्ञानञ्च। किञ्च "तनूषु" अस्मत्पुत्रेषु च धनं सुज्ञानञ्च त्वम् "आ" विधेहि यद्वा पुत्रार्थं वयमावृणीमहे। तथा "पान्तं" सर्वस्य रक्षकं पुरुस्पृहं" बहुभिर्यष्टृभिः काम्य-मानं त्वां सम्भजामहे ॥ १२ ॥ [२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

---

३ १ २ ३ १ ३ २ १ २ ३ १
मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या

३ २ ३ २उ ३ २ ३ २
वैश्वानरमृत आ जातमग्निम्।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

कविꣳ सम्राजमतिथिं जनाना-

३ २३ १ २ ३ २

मासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥१॥

ऋ० भरद्वाजः। छ० त्रिष्टुप्। दे० वैश्वानरः अग्निः। अथ तृतीय-खण्डे, प्रथम-तृचे--प्रथमा। "मूर्द्धानं" शिरोभूतं, कस्य? "दिवः" द्युलोकस्य, "पृथिव्याः" प्रथितायाः भूमेः "अरतिं" गन्तारम् यद्वा, गन्तव्यं स्वामिनं, "वैश्वानरं" विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम्, "ऋते" ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम (निघ० ३,१०,६)। निमित्त-सप्तम्येषा (२,३,३६ वा०) ऋतनिमित्तम् "आ" आभिमुख्येन जातं सृष्ट्यादावुत्पन्नं "कविं" क्रान्तदर्शिनं "सम्राजं" सम्यग्राजमानं "जनानां" यजमानानाम् "अतिथिं" हविर्वहनाय सततं गन्तारं यद्वा, अतिथिवत् पूज्यम्। "आसन्" आसनि द्वितीयार्थे सप्तमी (३,१,८५), अग्नि-लक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते "नः" अस्माकं "पात्रं" पातारं रक्षकं वैश्वानरमग्निं "देवाः" स्तोतारः ऋत्विजः देवा एव वा "आ जनयन्त" यज्ञाभिमुख्येन अजीजनन् अरण्योः सकाशात् उपपादयन्॥

"आसन्नःपात्रम्"-"आसन्नापात्रम्"—इति पाठौ॥ १॥

१ २र ३ १ २ ३

त्वां विश्वे अमृत जायमानꣳ

२ ३ २ ३ २ ३ १ २र

शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पित्रोरदीदेः
॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "अमृत!" मरण-रहिताग्ने! "विश्वे देवाः" स्तोतारः "जायमानम्" अरण्योः सकाशात् उत्पद्यमानं त्वां "शिशुं न" पुत्रमिव "अभि सं नवन्ते" अभिसंस्तुवन्ति यद्वा, दीव्यन्तीति देवा रश्मयः ते सर्वे जायमानं त्वामभिसन्नवन्ते अभिगच्छन्ति, यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति, अपि च हे वैश्वानर अग्ने! "यद्" यदा "पित्रोः" पालयित्रोः द्यावा-पृथिव्योर्मध्ये "अदीदेः" दीप्यसे, तदानीं "तव" त्वदीयैः "क्रतुभिः" कर्मभिः ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैः "अमृतत्वम्" देवत्वम् "आयन्" यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
नाभिं यज्ञानाꣳ सदनꣳ

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त।

३ २ ३क २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वैश्वानरꣳ रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः
॥*३*॥ [३]

अथ तृतीया। "नाभिं यज्ञानां", "सदनं रयीणां" धनानां स्थानमेकनिलयं "महां" महान्तम् "आहावम्" आह्वयन्ते अस्मिन्नाहुतय इत्याहावः तादृशम्; यद्वा हव्युदकधाराणामाहावस्थानीयमेवम्भूतम् अग्निम् "अभि सं नवन्त" स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति। तथा "वैश्वानरं" विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् अध्वराणां यज्ञानां "रथ्यं" रथिनं, यथा

रथो स्व रथं नयति तद्वन्नेतारं रंहितारं गमयितारम् "यज्ञस्य" "केतु" प्रज्ञापकम् एवंविधमग्निं "देवाः" स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा "जनयन्त" जनयन्ति मन्थनेनोत्पादयन्ति ३ [३]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा।

१ २ ३ २ ३ २
महिक्षत्रावृतं बृहत् ॥*१*।

ऋ० यजतः। छ० गायत्री। दे० मित्रावरुणौ। अथ द्वितीय-तृचे प्रथमा। हे मदीया ऋत्विजः! "वः" यूयमित्यर्थः। "मित्राय" "वरुणाय" "विपा" व्याप्तया "गिरा" स्तुत्या "गायत" स्तुतिं कुरुत स्तुत्या स्तुतेत्येतत् पाकं पचतीतिवत्। हे "महिक्षत्रौ" प्रभूत-बलौ युवाम् "ऋतं" यज्ञं "बृहत्" महत् अपि प्रशस्तं स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः। अथवा "महत्" प्रभूतम् "ऋतं" स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः॥१॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
सम्राजा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च।

३ २ ३ १ २ ३ २
देवा देवेषु प्रशस्ता ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "या" यौ "मित्रश्च" "वरुणश्च" परस्परापेक्षया च-शब्दः "उभा" उभौ "सम्राजा" सम्राजानौ सर्वस्य स्वामिनौ "घृतयोनी" उदकस्योत्पादकौ "देवा" द्योतमानौ "देवेषु" मध्ये "प्रशस्ता" प्रकर्षेण स्तुतौ तौ स्तुत्या गायतेति पूर्वत्रान्वयः॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ १
ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य।

१ २ ३ २ ३ १ २
महि वां चत्रं देवेषु ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया। "ता" तौ देवौ "नः" अस्मदर्थं "पार्थिवस्य" पृथिवी-सम्बन्धस्य "दिव्यस्य" दिवि भवस्य च "महः" महतः "रायः" धनस्य "शक्तं" समर्थम्, भवतं दातुमिति शेषः। हे देवौ! "वां" युवयोः "महि" महत् पूज्यं "चत्रं" बलं देवेषु प्रसिद्धं, स्तुम इति शेषः ॥ ३ ॥ [४]

१ २र ३ २ ३२ ३ १ २
इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
अखीभिस्तना पूतास ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दाः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ तृतीय-तृचे—प्रथमा। "चित्रभानो!" हे विचित्र-दीप्ते! "इन्द्र!" अस्मिन् कर्मणि "आयाहि" आगच्छ। "सुताः" अभिषुताः "इमे" सोमाः "त्वायवः" त्वां कामयमाना वर्त्तन्ते। "अखीभिः" अङ्गुलिनामैतत् (निघ० २, ५, २) ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुता इत्यन्वयः। किञ्च, ते सोमाः "तना" नित्यं "पूतासः" शुद्धाः ऊर्णा-पवित्रेण शोधितत्वात् ॥ १ ॥

१ २र ३ २ ३ १ २र ३ १ २
इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः।
२ ३ १ २ ३ १ २
उप ब्रह्माणि वाघतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "इन्द्र!" त्वम् "आयाहि" अस्मिन् कर्मणि आगच्छ। किमर्थम्? "वाघतः" ऋत्विङ्नामैतत्

(निघ० ३, १८, ३) ऋत्विजः "ब्रह्माणि" वेद-रूपाणि स्तोत्राणि "उप" एतुम्। कीदृशस्त्वम्? "धिया" अस्मदीयया प्रज्ञया "इषितः" प्राप्तः, अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः। "विप्रजूतः" यथा यजमान-भक्त्या प्रेरितः तथान्यैरपि विप्रैः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः प्रेरितः। कीदृशस्य? "वाघतः?" "सुतावतः" अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्रा याहि तू तुजान उप ब्रह्माणि हरिवः।
३ १ २ ३ १ २
सुते दधिष्व नश्चनः ॥३॥ [५]

अथ तृतीया। हरि-शब्दः इन्द्र-सम्बन्धिनोरश्वयोर्नामधेयम् "हरी इन्द्रस्य, लोहितोऽग्नेः (नि० १, १५, १.२)"— इति तदीयाश्व-नामत्वेन पठितत्वात् हे "हरिवः!" अश्वयुक्तेन्द्र! त्वं "ब्रह्माणि" आनेतुम् "आ याहि"। कीदृशस्त्वम्? "तूतुजानः" त्वरमाणः। आगत्य च अस्मिन् "सुते" सोमाभिषव युक्ते कर्मणि "नः" अस्मदीयं "चनः" अन्ननामैतत् (निरु० नै० ६, १६) हविर्लक्षणमन्नं "दधिष्व" धारय स्वीकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥ [५]

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
तमीडिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत्।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
कृष्णा कृणोति जिह्वया ॥१॥

ऋ० भरद्वाजः। छ० गायत्री। दे० इन्द्राग्नी। अथ चतुर्थ-तृचे—प्रथमा। हे स्तोतः! "तम्" अग्निम् "ईड़िष्व" स्तुहि, "यः" अग्निः "अर्चिषा" ज्वालारूपेण तेजसा

"विश्वा" सर्वाणि "वना" वनान्यरण्यानि "परिष्वजत्" परिष्वजति परितो वेष्टयति, यश्च तानि वनानि "जिह्वया" ज्वालया दग्ध्वा "कृष्णा" कृष्णवर्णानि "कृणोति", तमीड़िष्वेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

२ ३२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
य इद्ध आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
द्युम्नाय सुतरा अपः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "यः" "मर्त्यः" मनुष्यः "इद्धे" दीप्ते अग्नौ "सुम्नं" सुखकरं हविः "इन्द्रस्य" चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (२, ३, ६२) इन्द्राय "आविवासति" परिचरति प्रयच्छति, तस्य मर्त्तस्य "सुम्नाय" द्योतमानायान्नाय तदर्थं "सुतराः" सुखेन तरणीयाः "अपः" उदकानि वृष्ट्यात्मकानि, इन्द्रः करोत्विति शेषः ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वतः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
एन्द्रमग्निं च वोढवे ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया। हे इन्द्राग्नी! "ता" तौ युवां "वाजवतीः" अन्नवतीः "इषः" इष्यमाणाः "वृष्टीः" यद्वा, वाजो बलं तद्वतीः इषः अन्नानि "आशून्" शीघ्रगान् "अर्वतः" अश्वांश्च "नः" अस्मभ्यं "पिपृतम् पूरयतम् प्रयच्छतम्। किमर्थम्? "इन्द्रम्" "अग्निञ्च" "आ वोढवे" आ समन्तात् वोढुं हविर्भिः प्रापयन्तु ॥ ३ ॥ [६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य षष्ठमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः।

---

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २उ
प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतꣳ

३ २ ३ १ २र ३ १ २
सखा सख्युर्न प्र मिनाति सङ्गिरम्।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
मर्य्य इव युवतिभिः समर्षति सोमः

३ १ २ ३ १ २ ३ २
कलशे शतयामना पथा ॥*१॥

ऋ० सिकतानिवारी ऋषिगणः। छ० जगती। दे० इन्द्रः। अथ चतुर्थ-खण्डे, प्रथम-तृचे—प्रथमा। "इन्दुः" सोमः "इन्द्रस्य" "निष्कृतं" संस्कृतं स्थानमुदरं "प्रो अयासीत्" प्रैव गच्छति; गत्वा च "सखा" सखिभूतः "सख्युः" इन्द्रस्य "सङ्गिरं" सम्यग् गिरणाधारभूतम् उदरं "न" "प्र मिनाति" हिनस्ति, किञ्च "मर्य्य इव युवतिभिः" मर्त्तो यथा तरुणीभिः स्त्रीभिः सह सङ्गतो भवति तद्वदयमपि सोमो युवतिभिर्मिश्रणशीलाभिर्वसतीवरीभिरद्भिः सह "समर्षति" सङ्गच्छते अभिषव-काल-पश्चात् सोमः "शतयामना" अनेक-यामनसाधन-वित्तोपेतेन "पथा" मार्गेण दशापवित्र-सम्बन्धिना "कलशे" द्रोणकलशे गच्छतीति शेषः। यद्वैकमेव वाक्यम्—यथा मर्य्यो मर्त्त्यो युवतिभिः सह सङ्गच्छते एवं कलशे शत-यामना पथा सङ्गच्छते॥

"शतयामना"—"शतयाम्ना"—इति पाठौ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः

३ १ २ ३ १ २
पनस्युवः संवरणेष्वक्रमुः।

२ ३ १ २ ३क २र ३ २ ३ २
हरिं क्रीडन्तमभ्यनूषत स्तुभोऽभि
३ २ ३ २ ३ १ २
धेनवः पयसेदशिश्रयुः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोमाः! "वः" युष्माकं "धियः" ध्यातारः "मन्द्रयुवः" मदकरं शब्दं कामयमानाः "पनस्युवः" स्तुतिं कामयमानाः "विपन्यवः"—स्तोतृ नामैतत् स्तोतारः "संवरेषु" तृणकटा-वरणोपेतेषु याग-ग्रहेषु" "प्राक्रमुः" प्रक्रमन्ते। तदेवाह—"स्तुभः" स्तोतारः "हरिं" हरितवर्णं "क्रीड़न्तं" क्रीड़नशीलं सोमम् "अभ्यनूषत" अभिष्टुवन्ति "धेनवः" अपि "पयसा" स्वीयेन क्षीरेणैव "इत्" इमं सोमम् अभिलक्ष्य "अशिश्रयुः" अधिकं श्रीणन्ति ॥

"संवरणेषु"-"संवनेषु"—इति पाठौ, "हरिङ्क्रीड़न्तं"-"सोममनीषां"—इति च, "पयसेदसिश्रयुः"-"पयसेमभिश्रयुः"—इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ ? ३
आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्दो
१ २ ३ १ २ ३ १ २
पवस्व पवमान ऊर्मिणा।
२ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २
या नो दोहते त्रिरहन्नसश्चुषी
३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
क्षुमद्वाजवन्मधुमत्सुवीर्य्यम् ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया। हे "इन्दो"! दीप्त! "सोम!" "पवमान:" त्वं "नः" अस्माकं "संयतं" संगृहीतं "पिप्युषीं"

प्रवृद्धम् "इषम्" अन्नम् "ऊर्मिणा" प्रवाह-रूपेण तदीयेन रसेन "पवस्व" प्रयच्छेत्यर्थः। "या" इट् "नः" अस्माकम् "अहन्" अहनि अह्नः "त्रिः" त्रिषु सवनेषु "असश्चुषी" अप्रतिबन्धी "दोहते।" किम्? "द्युमत्" शब्दोपेतं सर्वत्र श्रूयमाणं "वाजवत्" बलवत् "मधुमत् माधुर्योपेतं "सुवीर्य्यं" शोभन-सामर्थ्यं पुत्रं दोहते। ता मिषं पवस्वेति समन्वयः॥

"ऊर्मिणा"-"अभ्रियम्"—इति पाठौ॥ २॥ [७]

२ ३ १ २र ३२३ १ २ ३ १ २
न किष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम्।
२३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमधृष्टं धृष्णुमोजसा॥*१

ऋ० पुरुहन्मा। छ० बृहती। दे० इन्द्रः। अथ नकिरिति प्रगाथरूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा। "तं" जनम् अन्यो मर्षको जनः "कर्मणा" हननादि-व्यापारेण "नकिः नशत्" नैव व्याप्नोति, "यः" "इन्द्रं चकार" इन्द्र मेवानुकूलं यज्ञैः साधनैश्चकार। कीदृश-मिन्द्रम्? "सदावृध" सर्वदा वर्द्धकं, "विश्वगूर्त्तं" सर्वैस्तुत्यम्, "ऋभ्वसं" महान्तम् "ओजसा" स्वीयेन बलेन "अधृष्ट" शत्रुभिरनभिभूतम् "धृष्णुं" शत्रूणामभिभवनशीलम्॥

"धृष्णुमोजसा"—"धृष्णवोजसम्—इति पाठौ॥ १॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
अषाढमुग्रं पृतनासु सासहिं यस्मिन्महीरुरुज्रयः।
२ ३ १ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्द्यावः क्षामीरनोनवुः
॥*२॥ [८]

अथ द्वितीया। "अषाढ़म्" असोढ़म् "उग्रम्" उद्गूर्ण-बलं "पृतनासु" शत्रुसेनासु "सासहिम्" अभिभवितारमिन्द्रं स्तौमीत्यर्थः, "यस्मिन्" इन्द्रे "जायमाने" "महीः" महत्यः "उरुज्रयः" बहु-वेगाः "धेनवः" हविरादिना प्रीणयित्र्यः प्रजा गाव एव वा "समनोनवुः" समस्तुवत्। न केवलं धेनव एव अपि तु "द्यावः" द्युलोकाः "क्षामीः" पृथिव्यश्च समनोनवुः, तत्रत्याः सर्वे प्राणिनो नमन्त इत्यर्थः "त्रिवृतो लोकाः"—इति श्रुतेः बहुवचनम्॥

"क्षामीः"—"क्षामः"—इति पाठौ॥ २॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः॥ ४॥

---

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
सखाय आ नि षीदत पुनानाय प्र गायत।
२ ३ २ ३ १ २र ३ २
शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये॥*१*॥

ऋ० नारदः। छ० उष्णिक्। दे० सोमः। अथ पञ्चम खण्डे प्रथम-तृचे—प्रथमा। हे "सखायः!" सखीभूताः स्तोतार ऋत्विजः! "आ निषीदत" स्तोतुमुपविशत। अथ "पुनानाय" पूयमानाय सोमाय "प्रयागत" प्रकर्षेण गायत तमभिष्टुत। ततः अभिष्टुतं सोमं "यज्ञैः" यजनीयैः हविर्भिर्मिश्रणैश्च "श्रिये" शोभार्थं "परि भूषत" परितोऽल-ङ्कुरुत। तत्र दृष्टान्तः—"शिशुं न" यथा शिशुं बालं पुत्रं पितर आभरणैरलङ्कुर्वन्ति तद्वत्॥ १॥

१ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
समी वत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनम्।

२　२　१२३१　२८
देवाव्या३ं मदमभि द्विशवसम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे ऋत्विजः! "गय साधनं" गृहस्य साधनभूतम् "ईम्" एनं सोमं "मातृभिः" मातृभूताभिः वसतीवरीभिः "संसृजत" सम्मिश्रयत, कथमिव? "वत्सन्न" यथा वत्सं मातृभिः गोभिः संयोजयन्ति तद्वत्। कीदृशम्? "देवाव्यं" देवानां रक्षकं "मदं" मद-हेतुं "द्विशवसं" द्विगुण-वेगम् अतिशयित-बलं वा यद्वा द्वयोर्लोकयोस्तत्र स्थिता देवमनुष्या इत्यर्थः, तेषां हविर्धन-प्रदानेन प्रवर्द्धयितारं तं सोमम् "अभि" सं सृजत ॥ २ ॥

३१२　३१२३२३　१२
पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्धाय वीतये।
१२　३२३१२　३१२
यथा मित्राय वरुणाय शन्तमम् ॥*३*॥ [९]

अथ तृतीया। "दक्षसाधनं" बलस्य साधनं धनानां वृद्धेर्वा साधकं सोमं "पुनाता" पवित्रेण पुनीत पूञ् पवने (उ०) क्र्यादिः; तस्माल्लोटि "तप्तनप्तनथनाश्च (७, १, ४५)"—इति तस्य तबादेशः, पित्त्वादीत्वाभावः "शर्द्धाय" वेगार्थं "वीतये" देवानां पानार्थं यथा भवति तथा "मित्राय" "वरुणाय" च "शन्तमम्" अतिशयेन सुखं यथा भवति तथा पुनीतेत्यर्थः।

"शन्तमं"-"शन्तमः"—इति पाठौ॥ ३ ॥ [९]

२३क२र　३१२　३२३२३२उ　३१२
प्र वाज्यक्षाः सहस्रधारस्तिरः पवित्रं वि वारमव्यम्
॥*१*॥

ऋ० ऐश्वरयः अग्नयधीषख्यः। छ० द्विपदा। दे० सोमः।

अथ प्रवाजीति तृचात्मकं द्वैपदं द्वितीयं सूक्तं—तत्र प्रथमा। "वाजी" बलवान् वेगवान् वा "सहस्रधारः" बहुधारायुक्तः सोमः "अव्यम्" अविभवं "वारं" वालं पवित्रं "तिरः" व्यवधायकं कुर्वन् "प्राचाः" विविधं प्रचरति चरतेर्लुङि रूपम् ॥

"प्रवाजी"-"प्रसुवानः"—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ ३क २र ३ १ २ ३ १२ ३ १ २र ३ २
स वाज्यचाः सहस्ररेता अद्भिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥२॥

अथ द्वितीया। "सः" सोमः "अचाः" चरति। कीदृशः? "सहस्ररेतः" बहु-रेतस्कः "बहूदकः" "अद्भिः" वसतीवरीभिः "मृजानः" मृज्यमानः "गोभिः" गोर्विकारैः चीरादिभिः "श्रीणानः" श्रियमाणः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २र ३ २
प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमाणो अद्रिभिः सुतः ॥३॥ [१०]

अथ तृतीया। हे "सोम!" "नृभिः" ऋत्विग्भिः "येमानः" नियम्यमानः "अद्रिभिः" ग्रावभिः "सुतः" अभिषुतः "इन्द्रस्य" "कुक्षा" सप्तम्या डादेशः (३, ४, ३९) कुक्षौ उदरभूते कलशे वा "प्रयाहि" प्रकर्षेण गच्छ संहितायां येमान इत्यत्र णत्वम् ॥ ३ ॥ [१०]

२र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे।

२ ३ १ २ ३ १ २
ये वादः शर्य्यणावति ॥*१*॥

ऋ० वारुणिः भृगुः वा जामदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ येसोमासइति त्र्यचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । एतदादिभ्यामृग्भ्यामिन्द्रार्थं सर्वत्र सोमाभिषवोऽस्तीत्याह—"ये" "सोमासः" "परावति" विप्रकृष्टेऽतिदूरे देशे "ये" वा "अर्वावति" अन्तिके देशे "सुन्विरे" अभिषूयन्ते "ये वा" "शर्य्यणावति" कुरुक्षेत्रस्य जघनार्द्धे शर्यणावत्सञ्ज्ञाकं मधुर-रस-युक्तं सोमवत् सरोऽस्ति । "अदः" अस्मिन् सरसि सुरसा ये सोमा इन्द्रायाभिषूयन्ते । ते अस्माकमभिमत-फलं ददात्विति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३क २र
य आर्जीकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्त्यानाम् ।
२ ३ १ २ ३ १ २
ये वा जनेषु पञ्चसु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । "ये" वा सोमाः "आर्जीकेषु" ऋजीकानामदूरभवाः आर्जीका देशास्तेषु तथा "कृत्वसु" कृत्वान इति देशाभिधानम्, तेषु कर्मवत्सु देशेषु च; किञ्च "पस्त्यानां" सरस्वत्यादीनां नदीनां "मध्ये" समीपे च ये सोमा अभिषूयन्ते "ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासतेत्यादिषु नदीतीरे यज्ञकरणस्य श्रवणात्; किञ्च "जनेषु पञ्चसु" निषाद-पञ्चमाश्चत्वारो वर्णा पञ्चजनास्तेषु च "ये वा" सोमा अभिषुताः । ते सोमा अस्माकमभिमत-फलं ददात्वित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥२॥

१ २ ३ ३ २उ ३ १ २ ३ २ ३ १
ते नो वृष्टिं दिवस्परि पवन्तामा सुवीर्य्यम् ।

२ २ ३२३ १ २
स्वाना देवास इन्दवः ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया। "स्वानाः" सुवानाः तत्र चात्र अभिषूयमाणाः "देवासः" देवाः दीपनशीलाः स्तुत्या वा "इन्दवः" "ग्रहेषु" चमसेषु चरन्तः, "ते" सोमाः "नः" अस्माकं "दिवस्परि" परि-शब्दः पञ्चमी-द्योतकः, अन्तरिक्षादादित्याद्वा "वृष्टिम्" "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य मुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः (म० १ अ०)"—इति वृष्टि-कारणत्वात् किञ्च "सुवीर्य्यम्" शोभन-वीर्य्योपेतम् पुत्रञ्च धनादिकं वा "आ पवन्ताम्" प्रापयन्तु। यजमानः सोमेनाभिमतफलानि प्राप्नोति खलु ॥

"स्वानाः"-"सुवानाः"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य अष्टमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥५॥

---

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात्।
२ ३ १ २ ३ २
अग्ने त्वां कामये गिरा ॥*१*॥

ऋ० वत्सः। छ० गायत्री। दे० अग्निः। अथ षष्ठे खण्डे आतेवत्सइति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे "अग्ने!" "वत्सः" ऋषिः "ते" तव "मनः" "परमाच्चित्" उत्कृष्टादपि "सधस्थात्" द्युलोकात् "आ यमत्" आयमन्ति आगमयन्ति। केन साधनेन? "त्वां" "कामये" कामया अभिलषन्त्या "गिरा" स्तुत्या "कामये"—इत्यत्रापि शे आदेशः पूर्ववत्। यद्वा त्वां कामये अभिलषामि ॥

"कामये"-"कामया"—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ २उ ३ २उ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
पुरुत्रा हि सदृङ्ङसि दिशो विश्वा अनु प्रभुः।
३ १ २
समत्सु त्वा हवामहे ॥२॥

अथ द्वितीया। हे अग्ने! "पुरुत्रा हि" बहुषु हि देशेषु त्वं "सदृङ् असि" समान-द्रष्टा भवसि अतएव "विश्वाः" सर्वा दिश "अनु" लक्ष्य "प्रभुः" ईश्वरो भवसि। ईदृशं "त्वा" त्वां "समत्सु" संग्रामेषु रक्षणार्थं "हवामहे" आह्वयामहे ॥
"दिशः"-"विदिशः"—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २र ३ १ २
समत्स्वग्निमवसे वाजयन्तो हवामहे।
१ २ ३ १ २
वाजेषु चित्रराधसम् ॥३॥ [१२]

अथ तृतीया। "समत्सु" समदेषु संग्रामेषु "वाजयन्तः" बलमिच्छन्तो वयम् "अवसे" रक्षणार्थम् "अग्निं हवामहे।" कीदृशम्? "वाजेषु" संग्रामेषु "चित्रराधसम्" याचनीय-धनम् ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ ३१ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वं न इन्द्रा भर ओजो नृम्णाꣳ शतक्रतो विचर्षणे।
२ ३ १ २ ३ १ २
आ वीरं पृतनासहम् ॥१॥

ऋ० नृमेधः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ द्वितीय-त्वचे—प्रथमा। हे "शतक्रतो!" बहुकर्मन्! "विचर्षणे" विद्रष्टः इन्द्र! त्वं "नः" अस्मभ्यम् "ओजः" बलं "नृम्णं"

धनं च "आ भर" आहर। "वीरं" वीर्य्योपेतम् "पृतनासहं" सेनानामभिभवितारं त्वाम् "आ" याचामह इति शेषः॥

"आभरओजः"-"आहृतामोजः"—इति पाठौ॥ १॥

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वꣳ हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो बभूविथ।
१ २ ३ १ २
अथा ते सुम्नमीमहे॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "वसो!" वासयितः! "शतक्रतो!" बहुकर्मन्निन्द्र! त्वं "नः" अस्माकं "पिता" पितृवत् पालको "बभूविथ" भव। "त्वं" "माता" मातृवद्धारकश्च बभूविथ। अथ च वयं "ते" तव स्वभूतं "सुम्नं" सुखम् "ईमहे" याचामहे॥ २॥

१ २ ३ २ ३ १ २
त्वाꣳ शुष्मिन्पुरुहूत वाजयन्तमुप ब्रुवे सहस्कृत।
१ २ ३ १ २
स नो रास्व सुवीर्य्यम्॥*३*॥ [१३]

अथ तृतीया। सहसा बलेन स्तोतृभिर्युक्तः कृतः सहस्कृतः हे "सहस्कृत!" इन्द्र! स्तुत्या हि देवताया बलं वर्द्धते, तस्य सम्बोधनम्—"शुष्मिन्" अतएव बलवन्! "पुरुहूत"! पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूतेन्द्र! "वाजयन्तं" बलमिच्छयन्तं त्वाम् "उपब्रुवे" उपस्तौमि। "सः" त्वं "नः" अस्मभ्यं "सुवीर्य्यं" धनं "रास्व" देहि॥

"सहस्कृत"-"शतक्रतो"—इति पाठौ॥ ३॥ [१३]

१ २ ३ २उ ३ १ २
यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः।

२ ३ १ २ ३ १ २
राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥*१*॥

ऋ० भौमः अत्रिः। छ० अनुष्टुप्। दे० इन्द्रः। अथ तृतीयतृचे—प्रथमा। हे "अद्रिवः!" वज्रवन्! "चित्र"! चायनीयेन्द्र! "त्वादातं" त्वया दातव्यं यद्धनं "मे" मम "इह" अस्मिंल्लोके "नास्ति", हे "विदद्वसो!" लब्धधनेन्द्र! "नः" अस्मभ्यम् "उभया हस्तौ" उभाभ्यां हस्ताभ्यां तद् "राधः" "आभर" आहर॥

"मइह"-"मेहना"—इति छन्दोगानां बह्वृचानां पाठौ॥१॥

१ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युक्षं तदा भर।
३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावनः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे इन्द्र! "यत्" "द्युक्षम्" अन्नं "वरेण्यं" वरणीयं "मन्यसे" "तत्" द्युक्षम् "आभर" अस्मभ्यम्। "ते" तव सम्बन्धिनो "वयं" "तस्य" तादृशस्योन्नलक्षणस्य "अकूपारस्य" अकुत्सितः पारो अन्तो यस्य तादृशस्यान्नस्य "दावनः" दानस्य "विद्याम" स्याम॥

"दावनः"-"दावने"—इति पाठौ॥२॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
यत्ते दित्सु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं बृहत्।
१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
तेन दृढा चिदद्रिव आ वाजं दर्षि सातये
॥*३*॥ [१४]

इति चतुर्थः प्रपाठकः।

अथ तृतीया। हे इन्द्र! "ते" तव "दित्सु" "प्रराध्यं"

प्रकर्षेण स्तुत्यं "श्रुतं" "बृहत्" महत् यत् "मनः" "अस्ति", "तेन" मनसा हे "अद्रिवः!" वज्रवन्निन्द्र! "दृढ़ाचित्" दृढ़मपि "वाजम्" अन्नम् "आ दर्षि" आदारयसि, "सातये" अस्मत्सम्भजनाय लाभाय वा ॥

"दिनु"-"दित्सु"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य अष्टमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्क भूपाल-साम्राज्य धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये साम-वेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ९ ॥

अथ पञ्चमः प्रपाठकः।

नवमोऽध्याय आरभ्यते।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
शिशुं जज्ञानꣳ हर्य्यतं मृजन्ति
२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
शुम्भन्ति विप्रं मरुतो गणेन।
३ २ ३ १ २र ३ १ २र
कविर्गीर्भिः काव्येन कविः सन्त्सोमः
३ २ ३ १ २ ३ १ २
पवित्रमत्येति रेभन् ॥*१*॥

ऋ० प्रतर्दनः। छ० त्रिष्टुप्। दे० सोमः। तत्र, शिशु-र्जज्ञानमिति प्रथम-खण्डे तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "शिशुम्" इदानीमुत्पन्नत्वाच्छिशुवत्तिष्ठन्तम् यद्वा, पापान्वित मकुर्वन्तं विनाशयन्तम् "जज्ञानम्" प्रादुर्भूतम् अतएव "हर्य्यतं" हर्य्य गतिकान्त्योः (भ्वा० प०)। भृमृ-दृशीत्यादिना अतच्। सर्व्वैः काम्यमानं सोमं "मृजन्ति" मरुतः शोधयन्ति। किञ्च "विप्रं" मेधाविनं सोमं "गणेन" आत्मीयेन सप्तसङ्ख्याकेन "शुम्भन्ति" अलङ्कुर्व्वन्ति। ततः "कविः" क्रान्तप्रज्ञः सोमः "काव्येन" कवि-कर्म्मणैव "कविः" शब्दयितव्यः सन् शब्दायमानः "गीर्भिः" स्तुतिभिः सह "पवित्रम्" "अत्येति" अतीत्य गच्छति॥

"विप्रम्"—इति छन्दोगाः, "वह्निम्"—इति बह्वृचाः पठन्ति॥१॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
ऋषिमना य ऋषिकृत्स्वर्षाः

२ १ २ ३ १ २ ३ १
सहस्रनीथः पदवीः कवीनाम्।

३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
तृतीयं धाम महिषः सिषासंत्सोमो

३ २ ३ १ २ ३ २
विराजमनु राजति ष्टुप्॥२॥

अथ द्वितीया। "ऋषिमनाः" सर्व्वदर्शनशीलमनस्कः, अतएव "ऋषिकृत्" सर्व्वस्य दर्शनकर्त्ता प्रकाशनस्य कर्त्ता "स्वर्षाः" सर्व्वस्य सूर्य्यस्य वा सम्भक्ता "सहस्रनीथः" नीथा स्तुतिः बहुविध-स्तुतिकः "कवीनां" क्रान्त-प्रज्ञानां मध्ये

"पदवीः" स्खलितानां पदानां साधुत्वेन संयोजयिता यः सोमो विद्यते स "महिषः" महान् पूज्यो वा सोमः "तृतीयं धाम" द्युलोकं "सिषासन्" सम्भक्तुमिच्छन् "स्तुप्" स्तूयमानः सन् "विराजं" विशेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम् "अनुराजति" प्रकाशयति ॥ २ ॥

३ २ ३१ २३२ ३१ २
चमूषच्छ्येनः शकुनो विभृत्वा
३ २३ १ २र ३ १ २
गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत् ।
३ २३ १ २र ३ २ ३ २ ३
अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं
१ २ ३ १ २
धाम महिषो विवक्ति ॥३॥ [१]

अथ तृतीया । "चमूषत्" चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्वः चमसास्तेषु सीदन् यद्वा, चम्वौ अधिषवणफलके तयोर्वर्त्तमानः "श्येनः" शंसनीयः "शकुनः" शक्तः सामर्थ्यकारी "विभृत्वा" हरतेरातोमनिन्नित्यादिना (३, २, ७४) क्वनिप् पात्रेषु विहरणशीलः "गोविन्दुः" यजमानानां गवां लम्भकः विन्दुरिच्छुरिति उ-प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः "द्रप्सः" धारयन् "अपाम्" उदकानाम् "ऊर्मिं" प्रेरकं "समुद्रम्" अन्तरिक्षनामैतत् (निघ० १, ३) अन्तरिक्षं "सचमानः" सेवमानः "महिषः" महान् य एवंविधः सोमः स "तुरीयं" चतुर्थं धाम चान्द्रमसं स्थानं "विवक्ति" सेवते सूर्य्यलोकस्योपरि चन्द्रमसो लोको विद्यत इति यमः पृथिव्या अधिपतिः समावत्वि-

त्यादिभिः चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः समावर्त्तित्यमन्त्रैर्मन्त्रै-र्ज्ञायते ॥ ३ ॥ [१]

३ १ २र ३ २ ३ १ २र ३ १ २

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन्।

१ २ ३क २र

वर्धन्तो अस्य वीर्य्यम् ॥*१*॥

ऋ० असित-देवलौ। छ० गायत्री। दे० सोमः। एते-सोमा इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं, तत्र प्रथमा। "एते" अभि षुता इमे सोमाः "अस्य" इन्द्रस्य "वीर्य्यं" शक्तिं "वर्द्धन्तः" वर्द्धयन्तः "इन्द्रस्य" "कामं" काम्यं "प्रियं" प्रीतिकरं "सम-भ्यक्षरन्" अभ्यवर्षन् अभिपवन्ते ॥ १ ॥

२ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

पुनानासश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना।

१ २ ३ १ २

ते नो धत्त सुवीर्य्यम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोमाः! "पुनानासः" पुनाना अभिषूयमाणाः "चमूषदः" चमसेषु सीदन्तः गच्छन्तः "वायुम्" "अश्विना" अश्विनौ च "गच्छन्तः" प्राप्नुवन्तः ते यूयं "नः" अस्मभ्यं "सुवीर्य्यं" शोभन-वीर्य्यं "धत्त" प्रय-च्छत ॥

"धत्त"-"धान्तु"—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ ३ १ २र

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

देवानां योनिमासदम् ॥*३*॥

अथ तृतीया। हे सोम! "पुनानः" पूयमानस्त्वं "राधसे इन्द्रस्य" इन्द्रस्य संराधनाय "हार्दि"—इति हृदयसम्बन्धि स्थानं "चोदय" प्रेरय। अहमपि "देवानामृत इन्द्रादीनां "योनिं" स्वर्गाख्यं स्थानम् "आसदं" प्राप्तवान् यद्वा, देवानां यवन-साधनं यज्ञाख्यं स्थानं प्राप्तवानस्मि॥

"देवानाम्"-"ऋतस्य"—इति पाठौ॥ ३॥

२ १ २ ३ २३ १ २ ३ १ २ ३२ ३ १ २
मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः।
२३ १ २
अनु विप्रा अमादिषुः ॥॥४॥॥

अथ चतुर्थी। हे सोम! "त्वा" त्वां "दश" दशसङ्ख्याकाः "क्षिपः" अङ्गुलिनामैतत् (२, ५, ३,) अङ्गुलयः "मृजन्ति" शोधयन्ति। ततः "सप्त" सप्तसङ्ख्याकाः "धीतयः" होत्रकाश्च त्वां "हिन्वन्ति" स्व-स्व व्यापारैः प्रीणयन्ति। तथा "विप्राः" मेधाविनः स्तोतारश्च त्वाम् "अनु अमादिषुः" अनुमादयन्ति॥ ४॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३क २र
देवेभ्यस्त्वा मदाय कꣳ सृजानमति मेष्यः।
१ २र
सं गोभिर्वासयामसि ॥॥५॥॥

अथ पञ्चमी। हे सोम! "कं" सुखभूतं "त्वा" त्वां "देवेभ्यः" देवानां "मदाय" मदार्थं "गोभिः" गोविकारैः पयोभिः "संवासयामः" संस्थापयामः। कीदृशम्? "मेष्यः" अवेर्लोमानि दशापवित्ररूपेण "अति सृजानम्" अत्यन्तं सृजन्तं दशापवित्ररूपेषु अवेर्लोमसु वर्त्तमानमित्यर्थः॥ ५॥

३　२　३२३१　२र　३१　२र
पुनानः कलशेष्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः।
२३　१२
परि गव्यान्यव्यत ॥*६*॥

अथ षष्ठी। "पुनानः" पूयमानः "कलशेषु" द्रोणकलशेषु आसिच्यमानः "अरुषः" आरोचमानः "हरिः" हरितवर्णः सोमः "गव्यानि" गो-सम्बन्धीनि पयःप्रभृतीनि "वस्त्राणि" वासांसि "परि अव्यत" पर्य्याच्छादयति ॥ ६ ॥

३२३१२　३२उ　३२३१२
मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः।
२३　१२३१　२
इन्दो सखायमा विश ॥*७*॥

अथ सप्तमी। हे "इन्दो" सोम! "मघोनः" धनवतः "नः" अस्मान् "आ" आभिमुख्येन "पवस्व" चर। "विश्वा" विश्वान् "द्विषः" द्वेष्टॄन् "अप जहि" मारय च "सखायं" मित्रभूतमिन्द्रम् "आविश" प्राप्नुहि ॥ ७ ॥

३१२　३१　२र　३१२
नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतꣳ स्वर्विदम्।
३　१२३१　२र
भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥*८*॥

अथाष्टमी। हे सोम! "नृचक्षसं" नृणां द्रष्टारं "स्वर्विदं" सर्वज्ञम् "इन्द्रपीतं" त्वां सेवमाना वयं "प्रजां" पुत्रादिकाम् "इषम्" अन्नञ्च "भक्षीमहि" भजेम ॥ ८ ॥

३२३१　२र　३१२३१　२र
वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि।

१ २ ३ १ २
सहो नः सोम पृत्सु धाः ॥*९*॥ [२]

अथ नवमी। हे "सोम!" त्वं "दिवः" द्युलोकाद् "वृष्टिं" वर्षं "परिस्रव" परितो वर्ष, "पृथिव्या अधि" अधीति सप्तम्यर्थानुवादी "द्युम्नम्" अन्नञ्च उत्पादयेति शेषः। "नः" अस्माकं "सहः" बलं "पृत्सु" संग्रामेषु "धाः" धेहि ॥९॥ [२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य नवमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

---

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः।
३ १ २र ३ २
वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥*१*॥

ऋ० असित-देवलौ। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ द्वितीये खण्डे—सोमःपुनानइति नवर्चं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। अयं "पुनानः" पावकः "सोमः" "अर्षति" गच्छति। कीदृशोऽयम्? "सहस्रधारः" अपरिमितधारः "अत्यविः" अविशब्देन तल्लोमान्युच्यन्ते; अवेर्लोमभिर्निष्पादितं दशापवित्रमित्यर्थः, तदतिक्रम्य गच्छतीत्यत्यविः। किमर्थम्? "वायोः" "इन्द्रस्य" च पानायेति शेषः। किम्प्रति? "निष्कृतम्" निरिलेषः समित्येतस्मिन्नर्थे संस्कृतं पात्रं प्रति ॥ १ ॥

२ २ २ १ २ ३ १ २र
पवमानमवस्यवो विप्रमभि प्र गायत।
२ २ ३ १ २
सुष्वाणं देववीतये ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "अवस्यवः" रक्षण-कामाः! उद्गा-

त्वादयो यूयं "पवमानं" शोधकं "विप्रं" विशेषेण देवानां प्रीणयितारं विप्रवद् वृद्धं वा अथवा विप्रइति मेधाविनामसु (निघ० ३, १५,१) मेधाविनम् "देववीतये" देवपानाय "सुष्वाणम्" अभिषूयमाणं सोमम् "अभि" आभिमुख्येन "प्रयागत" प्रकर्षेण स्तुत ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः।

३ २ ३ १ २
गृणाना देववीतये ॥ ३ ॥

अथ तृतीया। "पवन्ते" चरन्ति "सोमाः"। किमर्थम्? "वाजसातये" अन्नस्य लाभाय। कीदृशाः? "सहस्रपाजसः" बहुबलाः नृणां बलप्रदा इत्यर्थः "गृणानाः" कर्मणि कर्त्तृप्रत्ययः (३, १, ८५) स्तूयमानाः। पुनः किमर्थम्? "देववीतये" देवानां वीतिर्गतिः प्राप्तिलक्षणं वा यस्मिन् स देववीतिः यज्ञः, तदर्थम् यज्ञसिद्धिः साक्षात् प्रयोजनं तद्द्वारा वाज-लाभ इति ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
उत नो वाजसातये पवस्व बृहतीरिषः।

३ १ २ ३ १ २
द्युमदिन्दो सुवीर्य्यम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी। हे "इन्दो"! "द्युमत्" दीप्तिमत् "सुवीर्य्यं" शोभन-वीर्य्यं सामर्थ्यञ्च "पवस्व" चर, शोभन-सामर्थ्योपेता धाराः पवस्वेत्यर्थः। "उत" अथवा "नः" अस्माकं "वाजसातये" सङ्ग्रामाय "बृहतीः" "इषः" द्युमत् सुवीर्य्यं सम्पादयितुं पवस्वेति योज्यम् ॥ ४ ॥

१ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अत्या हियाना न हेतृभिरसृग्रं वाजसातये ।
२उ ३ १ २ ३ १ २
वि वारमव्यमाशवः ॥५॥

अथ पञ्चमी। "वाजसातये" संग्रामाय "हियानाः" प्रेर्य्यमाणाः "आशवः" शीघ्रं धावन्ति तद्वत् "हेतृभिः" प्रेरकैः प्रेर्य्यमाणाः "आशवः" शीघ्रगामिनः सोमाः "वाजाय" अन्नलाभाय "अव्यं" "वारं" वालं दशापवित्रं "व्यसृग्रम्" व्यतिसृजन्ते ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
ते नः सहस्रिणꣳ रयिं पवन्तामा सुवीर्य्यम् ।
३ २ ३ २ ३ १ २
स्वाना देवास इन्दवः ॥६॥

अथ षष्ठी। "ते" "इन्दवः" सोमाः "नः" अस्माकं "सहस्रिणं" सहस्रसङ्ख्यायुक्तं "रयिं" धनं "सुवीर्य्यं" च "आ पवन्ताम्"। कीदृशास्ते ? "स्वानाः" सुवानाः सूयमानाः "देवासः" द्योतनादि-गुणकाः ॥

"स्वानाः"-"सुवानाः"—इति पाठौ ॥ ६ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २
वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽभि वत्सं न मातरः ।
३ १ २र
दधन्विरे गभस्त्योः ॥७॥

अथ सप्तमी। "वाश्राः" शब्दयन्तः "इन्दवः" सोमाः "अभ्यर्षन्ति" पात्रं प्रति। वाश्राः शब्दकारिण्यो "मातरः" मातृ-

भूता गावः "वत्सं न" वत्सं यथा प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् तएव "गभस्त्योः" बाह्वोः "दधन्विरे" ध्रियन्ते च ॥

"मातरः"-"धेनवः"—इति पाठौ ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पवमानः कनिक्रदत्।

२ ३ २ ३ १ २
विश्वा अप द्विषो जहि ॥*८*॥

अथाष्टमी। "इन्द्राय" "जुष्टः" पर्य्याप्तः सोमो भवतीति शेषः। "मत्सरः सोमः मन्दतेः तृप्तिकर्मणः"—इति निरुक्तम् "पवमानः" पूयमानः तादृशः सोमः "कनिक्रदत्" "विश्वाः द्विषः" सर्वानस्माकं द्वेष्टृन् "अप जहि" ॥

"पवमानः"-"पवमाना"—इति पाठौ ॥ ८ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अपघ्नन्तो अराव्णः पवमानाः स्वर्दृशः।

१ २ ३ १ २
योनावृतस्य सीदत ॥*९*॥ [३]

अथ नवमी। हे "पवमानाः!" "अराव्णः" अदानान् यजमानान् "अपघ्नन्तः" हिंसन्तः "स्वर्दृशः" सर्वस्य द्रष्टारश्च यूयम् "ऋतस्य योनौ" यज्ञस्य स्थाने "सीदत"। अथ सोम-पानार्थमुक्तलक्षणा देवा ऋतस्य योनौ सीदतेति योज्यम् ॥ ९ ॥ [३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य नवमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

---

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
सोमा असृग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य धारया।

१ २ ३ १ २
इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥*१*॥

ऋ० असित-देवलौ। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृतीय-खण्डे-सोमाअसृग्रमिति नवर्चं विद्यमानमेकं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "ऋतस्य" यज्ञार्थं "सुताः" अभिषुताः "मधुमत्तमाः" अतिशयेन माधुर्य्योपेताः "इन्दवः" सोमाः "इन्द्राय" इन्द्रार्थं "धारया" "असृग्रम्" सृज्यन्ते॥

"धारया"-"सादने"—इति पाठौ॥ १॥

३ १ २र ३ १ २ ३ २उ ३ १ २
अभि विप्रा अनूषत गावो वत्सं न धेनवः।
२ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रꣳ सोमस्य पीतये ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "विप्राः" मेधाविनः "सोमस्य" "पीतये" पानाय "इन्द्रम्" "अभि अनूषत" अभिष्टुवन्ति। तत्र दृष्टान्तः—"धेनवः" प्रीणयित्र्यो गावः "वत्सं न" वत्सं यथा पयः-पानाय अभिशब्दयन्ति तद्वत्॥

"धेनवः"-"मातरः"—इति पाठौ॥ २॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
मदच्युत्क्षेति सादने सिन्धोरूर्मा विपश्चित्।
१ २ ३ १ २र ३ २
सोमो गौरी अधि श्रितः ॥*३*॥

अथ तृतीया। "मदच्युत्" मदकरस्य रसस्य च्यावयिता सोमः "सदने" यज्ञस्य-स्थाने "क्षेति" निवसति। एतदेव विवृणोति—"सिन्धोः" नद्याः "ऊर्मा" ऊर्मौ तरङ्गे "विपश्चित्"

विद्वान् सोम: "गौरी अधि" गौर्य्यामधि अधीति सप्तम्यर्थानुवाद:, माध्यमिकायां वाचि गौरी गान्धर्वीति वाङ्नामैतत् (निघ० १,११,५-६) "श्रित:" निवसति ॥ ३ ॥

२ १ २र ३ २ ३ १ २
दिवो नाभा विचक्षणोऽव्यावारे महीयते ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २
सोमो य: सुक्रतु: कवि: ॥*४*॥

अथ चतुर्थी। "य:" "सुक्रतु:" सुप्रज्ञ: "कवि:" क्रान्तकर्मा "विचक्षण:" विद्रष्टा स "सोम:" "दिव:" अन्तरिक्षस्य "नाभा" नाभौ नाभिभूते "अव्या:" अवे: "वारे" वाले "महीयते" पूज्यते ॥ ४ ॥

१ २र ३ २ ३ २ ३ २ ३२३ १ २
य: सोम: कलशेष्वा अन्त: पवित्र आहित: ।

२उ ३ १ २
तमिन्दु: परि षस्वजे ॥*५*॥

अथ पञ्चमी। "य:" सोम: "कलशेषु" कुम्भेषु आस्ते, यश्च "पवित्रे" पवित्रस्य "अन्त:" मध्ये "आ हित:" निहित:, "तं" त्वामंशभूतं सोमम् "इन्दु:" तदभिमानी यो देव: "परि षस्वजे" प्रविशति ॥ ५ ॥

२उ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्याधि विष्टपि ।

२ ३ १ २ ३ १ २
जिन्वन् कोशं मधुश्चुतम् ॥*६*॥

अथ षष्ठी। "इन्दु:" सोम: उन्दी क्लेदने (रु० प०)—इत्यस्य रूपम् क्लेदनवांश्च "मधुश्चुतं" मधुनस्स्रावकं द्रोण-

कालशं "जिन्वन्" प्रीणयन् पूरयन्नित्यर्थः। समुद्रस्यान्तरिक्षस्य "अधिविष्टपि" विष्टब्धे स्थाने "वाचं" "प्रेष्यति" प्रेरयति; पवित्रे पूयमानः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धेनामन्तः सबर्दुघाम्।
३ १ २र ३ २
हिन्वानो मानुषा युजा ॥७॥

अथ सप्तमी। "नित्यस्तोत्रः" सन्ततस्तोत्रः "वनस्पतिः" वनानां स्वामी, सोमः "मानुषा" मानुषाणि "युजा" युग्मानि अहोनैकाहात्मकानि "हिन्वानः" प्रीणयन् "सबर्दुघाम्" अमृतसदृशाति-प्रियवचनानि दोग्ध्रीम् "अन्तः" स्तोतॄणां मध्ये स्थितां "धेनां" स्तुतिरूपां वाचं गृह्णात्विति शेषः ॥

धेनामन्तःसबर्दुघाम्"---"धीनामन्तःसबर्दुघः"—इति पाठो ॥ ७ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
आ पवमान धारय रयिँ सहस्रवर्चसम्।
३ १ २ ३ १ २
अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥८॥

अथाष्टमी। हे "पवमान"! पूयमान! पुनान! वा "इन्दो"! सोम! त्वं "सहस्रवर्चसं" बहुदीप्तिं "स्वाभुवम्" शोभन-भवनं "रयिं" धनम् "अस्मे" अस्मासु "धारय" प्रक्षिपेत्यर्थः ॥ ८ ॥

२ १ ३ २ ३ १ ३ २उ ३ १ २र ३ २
अभि प्रिया दिवः कविर्विप्रः स धारया सुतः।

१ २ ३ १ २
सोमो हिन्वे परावति ॥ ९ ॥ [४]

अथ नवमी । "कविः" क्रान्तकर्मा, "सुतः" अभिषुतः, सोमः "परावति" विप्रकृष्टे देशे स्थितः सन् "विप्रः" मेधावी "स" "धारया" स्वस्य धारया "दिवः" द्युलोकस्य "प्रिया" प्रियाणि स्थानानि "अभि" लक्ष्य "हिन्वे" प्रेरयति ॥

"दिवःकविः" "दिवस्पतिः"—इति पाठौ, "हिन्वेपरावति" "हिन्वेपरानो अर्षति"—इति च, "सुतः" "कविः"—इति च ॥ ९ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य नवमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

---

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरूर्मेरिव स्वनः ।

३ १ २ ३ २
वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥

ऋ० उचथ्यः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ उत्ते-शुष्मासइति चतुर्थे खण्डे—विद्यमानं पञ्चर्चं सूक्तं, तत्र प्रथमा । हे सोम ! "ते" तव "शुष्मासः" शुष्मा वेगाः "उत् ईरते" उद्गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः—"सिन्धोः" समुद्रस्य "ऊर्मेरिव" यथा तरङ्गात् "स्वनः" ध्वनिः उद्गच्छति तद्वत् । स त्वं "वाणस्य" विस्पष्टस्य नालस्य शततन्त्रीकस्य वीणाविशेषस्य "पविं" शब्दनामैतत् (निघ० १, ११) शब्दं "चोदय" प्रेरय, वेगेन स्यन्दमानस्त्वं विस्पष्ट-वाण-शब्द-सदृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥ १ ॥

२ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युवः।
२उ ३ २ ३ १ २
यदव्य एषि सानवि ॥२॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "ते" तव "प्रसवे" सति "मखस्युवः" यज्ञमिच्छतो यजमानस्य "तिस्रो वाचः" ऋग्यजुःसामात्मकानि त्रीणि वाक्यानि "उदीरते" उद्गच्छन्ति। कदेत्यत आह—"यद्" यदा "सानवि" उच्छ्रिते "अव्ये" अविमये पवित्रे पवित्रम् "एषि" गच्छसि ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३१ २र ३ १ २
अव्या वारैः परि प्रियꣳ हरिꣳ हिन्वन्त्यद्रिभिः।
१ २ ३ १ २
पवमानं मधुश्चुतम् ॥३॥

अथ तृतीया। "प्रियं" देवानां प्रीतिकरं "हरिं" हरितवर्णं "अद्रिभिः" ग्रावभिः अभिषुतं "मधुश्चुतं" मधुनो रसस्य च्यावयितारं "पवमानं" सोमम् "अव्याः" अवेः "वारैः" वालैः "परि हिन्वन्ति" ऋत्विजः परिप्रेरयन्ति ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
अर्कस्य योनिमासदम् ॥४॥

अथ चतुर्थी। हे "मदिन्तम!" मादयितृतम! "कवे"! क्रान्तकर्मन्! सोम! "अर्कस्य" अर्चनीयस्य इन्द्रस्य "योनिम्" उदरभूतं स्थानम् "आसदं" प्राप्तुं "पवित्रम्" अतीत्य "धारया" सम्पातेन "आ पवस्व" आभिमुख्येन क्षर ॥ ४ ॥

१ २　　３ १ १　३ २　३ १ २
स पवस्व मदिन्तम गोभिरञ्जानो अक्तुभिः।
१ २　３ १ २
एन्द्रस्य जठरं विश ॥*५*॥ [५]

अथ पञ्चमी। हे 'मदिन्तम!' मादयितृतम! सोम! "अक्तुभिः" अञ्जनसाधन-भूतैः "गोभिः" गोविकारैः पयोभिः "अञ्जानः" अज्यमानः संस्तूयमानः स त्वं "पवस्व" चरत। "अनन्तरम्" "इन्द्रस्य" "जठरम्" उदरम "आविश" प्रविश॥ "एन्द्रस्य जठरं विश"—"इन्द्र इन्द्राय पीतये"—इति पाठौ ॥ ५ ॥ [५]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

---

३ २　३ १　२र　३ १ २　३　२ ३ २
अया वीती परि स्रव यस्त इन्दो मदेष्वा।
३ १ २ ३ १ २र
अवाहन्नवतीर्नव ॥*१*॥

ऋ० असमौयुः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ पञ्चमे-खण्डे—अयावीतीति तृचात्मकम् प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे "इन्दो!" सोम! "अया" अनेन रसेन "वीती" वीत्यै इन्द्रस्य भक्षणाय "परिस्रव" परिक्षर। कीदृशेन रसेनेत्यत आह—"ते" तव "यः" रसः" "मदेषु" संग्रामेषु "नवतीर्नव" नवनवतिसङ्ख्याकाः शत्रुपुरीः "अवाहन्" जघान। इमं सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्र उक्तसङ्ख्याकाः शत्रुपुरीः जघा-नेति कृत्वा रसो जघानेत्युपचारः॥ १ ॥

१२ ३२ ३१ २३ १२ ३१२
पुरः सद्य इत्थाधिये दिवोदासाय शम्बरम्।
२३ २३ २३ १२
अध त्यं तुर्वशं यदुम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "सद्यः" एकस्मिन्नेवाहनि "पुरः" शत्रूणां पुराणि सोमरसः अवाहन्। "इत्था धिये" सत्य-कर्मणे "दिवोदासाय" राज्ञे "शम्बरं" शत्रु-पुराणां स्वामिनम् "अध" अथ अनन्तरं "त्यं" तं "तुर्वशं" तुर्वशनामानं राजानं दिवोदासशत्रुं "यदुम्" यदुनामकञ्च राजानमवाहन्। अत्रापि सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रः सर्वमेतदकार्षीदिति सोमरसे कर्त्तृत्वमुपचर्य्यते ॥ २ ॥

१२ ३ १२ ३१ २र ३१२
परि नो अश्वमश्वविद्गोमदिन्दो हिरण्यवत्।
१२ ३२३१२
चरा सहस्रिणीरिषः ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया। हे सोम! "अश्ववित्" अश्वस्य लम्भकः त्वं "नः" अस्माकम् "अश्व" "गोमत्" गोयुक्तं "हिरण्य-वत्" हिरण्योपेतं पश्वादि-धनञ्च "परि चर"। अपि च "सहस्रिणीः" बहूनि "इषः" अन्नानि चर॥

"परिनः"-"परिणः"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

३ १ २ ३ २उ ३२ ३ १२
अगघ्नन् पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः।
२३१२ ३२
गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥*१*॥

ऋ० अमहीयुः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ

त्वचात्मके द्वितीय-सूक्ते—तत्र प्रथमा। "सोमः" "मृधः" हिंसकान् शत्रून् "अपघ्नन्" मारयन् "अराव्णः" सक्तौ सत्यां धनानामदातॄंश्च "अप" घ्नन् "इन्द्रस्य" "निष्कृतं" स्थानं "गच्छन्" प्राप्नुवन् "पवते" धारया क्षरति ॥ १ ॥

२ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र
महो नो राय आ भर पवमान जही मृधः।

१ २ ३ २ ३ १ २
रास्वेन्दो वीरवद्यशः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "पवमान!" "इन्दो"! सोम! "नः" अस्माकं "महः" महान्ति "रायः" धनानि "आ भर" आहर "मृधः" हिंसकान् शत्रूंश्च "जहि" मारय "वीरवत्" पुत्राद्युपेतं "यशः" कीर्त्तिञ्च "रास्व" अस्मभ्यं देहि ॥ २ ॥

१ २ ३२ ३ २उ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
न त्वा शतं च न ह्रुतो राधो दित्सन्तमा मिनन्।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
यत्पुनानो मखस्यसि ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया। हे सोम! "राधः" धनं दित्सन्तम्" आदातुमिच्छन्तं "त्वा" त्वां "शतञ्चन" बहवोऽपि "ह्रुतः" हिंसका शत्रवः "न आमिनन्" न हिंसन्ति। कदा? इत्यत्राह—"यद्" यदा "पुनानः" पूयमानः त्वं "मखस्यसि" धनं धातुमिच्छसि ॥ ३ ॥ [७]

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
अया पवस्व धारया यया सूर्य्यमरोचयः।

३ १ २र ३ २
हिन्वानो मानुषीरपः ॥*१*॥

ऋ० निध्रुविः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ त्र्यृचात्मके तृतीय-सूक्ते—प्रथमा। हे सोम! "मानुषीः" मनुष्याणां हितानि "अपः" उदकानि "हिन्वानः" प्रेरयन् त्वं "यया" "धारया" "सूर्य्यम्" "अरोचयः" प्रकाशयसि तया "अया" अनया धारया "पवस्व" क्षर ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र

अयुक्त सूर एतशं पवमानो मनावधि।

३ १ २ ३ १ २

अन्तरिक्षेण यातवे ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "पवमानः" पूयमानः सोमः "मनावधि" मनुर्मनुष्यस्तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः। "अन्तरिक्षेण" "यातवे" गन्तुं "सूरः" प्रेरकस्यादित्यस्य "एतशम्" अश्वनामैतत् (निघ० १, १४, १०) अश्वं "अयुक्त" युङ्क्ते ॥ २ ॥

३ २उ ३ २ ३ २३ १ २ ३ १ २

उत त्या हरितो रथे सूरो अयुक्त यातवे।

१ ३ २ ३ १ २ ३ २

इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया। "उत" अपि च "इन्दुः" सोमः "इन्द्र इति ब्रुवन्" "त्याः" तान् "हरितः" हरितवर्णान् अश्वान् "सूरः" सूर्य्यस्य "रथे" "यातवे" गन्तुम् "अयुक्त" युनक्ति ॥

"रथे"-"दश"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य नवमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

---

२ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा
१ २ ३ १ २ ३ १ २
यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।
१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
यो मर्त्येषु निध्रुविर्ऋतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः
॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः। छ० त्रिष्टुप्। दे० अग्निः। अथ षष्ठे खण्डे—अग्निंवइति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे देवाः! "वः" यूयं "देवं" द्योतमानम् "अग्निम्" "अध्वरे" कौटिल्यरहिते यज्ञे "दूतं" कृणुध्वं" कुरुत। कीदृशम्? "अग्निभिः" अन्यैः "सजोषा" सजोषसम् द्वितीयार्थे प्रथमा (३, १, ८५) "यजिष्ठं" यष्टृतमं "यः" अग्निः देवोऽपि सन् "मर्त्येषु" "निध्रुविः" नितरां ध्रुवस्तिष्ठति। कीदृशः? "ऋतावा" यज्ञवान् सत्यवान् वा "तपुर्मूर्धा" तापकं तेजः "घृतान्नः पावकः" शोधकं तमग्निं दूतं कृणुध्वमिति योजना ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २र ३ २ ३ २ ३ २ ३१२३ १ २
प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवरणाद्व्यस्थात्।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध
३ १ २ ३ १ २
स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "यवसे" घासे "अविष्यन्" भक्षयन् "प्रोथत्" शब्दं कुर्वन् सञ्चरन् वा "अश्वो न" अश्व इव

"मह्नः" महतः "संवरणात्" निरोधात् दावरूपोऽग्निः "यदा" "व्यस्थात्" संवृतेषु वृक्षेषु वितिष्ठते, "आत्" तदा "अस्य" अग्नेः "शोचिः" अर्चिः "अनु वातः वाति।" अथ प्रत्यक्षस्तुतिः—"अध" अथानन्तरं हे अग्ने! "ते" तव "व्रजनं" वर्त्म "कृष्णमस्ति"। "स्म"—इति पूरणम् ॥२॥

१ २र ३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा इधानाः।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
अच्छा द्यामरुषो धूम एषि

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
सं दूतो अग्न ईयसे हि देवान् ॥*३*॥ [९]

अथ तृतीया। हे "अग्ने!" "नवजातस्य" नूतन-प्रादुर्भूतस्य "वृष्णः" वर्षितुः "यस्य" "ते" तव "अजरा" जरा रहिता ज्वाला "इधानाः" इध्यमाना या "उच्चरन्ति" उद्गच्छन्ति। हे "अग्ने!" "अरुषः" आरोचमानः "धूमः" धूमयुक्तः "दूतः" त्वं "द्यामच्छ" द्युलोकं प्रति "समेषि" सम्यग् गच्छसि, पश्चात् तत्रत्यान् "देवान्" इन्द्रादीन् "ईयसे हि" प्राप्नोषि खलु, यद्वा, हे अग्ने! त्वदीयो यो धूमः द्युलोकं प्रति एषि गच्छति, पुरुषव्यत्ययः; त्वमपि देवान् प्राप्नोषि ॥

"एषि"-"एति"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [९]

१ २र ३ २ ३ २ ३ १ २
तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे।

१ २र ३ १ २
स वृषा वृषभो भुवत् ॥*१*॥

ऋ० सुकक्षः श्रुतकक्षो वा । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तमिन्द्रमिति त्र्यृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । यजमाना आहुः—"तं" पूर्वोक्तम् "इन्द्रं" "वाजयामसि" वाजयामः सोमेन स्तुतिभिः "वाजवन्तं" बलवन्तं कुर्मः । किमर्थम् ? "महे" महान्तं "वृत्राय" अपामावरकं वृत्रासुरं "हन्तवे" हन्तुं सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिः वा स्तुतः सन् वृत्रहन्तवे वाजयामसि—वाजवन्तं करोतीत्यर्थे "तत्करोतीति (३, १, २५ वा०) णिच्, "णाविष्ठवत् (३, १, २५ वा०)"—इति णेरिष्ठवद्भावात् "टेः (६, ४, १५५)"—इति टि-लोपः, "विन्मतोर्लुक् (५, ३, ६५)"—इति मतुपो लुक् । "वृषा" धनानां सेक्ता दाता "सः" इन्द्रः "वृषभः" अस्माकं स्तोतॄणां सोमस्य दातॄणां धनादि सेचको दाता "भुवत्" भवतु ॥ १ ॥

२　३　१　२र　३　१　२र　३　१　२र　३　२
इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स बले हितः ।
३　२　३　२उ　३　२
द्युम्नी श्लोकी स सोम्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । "सः" इन्द्रः "दामने" स्तोतृभ्यः धनादिदानायैव "कृतः" प्रजापतिना सृष्टः । किञ्च "ओजिष्ठः" ओजस्वितमः "सः" एवेन्द्रः "बले" बलवति सोमे प्रजापतिना सृष्टिकाले निहितः सोम-पानार्थञ्च निहित इत्यर्थः । "द्युम्नी" द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति (निरु० नै० ५, ५) यास्कोक्तत्वात् यशस्वी अन्नवान् वा अतएव "श्लोकी" श्लोकः स्तुतिः तद्वान् "सः" इन्द्रः "सोम्यः" सोमार्हो भवति ॥

"बले"-"मदे"—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २उ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
गिरा वज्रो न संभृतः सबलो अनपच्युतः ।
३ २ ३ १ २र
ववक्ष उग्रो अस्तृतः ॥३॥ [१०]

अथ तृतीया। "गिरा" स्तुतिलक्षणया वाचा स्तोतृभिः "सम्भृतः" उत्पादितः तीक्ष्णीकृतः। तत्र दृष्टान्तः—"वज्रोन" वज्र आयुधं तत्कर्तृभिः शितधारो यथा भवति तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् स्तोतृभिः स्तुत्या सम्भृतः अतएव "सबलः" बलम्हितः तस्माद् "अनपच्युतः" परैरप्रच्युतः अनभिगतइत्यर्थः, तादृशः "उग्रः" महान् "अस्तृतः" युद्धे शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः "ववक्षे" स्तोतृभ्यो धनादिकं वोढुमिच्छति॥

"उग्रः"-"ऋष्वः"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य नवमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥६॥

---

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
अध्वर्यो अद्रिभिः सुतꣳ सोमं पवित्र आ नय ।
३ १ २ ३ १ २
पुनाहीन्द्राय पातवे ॥१॥

ऋ० उचथ्यः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ सप्तम-खण्डे—अध्वर्योअद्रिभिरिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे "अध्वर्यो!" "अद्रिभिः" ग्रावभिः "सुतम्" अभिषुतं "सोमं" "पवित्रे" "आनय" प्रापय। एवदेव दर्श-यति—"इन्द्राय" इन्द्रस्य "पातवे" पानाय "पुनाहि" पुनीहि पावय॥

"आनय""आसृज"—इति पाठौ, "पुनाहि" पुनीहि"—इति च॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३क २र
तव त्य इन्दो अन्धसो देवा मधोर्व्याशत।
१ २ ३ १ २
पवमानस्य मरुतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "इन्दो"! सोम! "तव" सम्बन्धिनं "मधोः" मदकरस्य "पवमानस्य" पूयमानम् "अन्धसः" अन्नं तत्र कर्मणि षष्ठी (२, १, २५) "त्ये" ते इमे "देवाः" इन्द्रादयो "मरुतश्च" एवम्भूतमन्नं "व्याशत" व्याप्नुवन्तीत्यर्थः॥

"व्याशत" "व्यश्नुत"—इति पाठौ॥ २॥

३ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
दिवः पीयूषमुत्तमꣳ सोममिन्द्राय वज्रिणे।
३ २ ३ १ २
सुनोता मधुमत्तमम् ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया। हे अध्वर्य्यवः! यूयं "मधुमत्तमम्" अतिशयेन माधुर्य्योपेतं "दिवः" द्युलोकस्य "पीयूषम्" अमृतभूतम् "उत्तमं" श्रेष्ठं "सोमं" "वज्रिणे" वज्रवते "इन्द्राय" "सुनोत" अभिषुणुत॥ ३॥ [११]

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २३
धर्त्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो
१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः।
१ २ ३ २उ ३ १ २र ३
हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभि-
२ ३ १ २ ३ २
र्वृथा पाजाꣳसि कृणुषे नदीष्वा ॥*१*॥

ऋ० कविः। छ० जगती। दे० सोमः। धर्त्तादिव-इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "धर्त्ता" सर्वस्य धारकः सोमः "दिवः" अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थितात् दशापवित्रात् "पवते" पूयते। कीदृशः सोमः? "कृत्व्यः" कर्त्तव्यः शोध्य इत्यर्थः। "रसः" रसात्मकः। "देवानां" "दक्षः" बलप्रदः यद्वा, दक्षः प्रवर्द्धनीयो देवानामर्थाय। तथा "नृभिः" नेतृभिः ऋत्विग्भिः "अनुमाद्यः" अनुमादनीयः स्तुत्यो वा। शेषः प्रत्यक्षकृतः। "हरिः" हरितवर्णः। "सत्वभिः" प्राणिभिः अस्मदादिभिः "सृजानः" सृज्यमानः "अत्यो न" अश्व इव स यथा शिक्षितोऽनायासेन गच्छति तद्वत् "वृथा" अप्रयत्नेन "पाजांसि" बलानि स्वीयानि "कृणुषे" कुरुते "नदीषु" वसतीवरीषु ताभिरित्यर्थः॥

"कृणुषे" "कृणुते"—इति पाठौ॥ १॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

शूरो न धत्त आयुधा गभस्त्योः स्वा३ः

१ २ ३ १ २र

सिषासन्रथिरो गविष्टिषु।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३

इन्द्रस्य शुष्ममीरयन्नपस्युभि-

१ २ ३ १ २ ३ १ २

रिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनीषिभिः॥२॥

अथ द्वितीया। अयं सोमः "गभस्त्योः" हस्तयोः "आयुधा" आयुधानि "शूरो न" शूर इव "धत्ते" धारयति, "स्वः" स्वर्गं सुखसाधनं यज्ञं वा "सिषासन्" सम्भक्तुमिच्छन् "रथिरः" रथवान् रथादिनप्रत्ययः "गविष्टिषु" यजमानस्य गवामेषणेषु सत्सु यजमानो ह्यहं गोसम्भजनाय रथवानित्यर्थः। "इन्द्रस्य"

"शुष्म" बलम् "ईरयन्" प्रेरयन् "इन्दुः" सोमः देवः "अपस्युभिः" कर्मेच्छुभिः "मनीषिभिः" मेधाविभिः स्युभिः ऋत्विग्भिः "हिन्वानः" प्रेर्य्यमाणः "अज्यते" गोभिः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्म्मिणा

३ १ २ ३ २ ३ १ २
तविष्यमाणो जठरेष्वा विश ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ ३ २
प्र नः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी धिया

३ २ ३ १ २ ३ १ २
नो वाजाꣳ उप माहि शश्वतः ॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया। हे "सोम!" "पवमान"! पूयमान! त्वं "तविष्यमाणो" वर्द्धिष्यमाणः सन् "इन्द्रस्य" जठरेषु" "ऊर्म्मिणा" प्रभूतया धारया "आ विश" जठरप्रदेशस्य बाहुल्यात् बहुवचनम् "नः" अस्मदर्थं "विद्युत्" "अभ्रेव" अभ्राणीव सा यथा अभ्राणि दोग्धि तद्वत् "प्र पिन्व" धुक्ष्व "रोदसी" द्यावापृथिव्यौ किञ्च "धिया" कर्म्मणा "नः" अस्मभ्यं "शश्वतः" बहुनामैतत् (निघ० ३, १, ५) बहून् "वाजान्" अन्नान् "उप" समीपे "माहि" निर्माहि ॥

"माहि"--"मासि"—इति पाठौ, "नः"--"न"—इति च ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ ३ २उ ३ २ ३क २र ३ २ ३ १ २
यदिन्द्र प्रागपागुदङ्न्यग्वा हूयसे नृभिः ।

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सिमा पुरू नृषूतो अस्यानवेऽसि प्रशर्ध तुर्वशे

॥*१*॥

ऋ० देवातिथिः। छ० वृहती। दे० इन्द्रः। अथ प्रगाथरूपे तृतीयसूक्ते—प्रथमा। हे "इन्द्र!" "यद्" यदि "प्राक्" प्राच्यां दिशि वर्त्तमानैः सप्तम्यां प्राक्शब्दात् विहितस्यास्तातेः "अञ्चेर्लुगिति (५, ३, ३०) लुक्, यदि वा "अपाक्" प्रतीच्यां दिशि वर्त्तमानैः, यदि वा "उदक्" उदीच्यां दिशि वर्त्तमानैः यदि वा "न्यक्" नीच्यां दिशि अधस्ताद्वर्त्तमानैः "न्यधी च (६, २, ५३)"—इति प्रकृतिस्वरत्वम्, "उदात्तस्वरितयोर्यणः (८, २, ४)"—इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्; एवम्भूतैः "नृभिः" स्तोतृभिः त्वं "हूयसे" स्वस्व कार्य्याय आहूयसे "सिम" श्रेष्ठ इन्द्र! सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते इति वाजसनेयकम्। यद्यप्येवं बहुभिराहूयसे तथापि "अनवे" अनुर्नाम राजा तस्य पुत्रे राजर्षौ "पुरु" वहुलं "नृषूतः" नृभिस्तदीयैः स्तोतृभिः प्रेरितः "असि" भवसि राज्ञो हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रीणयन्तीत्यर्थः षु प्रेरणे, अस्मात् कर्मणि निष्ठा "तृतीया कर्मणि (६, २, ४८)"—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपि च हे "प्रशर्द्ध!" प्रकर्षेण शर्द्धयितरभिभवितरिन्द्र! "तुर्वशे"—एतत्सञ्ज्ञके राजनि नृषूतोऽसि नृभिः प्रेरितोऽसि भवति॥ १॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृप इन्द्र मादयसे सचा।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
कण्वासस्त्वा स्तोमेभिर्ब्रह्मवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि

॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीया। "यद्वा" यद्यपि "रुमे" रुमादिषु चतुर्षु

राजसु हे "इन्द्र !" त्वं "सचा" सह "मादयसे" माद्यसि तथापि "ब्रह्मवाहसः" ब्रह्मणां स्तोत्राणां वोढ़ारः अथवा अन्नानां वोढ़ारः "कण्वासः" कण्वगोत्रा ऋषयः "स्तोमेभिः" स्तोत्रैः स्तोत्रसमूहैः सह "इन्द्र !" त्वाम् "आयच्छन्ति" आयमयन्ति अतस्त्वम् "आगहि" शीघ्रमागच्छ गमेर्लोटि छान्दसः (२, ४, ७३) शपो लुक् ॥

"स्तोमेभिर्ब्रह्मवाहसः"—"ब्रह्मभिः स्तोमवाहसः"—इति पाठौ ॥ २ ॥ [१३]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
उभयꣳ शृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।
३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
सत्राच्या मघवान्त्सोमपीतये धिया शविष्ठ आ गमत्
॥*१*॥

ऋ० भर्गः । छ० बृहती । दे० अग्निः । अथ प्रगाथे चतुर्थसूक्ते—प्रथमा । "उभयं" स्तोत्रात्मकं शस्त्रात्मकञ्चोभयविधम् "इदं" "वचः" "अर्वाग्" अस्मदभिमुखम् इन्द्रः "शृणवत्" शृणोतु त्वञ्च "मघवान्" धनवान् इन्द्रः "सत्राच्या" अस्माकं सह अञ्चत्या "धिया" युक्तः सन् "शविष्ठः" अतिशयेन बलवान् "सोमपीतये" सोमस्य पानाय "आगमत्" आगच्छतु ॥ १ ॥

२उ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
तꣳ हि स्वराजं वृषभं तमोजसा धिषणे निष्टतक्षतुः ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३
उतोपमानां प्रथमो नि षीदसि
१ २ ३ २ ३ १ २
सोमकामꣳ हि ते मनः ॥*२*॥ [१४]

अथ द्वितीया। "तंहि" तं खल्विन्द्रं "स्वराजं" स्वयमेव राजमानो "धिषणे" द्यावापृथिव्यौ "वृषभं" जगदुपकारकं वृष्टेर्वर्षकम् "ओजसा" बलेन "निष्टतक्षुः" सञ्चरतुः "उत" अपि च यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र! उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये "प्रथमः" मुख्यः सन् "निषीदसि" वेद्यां सोमकामं "हि" खलु ते मनः॥

"ओजसा" "ओजसः"—इति॥ २॥ [१४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य नवमस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः॥ ७॥

---

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
पवस्व देव आयुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः।
३ १ २र ३ १ २
वायुमा रोह धर्म्मणा॥१॥

ऋ० निध्रुविः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथाष्टमखण्डे—तृचात्मके प्रथमसूक्ते,—प्रथमा। हे सोम! "देवः" द्योतमानः त्वं "पवस्व" धारया क्षर। अपि च "ते" तव "मदः" मदकरः रसः "आयुषक्" तम् "इन्द्रं" प्रति "गच्छतु" अपि च त्वं "वायुं" "धर्मणा" धारकेण रसेन "आरोह" प्राप्नुहि॥

"देवः"-"देव"—इति पाठौ॥ १॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवमान नि तोशसे रयिꣳ सोम श्रवाय्यम्।
१ २ ३ १ २र
इन्दो समुद्रमा विश॥२॥

अथ द्वितीया। हे "पवमान!" "इन्दो!" "सोम!

त्वं "अवाच्यं" अवर्णीयं "रयिं" शत्रूणां धनं "नि तोशसे" अतितरां पीड़यसि स त्वं "समुद्र" द्रोणकलशम् "आ विश" प्रविश ॥

"इन्दो"-"प्रियः"—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ १ २ ३ १ २

अपघ्नन्पवसे मृधः० ॥*३*॥ [१५]

अपघ्नन् पवसे मृध इति तृतीया। ऋचः प्रतीकमिदम् ॥ सा च छन्दस्याम्नाता (६, १, १, ६—प्रथमभागे) व्याख्याता च ॥ ३ ॥ [१५]

३ १ २ ३ १ २

अभी नो वाजसातमम्० ॥*१*॥

ऋ० अम्बरीषः ऋजिश्वोवा। छ० अनुष्टुप्। दे० सोमः। अथ तृतीयसूक्ते तृचात्मके—अभीनोवाजसातममिति प्रतीकम्, सा चाम्नाता (६, २, १, ५—प्रथमभागे) व्याख्याता च ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

वयं ते अस्य राधसो वसोर्वसो पुरुस्पृहः।

१ २र ३ १ २र ३ १ २

नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुम्ने ते अध्रिगो ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "वसो" वासयितः! सोम! "अस्य" एतादृशस्य "ते" तव "राधसः" धनस्य "पुरुस्पृहः" बहुभिः स्पृहणीयस्य "वसोः" वासकस्य त्वदीयदीयमानस्य वयं नितरां "नेदिष्ठतमाः" अत्यन्तमन्तिकतमाः "स्याम" भवेम ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३२ ३ १ २

परि स्य स्वानो अक्षरदिन्दुरव्ये मदच्युतः।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २
धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा न याति गव्ययुः
॥३॥ [१६]

अथ तृतीया। "गव्ययुः" गोकामः यद्वा चौरादि कामयमानः "ऊर्द्धः" समुच्छ्रितः सर्वेषां मुख्यो "यः" सोमः "भ्राजा न" यथा भ्राजमानया दीप्त्या अन्तरिक्षे गच्छति तद्वत् दीप्त्या सह "अध्वरे" यज्ञे "धारा" स्वकीयया धारया "याति" गच्छति "स्वानः" सुवानः अभिषूयमाणः सः "इन्दुः" सोमः "मदच्युतः" मदार्थं वेदैः प्रेरितः सन् "अव्ये" अविभवे पवित्रे "पर्य्यचरत्" परितः चरति॥

"अचरत्" "अचाः"—इति पाठौ॥ ३॥ [१६]

१ २ ३ १ २ ३ २
पवस्व सोम महान्त्समुद्रः
३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र
पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥१॥

ऋ० ऋणः त्रसदस्युः वा। छ० द्विपदा पंक्तिः। दे० पवमानसोमः। अथ तृतीयसूक्ते—प्रथमा। हे "सोम!" "महान्" देवेभ्यो दीप्यमानत्वेन महत्वयुक्तः, "समुद्रः" समुन्दनः यस्मात् समुद्रवन्ति तादृशः, "पिता" सर्वेषां पालयिता त्वं "देवानां" "विश्वा" विश्वानि सर्वाणि "धाम" धामानि शरीराणि "अभि" लक्ष्य "पवस्व" चर॥ १॥

३ १ २ ३ १ २
शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम
३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
दिवे पृथिव्यै शं च प्रजाभ्यः ॥२॥

अथ द्वितीया। हे "सोम!" शुक्रो' दीप्तः त्वं "देवेभ्यः" देवार्थं "पवस्व" क्षर। किञ्च "दिवे पृथिव्यै" च द्यावापृथिवीभ्याञ्च ततः "प्रजाभ्यः च" "शं" सुखं कुरु ॥

"प्रजाभ्यः" "प्रजायै"—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः

३ १ २र ३ १ २
सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥*३*॥ [१७]

अथ तृतीया। हे सोम! "शुक्रः" दीप्तः "पीयूषः" पातव्यः त्वं "दिवः" द्युलोकस्य "धर्त्ता" धारकः "असि", "वाजी" बलवान् स त्वं "सत्ये" सत्यभूते "विधर्मन्" विधर्मणि विविधानि कर्माणि ऋत्विजो कुर्वन्ति यस्मिन्; यद्वा, विविधं सोमादिहविषां धारकेऽस्मिन् यज्ञे "पवस्व" क्षर ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य नवमस्याध्यायस्य अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

---

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
प्रेष्ठं वो अतिथिꣳ स्तुषे मित्रमिव प्रियम्।

२ ३ २ ३ १ २र
अग्ने रथं न वेद्यम् ॥*१*॥

ऋ० उशनाः। छ० गायत्री। दे० अग्निः। अथ नवमखण्डे—प्रेष्ठंव इति तृचात्मकं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे "अग्ने!" "वः" त्वां पूजार्थे बहुवचनम् "स्तुषे" स्तौमि अह-मुशनेति शेषः। कीदृशम्? प्रेष्ठम्" अस्माकं स्तोतॄणां धनदानेन प्रियतमम्। "अतिथिं" सर्वैरतिथिवत् पूज्यं यद्वा, अत सातत्यगमने (भ्वा० प०) ऋतन्यञ्जि (उ० ४,

२)"—इत्यादिना अतेरिथन्। सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् "मित्रमिव" सखायमिव "प्रियं" स्तोतुः प्रीणनकरं "रथं न" रथमिव "वेद्यं" वेदो धनं धनहितं लाभहेतुं यथा स्वाभिमतलाभाय आश्रयन्ते धनलाभहेतुं रथम्; यद्वा, यथा रथेन धनं लभते तद्वत् स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते, तादृश-धनलाभकारणम्। हे अग्ने! तस्मै हितं वेद्यं त्वां कर्म-सिध्यर्थम् अहं स्तोता स्तौमीति सम्बन्धः॥

"अग्ने" "अग्निम्"—इति पाठौ॥ १॥

२ १ २ ३ २ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

कविमिव प्रशꣳस्यं यं देवास इति द्विता।

१ २र ३ २

नि मर्त्येष्वादधुः॥२॥

अथ द्वितीया। हे "देवासः!" देवाः इन्द्रादयः! "यम्" अग्निं "मर्त्येषु" मनुष्येषु "इति" वक्ष्यमाणप्रकारेण "द्विता" द्विधा "न्यादधुः" गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहित-वन्तः। तत्र दृष्टान्तः—"कविमिव" "प्रशंस्यं" प्रशंसनार्हं क्रान्तकर्माणं पुरुषं यथा द्विधा कार्य्यद्वये अन्यो नियोजयति तद्वत् यद्वा दिवि पृथिव्यां च निहितवन्तः, भूमौ तु हविरा-हरणार्थं दिवि तु हविः प्रदानार्थमिति द्वैधं निधानं कृतवन्त इत्यर्थः। तमग्निं स्तुषे इति पूर्वेण सम्बन्धः॥

"प्रशंस्यं" "प्रचेतसः"—इति पाठौ॥ २॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र

त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄꣳः पाहि शृणुही गिरः।

१ २ ३ २ ३ १ २र

रक्षा तोकमुत त्मना॥३॥ [१८]

अथ तृतीया। हे "यविष्ठ!" युवतम! यद्वा, यौतेस्तृ-जन्तस्य इष्ठनि रूपं देवानां हविषां मिश्रयितृतम! इन्द्र! त्वं "दाशुषः" हविर्दत्तवतः "नॄन्" कर्मणां नेतॄन् यजमानान् "पाहि" धनानां दानेन रक्ष नॄंᳫपाहीत्यत्र संहितायां "नॄन्पे (८, ३, १०)"—इति नकारस्य रुत्वम्, "अत्रानुनासिक (८, ३, २)"—इति पूर्वस्यानुनासिकः। किञ्च, "गिरः" त्वद्विषयाः स्तुतीः "शृणुहि" अवहितः सन् शृणु। "उत" अपि च "त्मना" आत्मनैव "तोकम्" अस्मदीयं "तनयं" पुत्रं "रक्ष" पालय त्मनेति सर्वत्र सम्बध्यते—आत्मना स्वयमेव रक्ष, त्वदन्यं पालयितारं न विन्दामः त्वमेवास्मदीयम्॥

"शृणुही" "शृणुधि"—इति पाठौ॥ ३॥ [१८]

१ २ ३ १ २
एन्द्र नो गधि प्रिय सत्राजिदगोह्य।
३ २उ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
गिरिर्न विश्वतः पृथुः पतिर्दिवः॥*१*॥

ऋ० नृमेधः। छ० उष्णिक्। दे० इन्द्रः। अथ तृचात्मके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा। हे "प्रिय!" स्तोतॄणां प्रीणनकर! "सत्राजित्" महतां शत्रूणां जेतः! "हे "अगोह्य"! केनापि गूहितुमशक्य! "इन्द्र!" "गिरिर्न" पर्वत इव "विश्वतः" सर्वतः "पृथुः" पृथुतमः "दिवः" स्वर्गस्य "पतिः" ईश्वरस्त्वं "नः" अस्मान् "आगधि" आगच्छ॥

"प्रियसत्राजिदगोह्य" "प्रियःसत्राजिदगोह्यः"—इति पाठौ, "विश्वतःपृथु" "विश्वतस्पृथुः"—इति च॥ १॥

२ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २
अभि हि सत्य सोमपा उभे बभूथ रोदसी।

१ २र ३ २ ३ १ २र ३ २
इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सत्य! "सोमपाः" सोमस्य पातः! "इन्द्र!" यस्त्वम् "उभे" "रोदसी" द्यावापृथिव्यौ" "अभि बभूथ" सामर्थ्येनाभि भवसि स त्वं "सुन्वतः" सोमाभिषवं कुर्वतः यजमानस्य "वृधः" वर्धकः "असि"। "दिवः" स्वर्गस्यापि "पतिः" ईश्वरोऽसि ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २र
त्वꣳ हि शश्वतीनामिन्द्र धर्त्ता पुरामसि।
३ २उ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
हन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया। हे इन्द्र!" "त्वं" "शश्वतीनां बह्वीनां "पुरां" शत्रुनगरीणां "धर्त्ता असि हि" दारयिता भवसि खलु। किञ्च, "दस्योः" वृथाकालस्योपक्षेपयितुरसुरस्य "हन्ता" असि घातको भवसि "मनोः" मनुष्यस्य यागादि कुर्वतो "वृधः" वर्द्धकश्चासि। "दिवः" स्वर्गस्यापि "पतिः" ईश्वरोऽसि ॥ ३ ॥ [१८]

३ २ ३ १ २र ३ १ २र
पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत।
२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ ३ १ २ ३२
इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्त्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥*१*॥

ऋ० जेताः। छ० उष्णिक्। दे० इन्द्रः। अथ तृचात्मके तृतीय सूक्ते—प्रथमा अयम् "इन्द्रः" उच्यमानगुणयुक्तो "अजायत" सम्पन्नः। कीदृग्गुणकः? इति तदुच्यते—"पुराम्" असुरपुराणां "भिन्दुः" भेत्ता "युवा" कदाचिदपि बली-

पलितादिवार्द्धक्यरहितः "कविः" मेधावी "अमितौजाः" प्रभूतबलः विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः "धर्त्ता" पोषकः "वज्री" यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः "पुरुष्टुतः" बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिन्दुः—भिदिर् विदारणे (रु० प०), कुरित्यनुवृत्तौ "मृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः (उ० १,२३)"—इति कुप्रत्ययः, तस्य "छन्दस्युभयथा (३,४,११७)" —इति सार्वधातुकसञ्ज्ञायां "रुधादिभ्यः श्नम् (३, १, ७८)" मित्त्वादन्त्यादचः परो भवति, "श्नसोरल्लोपः (६, ४, १११)" अनुस्वारपरसवर्णौ "अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (१, १, ५७)" —इति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य "न पदान्तेत्यादिना (१, १, ५८) निषेधः । युवा—यु मिश्रणामिश्रणयोः (अदा० प०) "कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (उ० १, १५४)"— इति कनिन् निस्त्वादाद्युदात्तः (६, १, १९७)। कविः— कु शब्दे (अदा० प०) "अचइरिति (उ० ४, १३८) इः प्रत्यय- स्वरः (३, १, ३)। अमितः—अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपद- प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) "बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन" तदेव शिष्यते। विश्वस्य—"अशूप्रुषीत्यादिना (उ० १, १४९) क्वन्, निस्त्वादाद्युदात्तः (६,१, १९७)। कर्मणा—अन्येभ्यो- ऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)"—इतिं मनिन् नित्स्वरः (६, १, १९७)। धर्त्ता—टच्, कित्त्वादन्तोदात्तः (६, १, १६५)। वज्री—मत्वर्थीय इनी (५, २, १२२), प्रत्ययस्वरः। पुरु- ष्टुतः—"स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि (८, ३, १०५)"—इति षत्वम् बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः "थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम् (६,२,१४४)" —इत्यन्तोदात्तत्वम्, तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादः, "तृतीया कर्मणि (६, २, ४८)"—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥ १ ॥

२ ३२३ २३१ २ ३ १२
त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलम् ।
२ ३१ ३२ ३१२
त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । बलनामकः कश्चिदसुरो देवसम्बन्धिनीर्गा अपहृत्य कस्मिँश्चिद् बिले गोपितवान् तदानीमिन्द्रस्तद्बिलं समाहत्य तस्माद् बिलाद् गाः निःसारयामास,तदिदमुपाख्यानमिन्द्रो वलस्य बलमौर्णोदित्यादि ब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धम्, तदेतद्धृदि निधायायं मन्त्रः प्रवर्त्तते—हे "अद्रिव !" वज्रयुक्तेन्द्र ! त्वं "गोमतः वलस्य" गोभिर्युक्तस्य बलनामकस्यासुरस्य सम्बन्धि "बिलम्" "अपावः" स्वसैन्यमुखेनापाकृतवानसि । तदानीं "तुज्यमानासः" बलेन हिंस्यमानाः "देवाः" "अबिभ्युषः" त्वदीयया रक्षया बलादभीताः सन्तः "त्वामाविषुः" प्राप्तवन्तः । अपेत्यस्य निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् (फि० ४, १२) । अवः—वृञ् वरणे (स्वा० उ०), लङ् सिप्, "इतश्च लोपः (३, ४, ९७)", "स्वादिभ्यः श्नुः (३, १, ७३)", तस्य बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७६)"—इति लुक्, गुणो रपरत्वम्, हल्ङ्यादिलोपः, विसर्जनीयः, अडागमः । अद्रिवः—अद्रिरस्यास्तीति मतुप्, "छन्दसीरः (८, २, १८)"—इति वत्वम्, सम्बोधने "उगिदचामिति नुम् (७, १, ७०), हल्ङ्याप् संयोगान्तलोपौ, "मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसि (८, ३, १)" —इति रुत्वम् । बिलं—"नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् (फि० २, ३) । अबिभ्युषः—ञि भी भये (जुहो० प०) लिङ् द्विर्भावः, अभ्यासस्य ह्रस्वजश्त्वे, "क्वसुश्च (३, २, १०७)" —इति लिटः क्वसुरादेशः, क्रयादिनियमात्, प्राप्त इट् "वस्वेकाजाद्घसाम् (७, २, ६७)"—इति नियमान्निवर्त्तते, असि

सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वाद् वसोः सम्प्रासारणम्, पर-पूर्वत्वम्, "शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)"—इति षत्वम्, "अचि श्नुधात्वित्यादिना (६, ४, ७७) प्राप्तमियङादेशं बाधित्वा "एरनेकाचः (६, ४, ८२)"—इति यणादेशः, नञ्-समासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। तुञ्जमानासः—तुजि-हिंसार्थात् परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच्, "सार्वधातुके यक् (३, १, ६७)"—इति यक् तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् (६, १, १८६), यक एव प्रत्यय-स्वरः शिष्यते। आविषुः—अव रक्षणादिषु, अस्माद् गत्यर्था-लुङो झिस्तस्य "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च (३, ४, १०९)"—इति जुस्, सिच इड़ागमः, "आड़जादीनाम् (६, ४, ७२)"—इत्याड़ागमः, आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५९)"—इति षत्वम् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र
इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमैरनूषत।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः॥ ३ ॥ [२०]

इति अर्द्धप्रपाठकः ॥

अथ तृतीया। "स्तोतारः" "ओजसा" बलेन "ईशानं" जगतो नियामकम् "इन्द्रम्" "स्तोमैः" त्रिवृदादिभिः "अभ्यनूषत" सर्वत्र स्तुवन्ति। "यस्य" इन्द्रस्य "रातयः" धनदानानि "सहस्रं" सहस्रसङ्ख्योपेतानि सन्ति "उत वा" अथवा "भूयसीः" सहस्रसङ्ख्याकाः अप्यधिकाः "सन्ति"। तमिन्द्र-मिति पूर्ववत्वान्वयः॥

"स्तोमैः" "स्तोमाः"—इति पाठौ ॥

इन्द्रम्—"ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन् (उ० २, २८) नित्त्वादाद्युदात्तः (६, १, १९७)। ईशानम्—लटः शानच् (३, २, १२४), "अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२, ४, ७२)—इति धातोरनुदात्तेत्त्वात् तास्यनुदात्तेदित्यादिना (६, १, १८६) शानचोऽनुदात्तत्वम्। ओजसा—नब्विषयत्वादाद्युदात्तः (फि० २, ३)। स्तोमैः—अर्त्तिस्तुस्वित्यादिना (उ० १, १३७) मन् प्रत्ययः, नित्त्वादाद्युदात्तः (६, १, १९७)। अनूषत—णु स्तुतौ; "णो नः (६, १, ६५), लङ् व्यत्ययेन, झः, तस्य अदादेशः, "च्लेः सिच् (३, १, ४४), अस्य धातोः कुटादित्वेन सिचो ङित्त्वाद् (१, २, १) गुणाभावः, इड़भावश्छान्दसः, अड़ागमः। सहस्रं—"कर्दमादीनाञ्च (फि० ३, ११)" —इति द्वितीयाचरमुदात्तम्। रातयः—"मन्त्रे वृषेत्यादिना (३, ३, ९६) क्तिन उदात्तः। उत—प्रातिपदिकस्वरः (फि० १, १)। वा—चादिरनुदात्तः (फि० ४, १६)। सन्ति—प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्, (३, १, ३), "तिङतिङः (८, १, २८)"—इति निघातो न भवति "यद्वृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)"—इति प्रतिषेधात्, सहि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तम्। भूयसीः—सहस्रादतिशयेन बह्व्यः भूयस्यः, अत्र विभक्तस्य सहस्रस्य सन्निधिबलात् उपपदत्व-प्रतीतेर्द्विवचनं विभज्योपपदे तरबीयसुनाविति बहुशब्दादीयसुन्, "बहोर्लोपो भू च बहोः (६, ४, १५८)"—इति इकारलोपः, बहोर्भू इत्यादेशश्च, ईयसुनो नित्त्वादाद्युदात्तश्च, "उगितश्च (४, १, ६)" —इति ङीप्॥ ३॥ [२०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य नवमस्याध्यायस्य नवमः खण्डः।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः॥ ९॥

इति पञ्चमस्यार्द्धः प्रपाठकः॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्क-भूपाल-
साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये साम-
वेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थे नवमोऽध्यायः॥ ९॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्म्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम्॥ १०॥

दशमोऽध्याय आरभ्यते।

१ २   ३ १ २ ३ १   २र
अक्रांत्समुद्रः प्रथमे विधर्मं

३ १ २ ३ १   २र   ३ २
जनयन्प्रजा भुवनस्य गोपाः।

१ २ ३ २३ २ ३ २ ३ १ ०
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये

३ १   २र   ३ १   २र
वृहत्सोमो वावृधे स्वानो अद्रिः॥*१*॥

ऋ० पराशरः। छ० त्रिष्टुप्। दे० सोमः। तत्र अक्रान्त-समुद्रइति त्र्यचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "समुद्रः" यस्मादापः सन्द्रवन्ति स समुद्रः अपां वर्षकः, "गोपाः" स्वामित्वेन सर्वस्य रक्षकः सोमः "प्रथमे" विस्तृते "भुवनस्य" उदकस्य "वि धर्म्मन्" विधारकेऽन्तरिक्षे प्रजाः "जनयन्" उत्पादयन् "अक्रान्" सर्वमभिक्रामति क्रमतेर्लुङि तिपीड़-

भावे वृद्धौ च कृतायां सिज्लोपे मकारस्य "मोनो धातोः (८, २, ६४)"—इति नकारे रूपम्; "वृषा" कामानां वर्षिता, "स्वानः" अभिषूयमाणः, "अद्रिः" आदरणशीलः, "सः" "सोमः अधिकं "सानौ" समुच्छ्रिते अविभवे पवित्रे प्रभूतं "वव्वधे" वर्द्धते ॥

"गोपाः"-"राजा"—इति पाठौ, "अद्रिः"-"इन्दुः"—"वृहत्" इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २३ १ २ २
मत्सि वायुमिष्टये राधसे नो
१ २ ३ १ २र ३ १ २
मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः ।
२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २उ
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्
३ १ २ ३ १ २
मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥२॥

अथ द्वितीया। हे सोम! त्वं वायुं "मत्सि" मादय। किमर्थम्? "नः" अस्माकम् "इष्टये" ईषणीयाय अन्नाय "राधसे" धनाय च। तथा पवित्रेण पूयमानस्त्वं "मित्रा-वरुणा" मित्रावरुणौ च "मत्सि" तर्पयसि। किञ्च "मारुतं" मरुतां स्वभूतं शब्दो बलञ्च मत्सि। तथा "देवान्" इन्द्रादीन् "मत्सि" हर्षय। हे "देव!" स्तोतव्य! हे सोम! "द्यावापृथिव्यौ" च "मत्सिं" मादय। एतान् हर्षयुक्तान् कृत्वा अस्मभ्यं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

"राधसेनः"-"राध सेच"—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ १ २र ३ १ २ ३ १
महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां

२र ३ २
यद्गर्भोऽवृणीत देवान्।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
अदधादिन्द्रे पवमान ओजो-

२र ३ २ ३ २ ३ १ २
ऽजनयत्सूर्य्ये ज्योतिरिन्दुः ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया। "महिषः" महान् पूज्यो वा सोमः "महत्" प्रभूतं तत् कर्म "चकार" अकरोत्। किन्तत् कर्म? "अपां गर्भः" उदकानां गर्भभूतः जनयितृत्वाज्जन्यत्वाच्च "सः" सोमः "देवान्" "आवृणीत" समभजत—इति यत् तत् कृतवानिति। किञ्च, "पवमानः" पूयमानः सोमः "ओजः" तत्पानेन जन्यं बलम् "इन्द्रे" "अदधात्"। तथा "इन्दुः" "सूर्य्ये" "ज्योतिः" तेजः अजनयत्॥ ३॥ [१]

३ २ ३ १ २र ३ १ २
एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयते।

३ १ २र ३ १ २
अभि द्रोणान्यासदम्॥*१*॥

ऋ० शुनःशेपः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथैषदेवइति दशर्चं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "देवः" द्योतमानः "अमर्त्त्यः" मरणरहितः "एषः" सोमः "द्रोणानि" द्रोणकलशान् "अभि" लक्ष्य "आसदम्" आसत्तुम् आसदनार्थम् "पर्णवीरिव" यथा पक्षी तथा वेगेन "दीयते" गच्छति॥

"दीयते"-"दीयति"—इति पाठौ॥ १॥

३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २र

एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते ।

२ ३ १ २ ३ १ २

दधद्रत्नानि दाशुषे ॥२॥

अथ द्वितीया। "विप्रैः" मेधाविभिः स्तोतृभिः "अभिष्टुतः" आभिमुख्येन स्तुतः "देवः" द्योतमानः "एषः" सोमः "दाशुषे" हविषां प्रदात्रे यजमानाय "रत्नानि" रमणीयानि धनानि "दधत्" धारयत् प्रयच्छत्। "अपः" वसतीवरीः "वि गाहते" प्रविशति ॥ २ ॥

३ १ २र ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

एष विश्वानि वार्य्या शूरो यन्निव सत्वभिः ।

१ २

पवमानः सिषासति ॥३॥

अथ तृतीया। "पवमानः" पूयमानः "शूरः" वीरः "एषः" सोमः "विश्वानि" सर्वाणि "वार्य्या" वरणीयानि धनानि "सत्वभिः" बलैः "यन्निव" गच्छन्निव "सिषासति" अस्मदर्थं सम्भक्तुमिच्छति ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २

एष देवो रथर्यति पवमानो दिशस्यति ।

३ १ २ ३ २

आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥४॥

अथ चतुर्थी। "पवमानः" चरन्नेव सोमो "देवः" "रथर्यति" अस्मदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयते। 'दिशस्यति' आगत्य चास्मभ्यमभिलषितं प्रयच्छति। 'वग्वनु' शब्दम् 'आविष्कृणोति' अभिषुयमाणः प्रकटयति।

"दिशस्यति"-"दशस्यति"—इति पाठौ ॥ ४ ॥

२ २ ३१ २३ २ ३ १२ ३ १ २
एष देवो विपन्युभिः पवमान ऋतायुभिः।
२ ३ १ २
हरिर्वाजाय मृज्यते ॥*५*॥

अथ पञ्चमी। "पवमानः" चरन् "एषः" "सोमः" "देवः" "विपन्युभिः" स्तोतृभिः "ऋतायुभिः" यज्ञकामैः सत्यकामैर्वा "हरिः" अश्व इव "वाजाय" संग्रामार्थं "मृज्यते" स्तुतिभिरलङ्क्रियते ॥ ५ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
एष देवो विपा कृतोऽतिह्वराꣳसि धावति।
१ २ ३ १ २
पवमानो अदाभ्यः ॥*६*॥

अथ षष्ठी। "विपा"—अङ्गुलिनामैतत् (निघ० १, ५, ८) अङ्गुल्या "कृतः" अभिषुतः "एषः" सोमः "देवः" "पवमानः" चरन् "अदाभ्यः" केनाप्यहिंसितश्च सन् "ह्वरांसि" शत्रून् "अति धावति" हन्तुमभिगच्छति ॥ ६ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
एष दिवं वि धावति तिरो रजाꣳसि धारया।
१ २ ३ १ २
पवमानः कनिक्रदत् ॥*७*॥

अथ सप्तमी। "धारया" "पवमानः" चरन्, "एषः" सोमः, "कनिक्रदत्" अभिषूयमाणः शब्दं कुर्वन्, "रजां[illegible]" लोकान् "तिरः" तिरस्कुर्वन् यज्ञात् "दिवं" स्वर्गं "[illegible] धावति" ॥ ७ ॥

३ २उ ३ १ २ ३२उ ३ १ २
एष दिवं व्यासरत्तिरो रजाꣳस्य

१ २ ३ २
पवमानः स्वध्वरः ॥*८*॥

अथाष्टमी। "पवमान" चरन्, "एषः" सोमः, "स्वध्वरः" सुयज्ञः "अ स्तृतः" केनाप्यहिंसितश्च सन्, "रजांसि" लोकान् "तिरः" तिरस्कुर्वन् यज्ञात् "दिवं" प्रति "व्यासरत्" विसरति गच्छति ॥ ८ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः।
१ २ ३ १ २
हरिः पवित्रे अर्षति ॥*९*॥

अथ नवमी। "हरिः" हरितवर्णः, "देवः" द्योतमानः "एषः" सोमः, "प्रत्नेन" पुराणेन "जन्मना" जननेन "देवेभ्यः" देवार्थं "सुतः" अभिषुतः सन् "पवित्रे" स्थातुम् "अर्षति" गच्छति ॥ ९ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः।
१ २ ३ २
धारया पवते सुतः ॥*१०*॥ [२]

अथ दशमी। "एष उ स्यः" एष च स सोमः "पुरुव्रतः" बहुकर्मा "जज्ञानः" जायमान एव "इषः" अन्नानि "जनयन्" उत्पादयन् "सुतः" अभिषुतः "धारया" "पवते" चरति ॥ १० ॥ [२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

---

१२ २२ ३२ ३ २३ १२ ३१२
एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः।
२३१२ ३२
गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥*१*॥

ऋ० असितदेवलौ। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ द्वितीये खण्डे—एषधियेत्यष्टर्चं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "एषः" सोमः "शूरः" विक्रान्तः "अण्व्या" अङ्गुल्या अभिषुतः "धिया" कर्मणा अतिगच्छति। कीदृशम्? इति उच्यते—"इन्द्रस्य" निष्कृतं" स्थानं स्वर्गाख्यं प्रति "आशुभिः" शीघ्रगामिभिः "रथेभिः" रथैः "गच्छन्" इन्द्रेण रथेऽवस्थाप्य स्वस्थान नयनाङ्गुल्या अभिषूयमाणः सन् होमद्वारा अग्निं गच्छतीत्यर्थः॥१॥

३२ ३१ २ ३२ ३१२
एष पुरू धियायते बृहते देवतातये।
२३१२३ १२
यत्रामृतास आशत ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "एषः" सोमः "पुरु" बहुलं, "धियायते" धियं कर्म इच्छति धीशब्दात् याकारोपजनः (७, १, ३९)। यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया, (२, १, ८५) छान्दसत्वालुक्। कस्मै? "बृहते" महते "देवतातये" यज्ञाय "यत्र" यस्मिन् यज्ञे "अमृतासः" अमृताः देवाः "आशत" व्याप्नुवन्ति तदर्थम्॥

"आशत" "आसत"—इति पाठौ॥२॥

३१२ ३२३ २३१२३१२
एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः।

३ २ ३ १ २र
प्रचक्राणं महीरिषः ॥*३*॥

अथ तृतीया। "आयवः" मनुष्याः ऋत्विजः "एतं" सोमं "मर्ज्यम्" "उप सृजन्ति" निष्पीड़यन्तीत्यर्थः। कुत्र? "द्रोणेषु" द्रोणकलशेषु। कीदृशम्? "महीः इषः" महान्त्यन्नानि "प्रचक्राणं" कुर्वाणं प्रभूतरसस्राविणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३२ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३२
एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुन्ध्यावता पथा।
१ २ ३ २ ३ १ २
यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥*४*॥

अथ चतुर्थी। "एषः" सोमः "हितः" निहितः हविर्द्धाने "वि नीयते" तस्मात् स्थानात् आहवनीयं प्रति "अन्तः" तयोर्मध्यदेशे "शुन्ध्यावता" शुद्धिमता "पथा" मार्गेण "यदि" यदा "तुञ्जन्ति" प्रयच्छन्ति देवेभ्यः "भूर्णयः" भरणशीलाः अध्वर्य्वादयः; तदा विनीयत इति समन्वयः ॥

"शुन्ध्यावता" "शुभ्रावता"—इति पाठौ ॥ ४ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
एष रश्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः।
२ ३ १ २ ३ १ २
पतिः सिन्धूनां भवन् ॥*५*॥

अथ पञ्चमी। "एषः" सोमः "रश्मिभिः" अध्वर्य्वादिभिः सह "ईयते" गच्छति। कीदृश एषः? "वाजी" वेगवान् "शुभ्रेभिः दीप्तैः अंशुभिर्विशिष्टः अथवा रश्मिभिरित्येतदप्यंशुविशेषणम् "सिन्धूनां" स्यन्दमानानां रसानां "पतिः" "भवत्" नीयत इति ॥ ५ ॥

२१ २र ३ १२३ १ २ ३२ १२
एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीते युथ्यो३ वृषा।
२ १ २र ३ १ २
नृम्णा दधान ओजसा ॥६॥

अथ षष्ठी। "एषः" सोमः "शृङ्गाणि" शृङ्गवदुन्नतानंशून् अभिषवकाले "दोधुवत्" धुनोति "यूथ्यः" यूथार्हो युथपतिः "वृषा" वृषभः यथा "शिशीते" तीक्ष्णे शृङ्गे धुनोति तद्वत्। कीदृशः? "ओजसा" बलेन "नृम्णा" नृम्णानि धनानि "दधानः" अस्मदर्थं धारयन्॥ ६॥

११ २र ३ १ २र ३ ३ १ २र
एष वसूनि पिब्दनः परुषा ययिवाꣳ अति।
२३ १ २
अव शादेषु गच्छति ॥७॥

अथ सप्तमी। "वसूनि" आच्छादकानि रक्षांसि "पिब्दनः" पीड़यन् "एषः" सोमः "परुषा" पर्वणा "अति" अतिक्रम्य "ययिवान्" गच्छन् "शादेषु" शातनीयेषु रक्षःसु "अव गच्छति"॥

"पिब्दनः" "पिब्दना"—इति पाठौ॥ ७॥

३२३ २उ ३ २३ १२ ३ १२
एतमु त्यं दश क्षिपो हरिꣳ हिन्वन्ति यातवे।
३ २ ३१ २
स्वायुधं मदिन्तमम् ॥८॥ [३]

अथाष्टमी। "हरिं" हरितवर्णं "त्यं" तम् "एतम्" एतमेव सोमं "दश क्षिपः" दशसङ्ख्याका अङ्गुलयः "यातवे"

गमनाय "हिन्वन्ति" प्रेरयन्ति। कीदृशमेनम्? "स्वायुधं" शोभनायुधं "मदिन्तमं" मादयितृतमं रक्षोहननप्रदर्शनाय स्वायुधशब्दश्रवणम्॥

"हरिं हिन्वन्ति यातवे" "मृजन्ति सप्त धीतयः"—इति पाठौ॥ ८॥ [३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः॥ २॥

---

३२ ३ २उ ३ २उ ३ १ २
एष उ स्य वृषा रथोऽव्या वारेभिरव्यत।
२ ३ १ २ ३ १ २
गच्छन्वाजꣳ सहस्रिणम्॥*१*॥

ऋ० रहूगणः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृतीयखण्डे—एष उस्येति षडृचं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "स्यः" सः प्रसिद्धः "एषः" अभिषुतः सोमः "वृषा" वर्षिता "रथः" रंहणस्वभावः "अव्यावारेभिः" अवेर्वारैभिः अवेर्वालैः दशापवित्रेण "अव्यत" द्रोणकलशं प्रति गच्छति "वाजम्" अन्नम् "सहस्रिणं" सहस्रसङ्ख्याकं यजमानाय प्रदातुं "गच्छन्" द्रोणकलशं प्रविशन्नव्यतेत्यर्थः॥

"अव्यावारेभिरव्यत" "अव्योवारेभिरर्षति"—इति पाठौ॥१॥

३२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एतं त्रितस्य योषणो हरिꣳ हिन्वन्त्यद्रिभिः।
२ ३ १ २ ३ १ २
इन्दुमिन्द्राय पीतये॥*२*॥

अथ द्वितीया। "एतम्" "इन्दुं" क्लिद्यमानं "हरिं" हरितवर्णं सोमं "त्रितस्य" एतन्नामकस्य ऋषेः "योषणः" अङ्गुलयः

"अद्रिभिः" अभिषवपाषाणैः "हिन्वन्ति" प्रेरयन्ति। किमर्थम्? "इन्द्राय" इन्द्रस्य "पीतये" पानाय ॥ २ ॥

३ १ २र ३ २ ३ २उ ३ १ २
एष स्य मानुषीष्वा श्येनो न विक्षु सीदति।
१ २ ३ २उ ३ १ २
गच्छं जारो न योषितम् ॥*३*॥

अथ तृतीया। "स्यः" सः "एषः" सोमः "मानुषीषु" "विक्षु" प्रजासु "श्येनो न" श्येन इव शीघ्रमागम्य यजमानरूपासु अनुग्रहेण "आ" आगत्य "सीदति"। पुनः क इव? "योषितं" "गच्छन्" अभिगच्छन् "जारो न" जार इव स यथा सङ्केतितः तस्याः कामपूरणाय गूढ़गतिः गच्छति तद्वदित्यर्थः॥ ३ ॥

३२उ ३ १ २र ३ १ २र
एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः।
२उ ३ २ ३ १ २
य इन्दुर्वारमाविशत् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी। "स्यः" सः "एषः" "मद्यः" मदनिमित्तः "रसः" "अवचष्टे" सर्वमेव पश्यति "दिवः शिशुः" द्युलोकस्य पुत्रः तत्रोत्पन्नत्वात् पुत्रत्वमस्य। "यः" "इन्दुः" दीप्तः सोमः "वारं" दशापवित्रम् "आविशत्" आविशति स एष इति ॥४॥

३२उ ३ १ २ ३ १ २र ३ २
एष स्य पीतये सुतो हरिरर्षति धर्णसिः।
२ ३ १ २ ३ २ ३ २
क्रन्दन्योनिमभि प्रियम् ॥*५*॥

अथ पञ्चमी। "एषः" "स्यः" सः सोमः "पीतये" पानाय "सुतः" अभिषुतः "हरिः" हरितवर्णः "धर्णसि" धारकः

"प्रियं" स्वप्रियभूतं "योनिं" स्थानं द्रोणकलशं "क्रन्दन्" शब्दयन् "अभ्यर्षति" अभिगच्छति ॥ ५ ॥

३ २उ   ३ २ ३ १२   ३ १ २   ३ १२
एतं त्यꣳ हरितो दश मर्मृज्यन्ते अपस्युवः ।
२ ३ १ २ ३ १ २
याभिर्मदाय शुम्भते ॥*६*॥ [४]

अथ षष्ठी। "एतं" "त्यं" तं सोमम् अध्वर्योः "दश" "हरितः" हरणस्वभावाः अङ्गुलयः "अपस्युवः" कर्मेच्छवः सत्यः "मर्मृज्यन्ते" शोधयन्ति। "याभिः" अङ्गुलिभिरिन्द्रस्य "मदाय" "शुम्भते" दीप्यते शोध्यत इत्यर्थः; तमेतमिति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥३॥

---

३२ ३२ ३१   २र ३ १   २र ३ १ २
एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः ।
२ ३ २ ३ १ २
अव्यं वारं वि धावति ॥*१*॥

ऋ० प्रियमेधः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ चतुर्थखण्डे—एषवाजी इति षडृचं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "एषः" सोमः, "वाजी" वेजनशीलः, "हितः" अध्वर्युणा पात्रे निहितः धृतः, "विश्ववित्" सर्वज्ञः, "मनसः" स्तोत्रस्य "पतिः" स्वामी अथवा सोमस्य मनोऽभिमानित्वात् मनसः स्वामित्वम्, "चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं वा विशत्"—इति श्रुतेः; तादृशोऽसौ "अव्यं वारं" अविसम्बन्धिनं वालं दशापवित्रं "वि धावति विविधं गच्छति ॥

"अव्यम्" "अव्ये"—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्यः सुतः।

२ ३ १ २ ३ २

विश्वा धामान्याविशन् ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "एषः" सोमः "देवेभ्यः" देवार्थं "सुतः" अभिषुतः सन् पवित्रे "अक्षरन्" स्रवन् "विश्वा" सर्वाणि "धामानि" देवशरीराणि "आ विशन्" प्रविशन् प्रवेष्टु-मित्यर्थः ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः।

३ १ २ ३ १ २

वृत्रहा देववीतमः ॥*३*॥

अथ तृतीया। "एषः" सोमः "देवः" "शुभायते"। कुत्र ? "अधियोनौ" स्वीये स्थाने। कीदृश एषः ? "अमर्त्यः" अमरणधर्मा "वृत्रहा" शत्रुहन्ता "देववीतमः" अतिशयेन देवानां कामयिता ॥ ३ ॥

३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

एष वृषा कनिक्रदद्दशभिर्जामिभिर्यतः।

३ १ २र

अभि द्रोणानि धावति ॥*४*॥

अथ चतुर्थी। "वृषा" कामानां वर्षिता "एषः" सोमः "कनिक्रदत्" शब्दं कुर्वन् "दशभिः" "जामिभिः" अङ्गुलिभिः "यतः" धृतः "द्रोणानि" द्रुममयानि पात्राणि "अभि धावति" अभिगच्छति ॥ ४ ॥

२१ २र ३१२ ३ २३ १ २
एष सूर्य्यमरोचयत्पवमानो अधि द्यवि ।
३१२ ३१ २र
पवित्रे मत्सरो मदः ॥*५*॥

अथ पञ्चमी। "पवमानः" पूयमानः "एषः" सोमः "अधि द्यवि" द्युलोके स्थितं "सूर्य्यं" "रोचयत्" रोचयति। कीदृशः ? "पवित्रे" स्वयं दशापवित्रे स्थितः, "मत्सरः" मदहेतुं प्राप्तः, "मदः" हृष्टः ॥

"अधिद्यवि। पवित्रे मत्सरोमदः"—"विचर्षणि। विश्वा धामानि विश्ववित्"—इति पाठौ ॥ ५ ॥

३१ २र ३१२ ३१२
एष सूर्य्येण हासते संवसानो विवस्वता ।
१ २ ३ १ २र
पतिर्वाचो अदाभ्यः ॥*६*॥ [५]

अथ षष्ठी। "एषः" सोमः "संवसानः" सर्वमप्याच्छादयन् "विवस्वता" दीप्तिमता "सूर्य्येण" "हासते" परित्यज्यते पवित्र इति शेषः। कीदृशः ? "वाचः स्तुतिलक्षणायाः "पतिः" पालकः स्वामी वा "अदाभ्यः" केनाप्यहिंस्यः ॥६॥[५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥४॥

---

३१ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
एष कविरभिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते ।
३ २उ ३ १ २
पुनानो घ्नन्नप द्विषः ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ पञ्चमखण्डे—एष कविरिति षडृचं सूक्तम्,—तत्र प्रथमा। "एषः"

सोमः "कविः" मेधावी "अभिष्टुतः" अभितःस्तुतः "पवित्रे अधि" दशापवित्रे अधि दशापवित्रमतीत्य "तोशते" यद्यपि तोशतिर्बधकर्मा तथापि हनने गतिसद्भावात् अत्र गतिमात्रे वर्त्तते गच्छतीत्यर्थः अथवा "पवित्रे अधि" कृष्णाजिने "तोशते" हन्यते पीड्यत इत्यर्थः किङ्कुर्वन्? "पुनानः" पूयमानः "द्विषः" शत्रून् "अपघ्नन्" अपगमयन्॥

"द्विषः" "स्त्रिधः"—इति पाठौ॥ १॥

२ १ २र २ १२ ३ १ २र

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्परि षिच्यते।

३ १ २ ३ १ २

पवित्रे दक्षसाधनः॥*२*॥

अथ द्वितीया। "एषः" सोमः "स्वर्जित्" स्वर्गस्य सर्वस्य वा जेता "इन्द्राय" "वायवे" च "पवित्रे" "परिषिच्यते" परिस्राव्यते। कीदृश एषः? "दक्षसाधनः" बलकारी॥२॥

२ २उ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २

एष नृभिर्विनीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः।

२ ३ १ २ ३ २

सोमो वनेषु विश्ववित्॥*३*॥

अथ तृतीया। "एषः" सोमः "नृभिः" कर्मनेतृभिः ऋत्विग्भिः "विनीयते" विविधं नीयते। कीदृशः? "दिवः" द्युलोकस्य "मूर्द्धा" शिरोवत् प्रधानभूतः "वृषा" अभिमतवर्षकः "सुतः" अभिषुतः। कुत्र नीयते? "वनेषु" वननीयेषु पात्रेषु वनसम्भूतद्रुमविकारेषु वा पात्रेषु "विश्ववित्" सर्वज्ञ एष इति समन्वयः॥ ३॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

एष गव्युरचिक्रदत्पवमानो हिरण्ययुः।

१ २   २ १   २र

इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥*४*॥

अथ चतुर्थी। "एषः" सोमः "पवमानः" पूयमानः "अचिक्रदत्" शब्दं करोति। कथम्भूतः सन्? "गव्युः" अस्माकं गा इच्छन् "हिरण्ययुः" हिरण्यानीच्छन् "इन्दुः" दीप्तः सन्, "सत्राजित्" महतः शत्रोरसुरादेर्जेता, "अस्तृतः" स्वयमन्यैरहिंस्यश्च सन्॥ ४ ॥

३ २उ ३क २र   ३ १ २ ३   १ २   १ २

एष शुष्म्यसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः।

३   २उ   ३ २ ३ १

पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥*५*॥

अथ पञ्चमी। "शुष्मी" बलवान् सोमः "अन्तरिक्षे" दशापवित्रे "असिष्यदत्" स्यन्दते। कीदृश एषः? "वृषा" वर्षकः, "हरिः" हरितवर्णः, "पुनानः" पूयमानः, "इन्दुः" दीप्तः, स एव "इन्द्रम्" इन्द्रञ्चापि; गच्छतीति शेषः। "आ" —इति चार्थे॥ ५ ॥

३२ ३ १ २ ३ १ २   ३ १ २

एष शुष्म्यदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति।

३   १ २   ३ २

देवावीरघशꣳसहा ॥*६*॥ [६]

अथ षष्ठी। "एषः" सोमः "शुष्मी" बलवान् "अदाभ्यः" अदम्भनीयः अहिंसनीयः "पुनानः" पूयमानः "अर्षति" गच्छति "देवावीः" देवानामविता "अघशंसहा" अघान् शंसन्तीत्यघशंसाः तेषां वा हन्ता॥ ६ ॥ [६]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः॥ ५ ॥

---

२ ३२ ३ २३ २३ १ २ ३१ २
स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्षति ।
३ १ २र ३ २
विघ्नन्रक्षाꣳसि देवयुः ॥*१*॥

ऋ० रहुगणः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ षष्ठे खण्डे—ससुतःपीतय इति षडृचं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "सः" सोमः "पीतये" इन्द्रादिपानाय "सुतः" अभिषुतः "वृषा" वर्षणः सन् "पवित्रे" "अर्षति" गच्छति । किङ्कुर्वन् ? "रक्षांसि" "निघ्नन् । "देवयुः" देवकामः । स इत्यन्वयः ॥१॥

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १
स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्षति धर्णसिः ।
३ २उ ३ १ २
अभि योनिं कनिक्रदत् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । "सः" सोमः "विचक्षणः" पश्यति कर्मैतत् (निघ० ३, ११, ३) सर्वस्य द्रष्टा "हरिः" हरितवर्णः सोमः "धर्णसिः" सर्वस्य धारकः "पवित्रे" "अर्षति" गच्छति, पश्चात् "कनिक्रदत्" शब्दं कुर्वन् "योनिं" स्थानं द्रोणकलशम् "अभि" गच्छति ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २
स वाजी रोचनं दिवः पवमानो वि धावति ।
३ १ २र३ १ २
रक्षोहावारमव्ययम् ॥*३*॥

अथ तृतीया । "सः" "वाजी" वेजनवान् अश्वस्थानीयः "दिवः" "रोचनं" रोचकः "पवमानः" पूयमानः "विधा

वति"। कीदृशः ? "रक्षोहाः" रक्षसां हन्ता, "अव्ययं वारं" दशापवित्रम् अतीत्य विधावति विविधं गच्छति ॥

"रोचनं" "रोचना"—इति पाठौ ॥ ३ ॥

२ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् ।

३ २ ३ १ २ ३ १

जामिभिः सूर्य्यं सह ॥*४*॥

अथ चतुर्थी। "सः" सोमः "त्रितस्य" महर्षेः "अधिसानवि" समुच्छ्रिते यज्ञे अधीति सप्तम्यर्थानुवादी "पवमानः" पूयमानः "जामिभिः" प्रवृद्धैः बन्धुभूतैर्वा सुतेजोभिः "सह" सहितः सन् "सूर्य्यम्" "अरोचयत्" प्रकाशितवान् ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २र

स वृत्रहा वृषा सुतो वरिवोविददाभ्यः ।

२ ३ १ २

सोमो वाजमिवासरत् ॥*५*॥

अथ पञ्चमी। "सः" सोमः "वृत्रहा" शत्रूणां हन्ता "वृषा" वर्षकः "सुतः" अभिषुतः "वरिवोवित्" यष्टुर्धनस्य लम्भकः "अदाभ्यः" अन्यैरहिंसनीयः ; एवङ्गुणः सन् "वाजमिव" संग्रामाश्व इव "असरत्" गच्छति कलशम् ॥ ५ ॥

३ ३ २ ३ १ २ ३ २ १ २र

स देवः कविनेषितो३ऽभि द्रोणानि धावति ।

२ ३ १ २ ३ १ २

इन्दुरिन्द्राय मंहयन् ॥*६*॥ [७]

अथ षष्ठी। "सः" सोमः "देवः" "इन्दुः" क्लिद्यमानः "कविना" आक्रान्तप्रज्ञेनाध्वर्युणा "इषितः" प्रेरितः सन्

"द्रोणानि" द्रोणकलशान् "अभि धावति" अभिगच्छति। किङ्कुर्वन्? "इन्द्राय" इन्द्रं "मंहयन्" स्वकीयरसेन पूजयन्॥

"मंहयन्" "मंहना"—इति पाठौ॥ ६॥ [७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः॥ ६॥

—०—

१ २ ३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

यः पावमानीरध्येत्यृषिभिः संभृतꣳ रसम्।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सर्वꣳ स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्वना॥*१*॥

ऋ० पवित्रः। छ० अनुष्टुप्। दे० पवमानो ऋचः। अथ सप्तमखण्डे—यः पावमानीरिति षडृचं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "यः" जनः "पावमानीः पवमानदेवताकाः सर्वा-ऋचः तद्रूपं "ऋषिभिः" सूक्तद्रष्टृभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः "सम्भृतं" सम्पादितं "रसं" वेदसारभूतं पावमानं सूक्तसङ्घं यः "अध्येति", "सः" जनः "सर्वं" भोज्यजातं "पूतं" परिशुद्धमेव "अश्नाति" भक्षयति कथमस्य पूतत्वम्? तत्राह—स्वस्याशनात् प्रागेव "मातरिश्वना" मातरि अन्तरिक्षे श्वसितीति मातरिश्वा वायुः, स च पवित्रमेव पवित्रेण वायुना "स्वदितं" स्वादूकृतं परिपूतमेवान्नं पश्चात् स नरोऽश्नाति॥१॥

३ २उ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २

पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः संभृतꣳ रसम्।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २

तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरꣳ सर्पिर्मधूदकम्॥*२*॥

अथ द्वितीया। "यः" ब्राह्मणः "पावमानीः" पवमान-देवताका ऋचः "ऋषिभिः" मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्मन्त्रद्रष्टृभिः

सम्भृतं रसं" वेदसारं सूक्तसङ्घम् "अध्येति" अधीते, "तस्मै" पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय "सरस्वती" सर्वत्र सरणवती वाग्देवता "क्षीरं" यज्ञसाधनं पयः, "सर्पिः" तादृशं घृतं "मधु" मदकरम् "उदकं" सोमं "दुहे" स्वयमेव दुग्धे यागादिपरवेदशास्त्रविदं करोतीत्यर्थः दुह प्रपूरणे (अदा० प०) कर्मकर्त्तरि "न दुहस्नुनमाम् (३, १, ८९)—इत्यादिना यकः प्रतिषेधः, "लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)" —इति तलोपः ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघा हि घृतश्चुतः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतꣳ हितम् ॥*३*॥

अथ तृतीया । याः पावमान्य ऋचः ताः "स्वस्त्ययनीः" क्षेमप्रापिकाः "सुदुघाः" सुष्ठु फलं दुहानाः "घृतश्चुतः" घृतं श्चोतन्ति चारयन्तीति घृतश्चुतः ईदृग्भूताः अस्माननुगच्छन्त्विति शेषः । "ऋषिभिः" मन्त्रदर्शिभिर्मुनिभिः "रसः" फलसारः "सम्भृतः" अस्मासु सम्पादितः "ब्राह्मणेषु" ब्रह्माणो मन्त्राः तत्पाठकाः ब्राह्मणाः, तेषु अस्मासु "अमृतम्" अविनाशवत् "हितं" सम्पादितम् ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २र ३ २

पावमानीर्दधन्तु न इमं लोकमथो अमुम् ।

२ ३ १ २ ३ १ ३२ ३ १ २

कामांत्समर्धयन्तु नो देवीर्देवैः समाहृताः ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । "देवैः" इन्द्रादिभिः "समाहृताः" सम्पादिताः "पावमानीः देवीः" पवमानमन्त्राभिमानिनो देव्यः

१ २ ३ १ २ ३ २
स नो रक्षिषद्दुरितादवद्या-

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
दस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। यः "अग्निः" "मह्ना" महत्वेन "विश्वा" विश्वानि "दुरिता" दुरितानि "साह्वान्" अभिभवन् "जातवेदाः" जातधनः जातप्रज्ञो वा "दमे" यज्ञगृहे "स्तवे" अस्माभिः स्तूयते, "सः" अग्निः "गृणतः" स्तुवतः "नः" अस्मान् "दुरितात्" पापात् "अवद्यात्" निन्दिताच्च कर्मणः "रक्षिषत्" रक्षतु। "उत" अपि च "मघोनः" हविष्मतः "नः" अस्मान् रक्षतु ॥ २ ॥

१ २र ३ २ ३ १ २ ३
त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने

१ २ ३ २ ३ १ २
त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।

१ २र ३ १ २
त्वे वसु सुषणनानि सन्तु

३ १ २ ३ २ ३ १ २
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया। हे "अग्ने!" "त्वं" "वरुणः" असि पापानां निवारको भवसि "उत" अपि च "मित्रः" असि, पुण्यप्रापणे सखा भवसि। "वसिष्ठाः" एतन्नामका ऋषयः हे अग्ने! "त्वां" "मतिभिः" स्तुतिभिः "वर्द्धन्ति" वर्द्धयन्ति "त्वे" त्वयि विद्यमानानि "वसू" वसूनि "सुषणनानि" सुसम्भजनानि "सन्तु"। हे अग्ने! "यूयं" त्वदाद्याः सर्वे देवाः

"स्वस्तिभिः" क्षेमैः "नः" अस्मान् "सदा" सर्वदा "पात" रक्षत ॥ ३ ॥ [९]

३ २उ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
महाँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ इव।
१ २ ३ १ २
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥१॥

ऋ० वत्सः। छ० गायत्री। दे० इन्द्रः। अथ तृचात्मके द्वितीयसूक्ते—तत्र प्रथमा। "यः" "इन्द्रः" "ओजसा" बलेन "महान्" सर्वेभ्योऽधिकः। क इव? "वृष्टिमानिव" यथा वृष्ट्या युक्तः "पर्जन्यः" रसानां प्रार्जयिता देवः महान् स इन्द्रः "वत्सस्य" पुत्रस्थानीयस्य स्तोतुः वत्स-नाम्न एव वा ऋषेः "स्तोमैः" स्तोत्रैः "वावृधे" प्रवर्द्धते ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
कण्वा इन्द्रं यदक्रत स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम्।
३ १ २ ३ १ २
जामि ब्रुवत आयुधा ॥२॥

अथ द्वितीया। "कण्वाः" स्तोतृ-नामैतत् (निघ० ३, १५, ७) स्तोतारः कण्वगोत्रा वा "इन्द्रं" "स्तोमैः" स्तोत्रैः "यज्ञस्य" यागस्य "साधनं" साधयितारं निष्पादकं "यद्" यदा "अक्रत" अक्रषत करोतेर्लुङि "मन्त्रे" घसेति (२, ४, ८०) च्लेर्लुक्, तदानीं "आयुधा" शत्रूणां हिंसकानि वाणा-दीनि "जामि" अतिरेकनामैतत् अतिरिक्तम् अधिकं प्रयो-जनरहितं "ब्रुवते" कथयन्ति। "आयुधा" आयुधस्य सर्वस्य कार्य्यस्येन्द्रेण कृतत्वात् आयुधानि निःप्रयोजनानीत्यर्थः यद्वा,

"नः" अस्माकम् "इमम्" ईदृग्भूतं "लोकं" भूलोकम् "अथो" अपि च "असुं" स्वर्गलोकं "दधन्तु" प्रयच्छन्तु। तत्रत्यान् "कामान्" च "नः" अस्मदर्थं "समर्द्धयन्तु" समृद्धान् कुर्वन्तु॥ ४॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
तेन सहस्रधारेण पावमानीः पुनन्तु नः॥५॥

अथ पञ्चमी। "देवाः" इन्द्राद्याः "येन" पवित्रेण शुद्धिसाधनेन "सदा" "आत्मानं" स्वदेहं "पुनते" शोधयन्ति, "सहस्रधारेण" सहस्रावान्तरभेदयुक्तेन "तेन" साधनेन "पावमानीः" पावमान्य ऋचः "नः" अस्मान् "पुनन्तु"॥ ५॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
पावमानीः स्वस्त्ययनीस्ताभिर्गच्छति नान्दनम्।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
पुण्यांश्च भक्षान्भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति
॥६॥ [८]

अथ षष्ठी। "पावमानीः" पवमानः पावकः पूयमानो वा सोमः, तत्सम्बन्धिन्यस्तद्देवताका ऋचः पावमान्यस्ताः "स्वस्त्ययनीः" स्वस्त्यविनाशनाम, तथाविधफलस्य प्रापयित्र्यः, "ताभिः" उक्तलक्षणाभिः पावमानीभिः तत्पाठेन स्तोता "नान्दनं" नन्दयति सुकृतिन इति नन्दनः स्वर्गः स एव नान्दनः स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्ययः तम् "गच्छति" प्राप्नोति। किञ्चेह लोके "पुण्यान्" सुकृतसम्पादितान् "भक्षान्" भक्षणीयान् भोगान् अन्नपानादिलक्षणान् "च भक्षयति"।

किञ्च "अमृतत्वं च गच्छति" अमृतत्वं नाम सोमभाव: तच्च प्राप्नोति ॥ ६ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य सप्तम: खण्ड: ॥ ७॥

---

१ २   ३ १   २र ३ १ २ ३
अगन्म महा नमसा यविष्ठं
२   ३ २ ३ १ २ ३ १   २ ३ २
यो दीदाय समिद्ध: स्वे दुरोणे।
३ १ २ ३   १ २   ३ २ ३ १
चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी
२   ३ १ २ ३ १ २
स्वाहुतं विश्वत: प्रत्यञ्चम् ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठ:। छ० त्रिष्टुप्। दे० इन्द्र:। अथाष्टमे खण्डे—अगन्मेति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "य:" अग्नि: "स्वे दुरोणे" आहवनीयाख्ये स्वे स्थाने "समिद्ध:" काष्ठै: सम्यग्दीप्त: सन् "दीदाय" दीप्यते, तस्मिमं "यविष्ठं" युवतमम् "उर्वी" विस्तीर्णयो: "रोदसी" रोदस्यो: द्यावापृथिव्यो: "अन्त:" मध्ये अन्तरिक्षे "चित्रभानुं" चित्रकालं "स्वाहुतं" सुष्ठु आहुतिभिर्हुतं सन्तं "विश्वत:" सर्वत: "प्रत्यञ्चं" प्रतिगच्छन्तमग्निं "महा" महता "नमसा" नमस्कारेण "अगन्म" वयमुपगच्छाम: ॥ १ ॥

२ ३ १   २र   ३ १ २ ३ २
स मह्ना विश्वा दुरितानि साह्वा-
३ १ २३ २ ३ २   ३ १ २
नग्निं ष्टवे दम आ जातवेदा:।

"आयुधा" आयुधमायोधनशीलमिन्द्रं "जामि" जामिं भ्रातरं 'ब्रु वते" वदन्ति ॥

"आयुधा"-"आयुधम्"—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद्भरन्त वह्नयः ।
१ २ ३ २ ३ १ २
विप्रा ऋतस्य वाहसा ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया। "ऋतस्य" यज्ञस्य सत्यस्य वा "प्रजा" प्रकर्षेण जातमिन्द्रं "पिप्रतः" नभसः" प्रदेशान् पूरयन्तः "वह्नयः" वाहका अश्वा "यद्" यदा "प्र भरन्त" प्रकर्षेण भरन्ति वहन्ति तदा "विप्राः" मेधाविनः स्तोतारः "ऋतस्य" यज्ञस्य "वाहसा" प्रापकेण स्तोत्रेण तम् इन्द्रं स्तुवन्तीति शेषः ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

---

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवमानस्य जिघ्नतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत ।
३ १ २ ३ १ २
जीरा अजिरशोचिषः ॥*१*॥

ऋ० वैखानसः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ नवमे खण्डे—पवमानस्येति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "जिघ्नतः" पुनः पुनः तमांसि विनाशयतः "हरेः" हरितवर्णस्य "अजिरशोचिषः" सर्वत्र गमनशीलतेजसः "पवमानस्य" "चन्द्राः" चदि आह्लादे (भ्वा० प०) देवानामाह्लादयितारः

"जीराः" क्षिप्रं चरणशीलाः धाराः "असृक्षत" सृजन्ति पवित्रान्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥

"जिघ्नतः" "जङ्घतः"—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः ।

१ २ ३ १ २

हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ॥२॥

अथ द्वितीया। "पवमानः" देवः "रथीतमः" अतिशयेन रथवान् "ईद्रथिनः (८, २, १७ वा०)"—इतीकारः। तथा "शुभ्रेभिः" शोभायुक्तेभ्यस्तेजोभ्योऽपि "शुभ्रशस्तमः" अत्यन्तं दीप्यमानश्च यद्वा, निर्मलतमयशोयुक्तः "हरिश्चन्द्रः" "ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे (६, १, १५१)"—इति सांहितिकः सुट् हरितवर्णदीप्तिः हरितधारायुक्तो वा "मरुद्गणः" मरुतो यस्य गणाः सहायभूताः स तथोक्तः तादृशः सोमः सर्वान् स्वरश्मिभिः व्याप्नोत्वित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ २ ३क २र ३ २ ३ ३ १ २

पवमान व्यश्नुहि रश्मिभिर्वाजसातमः ।

१ २ ३ २ ३ १ २

दधत्स्तोत्रे सुवीर्य्यम् ॥३॥ [११]

अथ तृतीया। हे "पवमान!" सोम! त्वं "रश्मिभि" स्वदीप्तिभिः "व्यश्नुहि" सर्वं जगद् व्याप्नुहि। कीदृशस्त्वम्? "वाजसातमः" अतिशयेनान्नस्य दाता बलस्य सम्भक्ता वा तथा "स्तोत्रे" पवमानं स्तोत्रं कुर्वते जनाय "सुवीर्य्यं" शोभनवीर्य्योपेतं पुत्रं धनं वा "दधत्" विदधत् प्रयच्छत् व्याप्नुहि ॥

"पवमानव्यश्नुहि" पवमानोव्यश्नवत्"—इति पाठौ ॥३॥ [११]

२ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ २ ३ २
परीतो षिञ्चता सुतꣳ सोमो य उत्तमꣳ हविः।
३ १ २र ३ २ २उ ३ २ ३ २ ३ १ २
दधन्वाꣳ यो नर्य्यो अप्स्वा३न्तरा सुषाव सोममद्रिभिः
॥१॥

ऋ० भरद्वाजः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृचात्मके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा। हे ऋत्विजः! "सुतम्" अभिषुतं सोमम् "इतः" अस्मात् कर्मण ऊर्द्धम् अथवा अस्मात् प्रदेशात् ऊर्द्धं "परिषिञ्चत" वसतीवरीभिः इतोषिञ्चतेत्यत्र संहितायां छान्दसं रो रुत्वम्, आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् "यः" "सोमः" देवानाम् "उत्तमं" प्रशंस्यं "हविः" भवति "आ" अपि च "नर्य्यः" मनुष्यहितः यश्च सोमः "अप्सु" वसतीवरीषु अन्तरिक्षे वा "अन्तः" "दधन्वान्" गच्छन् भवन् भवति तं "सोमम्" "अद्रिभिः" ग्रावभिः अध्वर्युः "सुषाव" अभिषुतं चकार; तं परिषिञ्चतेति समन्वयः॥ १॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभिन्तरः।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
सुते चित्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम्
॥२॥

अथ द्वितीया। हे सोम! "अदब्धः" कैश्चिदप्यहिंसितः "सुरभिन्तरः" अत्यन्तं सुगन्धि त्वं "नूनम्" इदानीं "पुनानः" पूयमानः "अविभिः" अविवालकृतैः पवित्रैः "परिस्रव" परिचर "सुते चित्" अभिषुते सति "अन्धसा" भक्तलक्षणेनान्नेन "गोभिः" गोर्विकारैः क्षीरादिभिः "श्रीणन्तः" मिश्रयन्तः

वयम् "उत्तरम्" उद्गततरम् "अप्सु" वसतीवरीषु स्थितं "त्वा" त्वां "मदामः" मदामहे ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
परि स्वानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥*३*॥ [१२]

अथ अध्यास्यरूपा तृतीया। "स्वानः" सुतः अभिषूयमाणः सोमः "चक्षसे" सर्वेषां दर्शनाय "परि" स्रवति। कीदृशः ? "देवमादनः" देवानां तर्पयिता, "क्रतुः" कर्त्ता, "इन्दुः" पात्रेषु चरणशीलः दीप्तो वा, "विचक्षणः" "सर्वस्य" विद्रष्टा ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ ३ १ २ २ २उ ३ २ ३
असावि सोमो अरुषो वृषा हरी

१ २ ३ २ ३ १ २र
राजेव दस्मो अभि गा अचिक्रदत्।

३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
पुनानो वारमत्येष्यव्ययꣳ श्येनो

२र ३ १ २ ३ १ २
न योनिं घृतवन्तमासदत् ॥*१*॥

ऋ० वसुः। छ० जगती। दे० सोमः। अथ तृचात्मके तृतीय-सूक्ते—प्रथमा। "सोमः" "असावि" अभिषुतोऽभूत्। कीदृशः सोमः ? "अरुषः" आरोचमानः, "वृषा" वर्षकः, "हरिः" हरितवर्णः ; स च राजेव "दस्मः" दर्शनीयः सन् "गाः" उदकानि "अभि" लक्ष्य "अचिक्रदत्" शब्दं करोति स्वरसनिर्मोकसमये, पश्चात् पुनानः "अव्ययम्" अविमयं "वारं" वालं दशापवित्रम् "अत्येषि" हे सोम! अतिक्रम्य

गच्छसि। ततः "श्येनो न" श्येन इव "योनिं" स्वीयं स्थानं "घृतवन्तम्" उदकवन्तम् "आसदत्" प्रविशति ॥

"अत्येषि" "पर्य्येति"—इति पाठौ, "आसदन्" "आसदम्"—इति च ॥ १ ॥

३१ २ ३ १ २ ३१ २ ३ २३
पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो
१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
नाभा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे।
१ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १
स्वसार आपो अभि गा उदासरन्त्सं
२र ३ १ २ ३ २
ग्रावभिर्वसते वीते अध्वरे ॥२॥

अथ द्वितीया। यस्य "महिषस्य" महतः "पर्णिनः" पर्णवतः पलनवतो वा सोमस्य "पर्जन्यः" "पिता" जनकः "सः" सोमः "पृथिव्याः" "नाभा" नाभौ नाभिस्थानीये हविर्द्धाने "गिरिषु" गिरिसम्बन्धिषु ग्रावसु "क्षयं" निवासं "दधे" धारयति अभिषवसमये। तथा "स्वसारः" अङ्गुलयः "आपः" वसतीवर्य्यः "गाः" आशिरार्थाः स्तुतयो वा "अभि" आभिमुख्येन "उदासरन्" उद्गच्छन्ति गच्छन्तु, "वसते", "सम्" गच्छते च, "ग्रावभिः" साकम्। कुत्र? "वीते" कान्ते "अध्वरे" यज्ञे ॥

"उदासरन्" "उतासरन्"—इति पाठौ, "वीते" "वीथे" —इति च ॥ २ ॥

२ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३
कविर्वेधस्या पर्य्येषि माहिनमत्यो
२ ३ २ ३ १ २र
न मृष्टो अभि वाजमर्षसि।

३ १२ ३ १ २
अपसेधं दुरिता सोम नो मृड

३ १ २र ३ १२ ३ १ २
घृतावसानः परि यासि निर्णिजम् ॥*३*॥ [१३]

अथ तृतीया। हे "सोम!" "कविः" क्रान्तदर्शी सन् "वेधस्या" यागविधानेच्छया "माहिनं" मंहनीयं पवित्रं "पर्य्येषि" परिगच्छसि, पश्चात् "मृष्टः" प्रक्षालितः "अत्यो न" अश्व इव "वाजं" संग्रामम् "अभ्यर्षसि"। सोम! "दुरिता" अस्मदीयानि दुरितानि "अपसेधन्" परिहरन् "नः" अस्मान् "मृड" सुखय "घृतावसानः" घृतानि उदकानि वसानः आच्छादयन् "परि यासि" अभिगच्छसि। किन्तत्? "निर्णिजम्" पवित्रम्॥

"सोमनोमृडघृता"-सोममृडयघृतम्"—इति पाठौ ॥३॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ॥९॥

---

१ २ ३ २ ३ १ २र
आयन्त इव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत।

१२ ३ १ २र ३ १ २ ३
वसूनि जातो जनिमान्योजसा

१ २ ३ १ २र
प्रति भागं न दीधिमः ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः। छ० बृहती। दे० इन्द्रः। अथ दशमे खण्डे—प्रगाथात्मके प्रथम-सूक्ते, प्रथमा। हे अस्मदीया जनाः! "आयन्त इव" सूर्य्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्य्यं भजन्ते, तथा "इन्द्रस्य" "विश्वेत्" विश्वान्येव धनानि

"भक्षत" भजत। "जातः" प्रादुर्भूतः इन्द्रः यानि "वसूनि" धनानि "ओजसा" बलेन "जनिमा" जनिष्यमाणानि करोति अतो "भागं न" पित्र्यं भागमिव तानि धनानि "प्रति दीधिमः" प्रतिधारयेम ॥

"जातोजनिमानि"-"जातेजनिमानि"—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २   ३ १   २र   ३ १   २र   ३ १ २
अलर्षिरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः।
१   २ ३   १ २   ३ १   २र ३
यो अस्य कामं विधतो न रोषति
१ २   ३ १ २   ३ १ २
मनो दानाय चोदयन् ॥*२*॥ [१४]

अथ द्वितीया। हे स्तोतः! "अलर्षिरातिम्" अपापकदानम् अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः अलर्षिपदसमानार्थमनर्शपदं यास्केन व्याख्यातम्—"अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकम्" इति (निरु० नै० ६, २३) "वसुदां" धनस्य दातारमिन्द्रम् "उप स्तुहि" यतः "इन्द्रस्य" "रातयः" दानानि "भद्रा" कल्याणानि महदैश्वर्य्यकारीणीत्यर्थः। "यः" इन्द्रः स्वकीयं "मनः" "दानाय" अभीष्टप्रदानाय "चोदयन्" प्रेरयन् "विधतः" परिचरतः "अस्य" स्तोतुः "कामम्" इच्छां "न रोषति" न हिनस्ति। तमिन्द्रमुपस्तुहीति सम्बन्धः ॥

"अलर्षिरातिम्"—इति छन्दोगाः पठन्ति, "अनर्शरातिम्"—इति बह्वृचाः; "यो अस्य" "सो अस्य"—इति च ॥ २ ॥ [१४]

१ २   ३   १२   ३ १२   ३ १ २
यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि।

१२ ३ २उ ३ १२ ३ २ ३ २उ ३ १ २र
मघवं छग्धि तव तन्न ऊतये वि द्विषो वि मृधो जहि ॥*१*॥

ऋ० भर्गः। छ० बृहती। दे० अग्निः। अथ प्रगाथात्मके द्वितीय सूक्ते—प्रथमा। हे "इन्द्र!" "यतः" हिंसकान् "भयामहे" वयं, ततः "नः" अस्मभ्यम् "अभयं" "कृधि" कुरु। हे "मघवन्!" धनवन्निन्द्र! "नः" अस्मानुद्दिश्य "तत्" तस्यै "तव ऊतये" त्वत्कर्तृकायै रक्षायै "शग्धि" शक्तो भव। किञ्च "वि द्विषः" अस्मद्द्वेष्टॄन् विजहि; "वि मृधः" अस्मद्धिंसकान् विजहि॥

"ऊतये" "ऊतिभिः"—इति पाठौ॥ १॥

१ २र ३ १ २ ३ २उ ३ १ २ ३ २
त्वꣳ हि राधसस्पते राधसो महः क्षयस्यासि विधर्त्ता।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥*२*॥ [१५]

अथ द्वितीया। हे "राधसस्पते!" धनस्य स्वामिन्! "त्वं हि" त्वं खलु "महः" महतः "राधसः" धनस्य "क्षयस्य" गृहस्य च "विधर्त्ता असि हि" अस्मभ्यं दातुं धारको भवसि खलु। हे "गिर्वणः" गीर्भिर्वननीय! "मघवन्" धनवन्निन्द्र "तं" तादृशं "त्वा" त्वाम् "वयं" "सुतावन्तः" अभिषुत सोमाः "हवामहे" आह्वयामः।

"राधसस्पते" "राधस्पते"—इति पाठौ, "विधर्त्ता" "विधर्त्ते"—इति च॥ २॥ [१५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य दशमः खण्डः॥ १०॥

---

१ २ ३२३१ २र ३२
त्वꣳ सोमासि धारयुर्मन्द्र ओजिष्ठो अध्वरे।
१२ ३१२
पवस्व मꣳहयद्रयिः ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथैकादश-खण्डे—त्वं सोमेति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे "सोम !" अभिषूयमाण ! पवमान ! "मन्द्रः" मादयितृतमः "ओजिष्ठः" ओजस्वितमः त्वम् "अध्वरे" हिंसारहितेऽस्मदीये यज्ञे "धारयुः" अभिषवधारा कामः "असि" भवसि। ततः "त्वं" "मंहयद्रयिः" स्तोतृभ्यः प्रदीयमानधनः सन् "पवस्व" द्रोणकलशे ग्रहादिषु दशापवित्रेण पूतो भव यद्वा, "धारयुः" तद्वदर्थे भाष्यत इति मत्वर्थीयो युस्। हे सोम ! त्वं धारावानसि ततः पवस्वेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

२ ३२ ३१२ ३१ २३१२
त्वꣳ सुतो मदिन्तमो दधन्वान्मत्सरिन्तमः।
१२ ३१२र
इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे सोम ! "सुतः" अभिषुतः "त्वं" "मदिन्तमः" अतिशयेन मदयुक्तोऽसि। कीदृशस्त्वम् ? "दध-न्वान्" यज्ञस्य धारकः, "मत्सरिन्तमः" अतिशयेन मदकारी, "इन्दुः" दीप्तः, "सत्राजित्" बहूनां जेता, "अस्तृतः" केना-प्यहिंसितः ॥

"मदिन्तमः" "नृमादनः"—इति पाठौ, "इन्दुःसत्रा-जिदस्तृतः"—"इन्द्रायसूरिरन्धसा"—इति च ॥ २ ॥

१ २३१ २र ३क२र३ १ २
त्वꣳ सुष्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कनिक्रदत्।

३ २ ३ २ ३ १ २
द्युमन्तꣳ शुष्ममा भर ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया। हे "पवमान!" सोम! "अद्रिभिः" ग्रावभिः "सुष्वाणः" सुन्वानः अभिषूयमाणस्त्वं "कनिक्रदत्" भृशं शब्दं कुर्वन् "अभ्यर्ष" कलशं पात्राणि चाभिगच्छ। किञ्च "द्युमन्तं" दीप्तियुक्तं "शुष्मं" शत्रूणां शोधकं बलं वा "आभर"॥

"आभर" "उत्तमम्"—इति पाठौ॥ ३॥ [१६]

१२ ३१२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पवस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा।

२ ३ २ ३ १ २
आ कलशं मधुमान्त्सोम नः सदः ॥*१*॥

ऋ० मनुः। छ० उष्णिक्। दे० सोमः। अथ तृचात्मके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा। हे "इन्दो!" सोम! "देववीतये" देवानां भक्षणाय "ओजसा" बलेन "धाराभिः" आत्मीयाभिः "पवस्व" क्षर। हे "सोम!" "मधुमान्" मदकररसवान् त्वं "नः" अस्मदीयं "कलशं" द्रोणाभिधानम् "आसदः" आसीद सदेर्लुङि रूपम्॥ १॥

१२ ३१ २३२३ २३ १२
तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः।

२ ३१२ ३१२३१२
त्वां देवासो अमृताय कं पपुः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "उदप्रुतः" वसतीवर्य्याख्यमुदकं प्रति गच्छन्तः यद्वा, उदकस्य निर्गमयितारः "तव" स्वभूताः "द्रप्साः" द्रुतगामिनो रसाः "मदाय" मदार्थम् इन्द्रम्

"वावृधुः" वर्द्धयन्ति । ततः "देवासः" देवा इन्द्रादयः "कं" सुखकरं "त्वाम्" "अमृताय" अमरणार्थं "पपुः" पिबन्ति ॥२॥

१ २ ३ १ २ ३ २
आ नः सुतास इन्दवः पुनाना धावता रयिम् ।
३ १ २ ३ १ २
वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥३॥ [१७]

अथ तृतीया । हे "सुतासः" अभिषूयमाणाः ! हे "इन्दवः" दीप्ताः पात्रेषु चरन्तो वा "रीत्यापः" यैः पृथिवीं प्रति स्रवणशीला आपः, तादृशा हे सोमाः ! "पुनानाः" पूयमानाः यूयं "नः" अस्मभ्यं "रयिम्" "आ धावत" आगमयत । कीदृशाः ? "वृष्टिद्यावः" वृष्टिमभि द्यौर्यैः क्रियते, वृष्ट्यभिमुखद्युलोकवन्तः "स्वर्विदः" सर्वस्य लम्भकाः ॥ ३ ॥ [१७]

२ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
परि त्यꣳ हर्य्यतꣳ हरिं बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।
२ ३ २उ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २र
यो देवान्विश्वाꣳ इत्परि मदेन सह गच्छति ॥१॥

ऋ० अम्बरीषः ऋजिश्वा वा । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ तृचात्मके तृतीयसूक्ते—प्रथमा । "हर्य्यतं" सर्वैः स्पृहणीयं "हरिं" हरितवर्णं "बभ्रुं" बभ्रुवर्णं च "त्यं" तं सोमं "वारेण" वालेन पवित्रेण "परि पुनन्ति" परिशोधयन्ति "यः" सोमः "विश्वान्" एतत्सर्वानिन्द्रादीन् देवान् अनेन "मदेन" मादकेन रसेन "सह" "परि गच्छति" ॥ १ ॥

२उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
द्विर्य्यं पञ्च स्वयशसꣳ सखायो अद्रिसंहतम् ।

३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्नापयन्त ऊर्मयः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "द्विः पञ्च" दशसङ्ख्याकाः "सखायः" समानख्याना अङ्गुलयः "स्वयशसं" स्वभूतयशस्कम् "अद्रिसंहतम्" ग्रावभिरभिषुतम् "इन्द्रस्य प्रियं" "काम्यं" सर्वैः काम्यमानम् "ऊर्मयः" द्वितीयैकवचने प्रथमाबहुवचनम्। ऊर्मिं प्रभूततरं "यं" सोमं "प्र स्नापयन्ते" वसतीवरीभिः प्रकर्षेण सेवयन्ति यद्वा, ऊर्मय इत्यङ्गुलिविशेषणं प्रभूता इति; तं सोमं पुनन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः॥

"सखायः" "स्वसारः"—इति पाठौ, "प्र स्नापयन्त ऊर्मयः" "प्रस्नापयन्त्यूर्मिणम्"—इति च॥ २॥

१ २ ३ १र २ ३ १ २र
इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि षिच्यसे।
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
नरे च दक्षिणावते वीराय सदनासदे॥*३*॥[१८]

अथ तृतीया। हे "सोम!" "वृत्रघ्ने" वृत्रस्य हन्त्रे "इन्द्राय" षष्ठ्यर्थे चतुर्थी इन्द्रस्य "पातवे" पानार्थं "परिषिच्यसे" परितः पात्रेषु सिच्यसे वसतीवरीभिर्वा। किञ्च "दक्षिणावते" ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानेन तद्वते, "वीराय" विक्रान्तायेन्द्राय हवींषि दातुं "सदनासदे" यज्ञे यज्ञं सीदते, "नरे" मनुष्याय यजमानाय तस्मै फलप्रदानार्थं परिषिच्यसे।

"वीराय" "देवाय"—इति पाठौ॥ ३॥ [१८]

१ २ ३२उ ३ २ ३
पवस्व सोम महे दक्षायाश्वो
२ ३ २ ३ १ २र
न निक्तो वाजी धनाय॥*१*॥

ऋ० ऋणः त्रसदस्युः वा । छ० द्विपदा पंक्ति । दे० सोमः ।
अथ त्र्यृचात्मके चतुर्थ-सूक्ते—प्रथमा । हे "सोम !" "अश्वो न" अश्व इव "निक्तः" वसतीवरीभिरद्भिर्निर्णिक्तः, "वाजी" वेगवान् त्वं "महे" महते "दक्षाय" बलाय "धनाय" धनार्थं "पवस्व" क्षर ॥

"महे"-"क्रत्वे"—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २३ १२ ३ २ ३ १ २ ३२ ३ १ २
प्र ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे द्युम्नाय ॥*२*॥

अथ द्वितीया । "सोतारः" अभिषोतारः ऋत्विजः हे सोम ! "ते" तव स्वभूतं "रसं" "मदाय" मदार्थं "पुनन्ति" । तदेवोच्यते—"महे" महते "द्युम्नाय" "द्युम्नं" द्योततेर्यशो वान्नं वेति (निरु० नै० ५, ५) यास्कः अन्नाय यशसे वा पुनन्ति सोमं शोधयन्ति यद्वा, सोममभिषूयमाणं रसं पुनन्तीति एकवाक्यतया योजनीयम् ॥

"प्रते"-"तन्वे"—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र
शिशु' जज्ञानꣳ हरिं मृजन्ति
३ २३ १ २ ३ २ ३ १ २
पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥*३*॥ [१९]

अथ तृतीया । "शिशुम्" एषां पुत्रभूतं "जज्ञानं" जायमानं "हरिं" हरितवर्णम् "इन्दुं" दीप्तं सोमं "देवेभ्यः" "पवित्रे" "मृजन्ति" ऋत्विजा मार्जयन्ति ॥ ३ ॥ [१९]

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ १ २र

उपो षु जातमप्तुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् ।

१ २ ३ १ २

इन्दुं देवा अयासिषुः ॥*१*॥

ऋ० अमहीयुः। छ० गायत्री। दे० सोमः। अथ तृचात्मके पञ्चम-सूक्ते—प्रथमा। "जातम्" प्रादुर्भूतम् "अप्तुरं" वसतीवरीभिः प्रेरितम् "भङ्गं" शत्रूणां भञ्जकम् "गोभिः" गोविकारैः पयोभिः "परिष्कृतम्" अलङ्कृतम् "इन्दुं" सोमं "देवाः" इन्द्रादयः "उपायासिषुः" उपगच्छन्ति ॥ १ ॥

१ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २

तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सꣳ सꣳशिश्वरीरिव ।

१ २र ३ १ २

य इन्द्रस्य हृदꣳसनिः ॥*२*॥

अथ द्वितीया। यः सोमः "इन्द्रस्य" "हृदंसनिः" हृदयस्य सम्भक्ता भवति "तमित्" तमेव सोमं "नः" अस्माकं "गिरः" स्तुतिरूपा वाचः "संवर्द्धन्तु" संवर्द्धयन्तु। तत्र दृष्टान्तः—"वत्सं" बालं "शिश्वरीरिव" यथा शिश्वर्य्यो वृद्धपयस्का मातरो वत्सं सम्यक् वर्द्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अर्षा नः सोम शं गवे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ।

१ २ ३ १ २

वर्धा समुद्रमुक्थ्य ॥*३*॥ [२०]

अथ तृतीया। हे सोम!" त्वं "नः" अस्माकं "गवे" "शं" सुखम् "अर्ष" चर। अपि च "पिप्युषीम्" प्रवृद्धाम्

"वृषम्" अन्नं "धुक्ष्व" प्रपूरय। किञ्च हे "उक्थ्य"! प्रशस्य! "समुद्रम्" "वर्द्ध" वर्द्धय॥

"अर्षानः"-"अर्षाणः"—इति पाठौ, "उक्थ्य"-उक्थम्" —इति च॥ ३॥ [२०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य एकादशः खण्डः॥ ११॥

२　३　२　३　२　३ १ २　३ १　२　३ १ २ ३ २
आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक्।
२ ३ २ ३　२ ३　१ २
येषामिन्द्रो युवा सखा॥*१*॥

ऋ० त्रिशोकः। छ० गायत्री। दे० अग्निः। अथ द्वादश-खण्डे—आघाये अग्निमिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "ये" ऋषयः "आ घा" आभिमुख्येन खलु "अग्निम्" "इन्धते" दीपयन्ति, येषाञ्च "युवा" नित्यतरुणः "इन्द्रः" "सखा" भवति, ते "आनुषक्" आनुपूर्व्येण "बर्हिः स्तृणन्ति"॥ १॥

३ २उ　३ १　२ ३　१ २　३ २　३ १　२र
बृहन्निदिध्म एषां भूरि शस्त्रं पृथुः स्वरुः।
२ ३ २ ३　२ ३　१ २
येषामिन्द्रो युवा सखा॥*२*॥

अथ द्वितीया। "एषाम्" ऋषीणाम् "इध्मः" "बृहत् इत्" महान् खलु, "भूरि" बहु "शस्त्रं" स्तोत्रस्वरूपञ्च "पृथुः" महान्। सिद्धमन्यत्॥ २॥

१ २ ३　२ ३ २उ　३　२ ३　१ २ ३　१ २
अयुद्ध इद्युधा वृतꣳ शूर आजति सत्वभिः।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २
येषामिन्द्रो युवा सखा ॥३॥ [२१]

अथ तृतीया। "युवा इन्द्रः येषां सखा" तेष्वन्तर्भूतः कश्चित् "अयुध इत्" प्रागयोद्धैव सन् "युधावृतं" योद्धृभिर्भटैरावृतं शत्रुं "सत्वभिः" आत्मीयैर्बलैः "शूरः" सन् "आजति" नमयति ॥ ३ ॥ [२१]

२उ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
य एक इद्विदयते वसु मर्त्ताय दाशुषे।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
ईशानो अप्रतिष्कुत इन्द्रो अङ्ग ॥१॥

ऋ० गोतमः। छ० उष्णिक्। दे० इन्द्रः। अथ य एक-इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "यः" इन्द्रः "एकइत्" एकएव "दाशुषे" हविर्दत्तवते "मर्त्ताय" मनुष्याय यजमानाय "वसु" धनं "विदयते" विशेषेण ददाति "अङ्ग" —इति क्षिप्र नाम (निरु० नै० ५, १७) "अप्रतिष्कुतः" परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः। एवम्भूतः स "इन्द्रः" क्षिप्रम् "ईशानः" सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाꣳ आविवासति।

३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ २
उग्रं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥२॥

अथ द्वितीया। "बहुभ्यः" मनुष्येभ्यः सकाशात् "यः चित् हि" य एव खलु यजमानः "सुतावान्" अभिषुतसोमयुक्तः सन्। हे इन्द्र! "त्वा" त्वाम् "आ विवासति" परिचरति विवासतिः परिचरणकर्म्मा (निघ० ३, ५, १०) "तत्"

तस्मै यजमानाय "उग्रम्" उद्गूर्णं "शवः" बलम् "इन्द्रः" "अङ्ग" क्षिप्रं "आ पत्यते" आपतयति प्रापयति ॥ २ ॥

३ १　　२र ३ १ २ ३ १　　२र
कदा मर्त्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत्।
३ १　२　　३ २ ३ १ २　३ २
कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो अङ्ग ॥*३*॥ [२२]

अथ तृतीया। "अराधसं" हविर्लक्षणेन राधसा धनेन रहितमयष्टारमित्यर्थः। एवंविधं "मर्त्तं" मनुष्यम् "इन्द्रः" "पदा" पादेन "क्षुम्पमिव" अहिच्छत्रमिव "कदा" वा "स्फुरत्" स्फुरिष्यति बधिष्यति ? यथा अहिच्छत्रं मण्डलाकारेण शयानं कश्चिदनायासेन हन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रून् हनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिस्फुलतीति बधकर्मसु (निघ० २, १९, १४ १६ पठितत्वात्)। "नः" अस्माकं यष्टॄणां "गिरः" स्तुतिलक्षणा वाचः "इन्द्रः" "कदा" कस्मिन् काले "अङ्ग" क्षिप्रं "शुश्रावत्" श्रोष्यतीति वितर्क्यते अत्र निरुक्तम्— "क्षुम्पमहिच्छत्रकम्भवति यत् क्षुभ्यते कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रो अङ्ग (निरु० नै० ५, १७)"—इति क्षिप्रनामैतत् इति ॥३॥ [२२]

१ २　　　　　　३ १　२र ३ २ ३ १ २
गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः।
३ १ २　　　　　३　२३　१ २
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दाः। छ० अनुष्टुप्। दे० इन्द्रः। अथ गायन्तीति—तृचात्मकं सूक्तं तृतीयम्, तत्र प्रथमा। हे "शतक्रतो" बहुकर्मन्! बहुयज्ञ! वा इन्द्र! "त्वा" त्वाम् "गायत्रिणः"

उद्गातारः "गायन्ति" स्तुवन्ति; "अर्किणः" अर्चनहेतुमन्त्रयुक्ता होतारः "अर्कम्" अर्चनीयम् इन्द्रम् "अर्चन्ति" स्तोत्रशस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति; "ब्रह्माणः" ब्रह्मप्रभृतयः इतरे ब्राह्मणाः; "त्वाम्" "उद्येमिरे" उन्नतिं प्रापयन्ति। तत्र दृष्टान्तः—"वंशमिव" यथा वंशाग्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतिं कुर्वन्ति, यथा वा सन्मार्गवर्त्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति, तद्वत्। एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे—"गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव। वंशो वनशयो भवति वनाच्छ्रूयतइति वेति" (निरु० नै० ५, ५)। अर्कशब्दञ्च बहुधा व्याचष्टे—"अर्को देवो भवति यदेनमर्च्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्च्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृत्तः कटुकिम्ना (निरु० नै० ५, ४)"—इति ॥ १ ॥

२उ ३ १ २र ३ १ ,२र ३ १ २
यत्सानोः सान्वारुहो भूर्यस्पष्ट कर्त्त्वम्।
२उ ३ १ २   ३ १ २ ३ १ २
तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "यद्" यदा "सानोः सानु" यजमानः सानोः सानु, सोमवल्लो समिदाद्याहरणाय पर्वतप्रदेशम् "आरुहः" आरुढ़वान्। तथा "भूरि कर्त्त्वम्" बहुकर्म यागरूपम् "अस्पष्ट" स्पृष्टवान् उपक्रान्तवानित्यर्थः। "तत्" तदानीम् "इन्द्रः" "अर्थं" यजमानस्य प्रयोजनं "चेतति" जानाति। ज्ञात्वा च "वृष्णिः" कामानां वर्षिता सन् "यूथेन" मरुद्गणेन सह "एजति" कम्पते, अस्य स्थानाद् यज्ञभूमिमागन्तुमित्यर्थः ॥

"सानोः सान्वारुहः" सानोः सानुमारुह्वत्"—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २उ ३ २ ३ २३ १२ ३ २

यूंच्वा हि केशिना हरी वृषणा कच्यप्रा ।

१२ ३ १ २र

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥*३*॥ [२३]

इति पञ्चमः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । हे "सोमपाः!" सोमपानयुक्तेन्द्र ! "हरी" त्वदीयावश्वौ "युङ्क्ष्व हि" सर्वथा संयोजय । "अथ" अनन्तरं "नः" अस्मदीयानां "गिरां" स्तुतीनाम् "उपश्रुतिं" समीपे श्रवणमुद्दिश्य "चर" तत्प्रदेशे गच्छ । कीदृशौ हरी ? "केशिना" स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ, "वृषणा" सेचनसमर्थौ युवानौ, "कच्यप्राः" अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कच्यः, तस्य पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥

"युङ्च्वा" "युच्वा—इति पाठौ ॥

युङ्च्वा—सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः (३, १, ३) शिष्यते, "द्व्यचोऽतस्तिङः (३, १, ३)"—इति संहितायां दीर्घत्वम् । केशिना—प्रशस्ताः केशाः अनयोः सन्तीति मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः, "सुपां सुलुगित्यादिना (७, १, ३९) द्विवचनस्याकारादेशः । वृषणा—वृषु सृषु सेचने (भ्वा० प०) "कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः"—इति कनिन् "ञ्नित्यादिर्नित्यम् (६, १, १९७)"—इत्याद्युदात्तः, "वा षपूर्वस्य निगमे (६, ४, ९)"—इति उपधायाः पक्षे दीर्घाभावः, पूर्ववदाकारः (७, १, ३९) । कच्यप्राः—कच्ययोर्भवं कच्यं सूत्रं तत् प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कच्यप्रौ, प्रा पूरणे

(अदा० प०), "आतोऽनुपसर्गे (३, २, ३)"—कप्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृति स्वरेणान्तोदात्तत्वम् (६, २, १३९)"—आकारः पूर्ववत् (७, १, ३९)। अथा—"निपातस्य च (६, ३, १३६)"—इति संहितायां दीर्घः। नः—"अनुदात्तं सर्वमपादादौ (८, १, १८)"—इत्यनुवृत्तौ "बहुवचनस्य वस्नसौ (८, १, २१)"—इति नसादेशोऽनुदात्तः। इन्द्र !—सोमपा !—इत्युभौ "आमन्त्रितस्य च (८, १, १९)"—इति सर्वानुदात्तौ। गिरां—"सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (६, १, १६८)"—इति विभक्तिरुदात्ता। उप—शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः (फि० ४, १२), स्तुतिशब्देन प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ वनिति कृत्यचौ इति तु वर्जिततादिपरत्वात् गतेः प्रकृतिस्वरः परनिपातः ॥३॥ [२३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य दशमस्याध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।

पुमार्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ५ ॥

इति पञ्चमः प्रपाठकः।

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-बुक्क-

भूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ११ ॥

अथ षष्ठप्रपाठकः ।

अथैकादशोऽध्याय आरभ्यते ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सुषमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते ।
१ २ ३ १ २
होतः पावक यक्षि च ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दाः । छ० गायत्री । दे० आप्री । तत्र प्रथम-खण्डे—सुषमिद्ध इति चतुर्ऋचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे "अग्ने !" "सुसमिद्धः" एतन्नामकस्त्वं "नः" "अस्मदीयाय" "हविष्मते" यजमानाय तदनुग्रहार्थं "देवान्" "आवह" । हे "पावक" शोधक ! "होतः" ! होमनिष्पादकाग्ने ! "यक्षि च" यज च ॥ सुसमिद्धः—समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसञ्ज्ञकत्वात् प्रादिसमासः, शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु "विशेषणं विशेष्येण बहुलम् (२, १, ५७)"—इति समिद्धपदेन कर्मधारयः समासः, सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, "कर्मधारये निष्ठा (६, २, ४६)"—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात् प्रादिसमासे "गतिरनन्तरः (६, २, ४९)" इति "समो यदुत्तरः" इति समो यदुत्तरत्वं तदेव कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेन (६, २, १३९) स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँअग्ने—"दीर्घादटि समानपादे (८, ३, ९)"—इति नकारस्य रुत्वम्, "आतोऽटि "अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा (८, ३, २)"—"आतोऽटि

नित्यम् (८, ३, ३)"—इत्यनुनासिकः। हविष्मते—हविरस्यास्तीति मतुप्, "तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)"—इति भत्वेन पदत्वबाधितत्वात् रुत्वम्। होतः—पावक—एतच्छब्दयोरामन्त्रितयोः पृथक् पृथगेव क्रियान्वये परस्परसामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावाभावान्न तन्निबन्धनमैकस्वर्य्यम्, न च द्वितीयस्यामन्त्रितस्याष्टमिक-(८, १, १९)-निघातेनैकस्वर्य्यम्,—"आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद् (८, १, ७२)"—इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदादपरत्वात् पादादित्वाच्च परस्य सामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वम्, अतएवाविद्यमानवत्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भावः—इति नैकस्वर्य्यसिद्धिः, अतो होतरिति विशेष्यम्; अतः पुनातीति पावकः—इत्यवयवप्रसिद्धस्वीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरिति विशेष्यम्, तच्च सामान्यवचनम् इति "नामन्त्रिते समानाधिकरणे (८, १, ७३)"—इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्गवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः। यक्षि—यजेर्लोपः सिपि "बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७३)"—इति शपो लुक् व्रश्चादिना (८, २, ३६) षत्वम्, "षढोः कः सि (८, २, ४१)"—इति कत्वम्, सेर्ह्यादेशश्छान्दसत्वान्न भवति, सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव (६, १, १६२) शिष्यते, न च "तिङ्ङतिङः (८, १, २८)"—इति निघातः पूर्वस्य पावकेत्यामन्त्रितस्य विद्यमानवत्वेन पदादपरत्वात्, अतएव तस्याव्यवधायकत्वे होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत् न,—यक्षिपदापेक्षया होतारित्यस्यापि पूर्वत्वे नाविद्यमानत्वात्; ननु "नामन्त्रिते समानाधिकरणे (८, १, ७३)"—इति तस्य नित्यमविद्यमानवत्त्वम्, न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वे न

समानाधिकरणपरत्वाभावः; यच्चिपदस्यैव हि कार्य्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत् स्यात्, होतःपदमविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वाद्विद्यमानवदेवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः, अतस्तस्याविद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया यच्चीति निघातः प्राप्नोत्येव ? सत्यम् ;—अत्र यच्चीत्यस्य चशब्दपरत्वात् "चादिषु च (८, १, ५८)"—इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।
३ १ २ ३ १ २
अद्या कृणुह्यूतये ॥*२*॥

अथ द्वितीया। हे "कवे!" मेधाविन्नग्ने! "तनूनपात्"—एतन्नामकस्त्वम् "अद्य" अस्मिन् "नः" अस्मदीयं "मधुमन्तं" रसवन्तं "यज्ञं" यजनीयं हविः "देवेषु" "कृणुहि" कुरु प्रापयेत्यर्थः। किमर्थम्? "ऊतये" अस्मद्रक्षणाय ॥

"ऊतये"-"वीतये"—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३-२ ३ २ ३ १ २र
नराशꣳसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्वये ।
१ २ ३ १ २
मधुजिह्वꣳ हविष्कृतम् ॥*३*॥

अथ तृतीया। "इह" देवयजनदेशे "अस्मिन्" वर्त्तमाने यज्ञे "नराशंसम्"—एतन्नामकमग्निम् "उपह्वये" आह्वयामि। कीदृशम्? "प्रियं" देवानां प्रीतिहेतुं, "मधुजिह्वं" मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्य्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा, "हविष्कृतं" हविषो निष्पादकम् ॥ ३ ॥

१ २   ३ १ २ ३   १ २   ३ १   २ ३ १   २र

अग्ने सुखतमे रथे देवाꣳ ईडित आ वह ।

२ ३   २ ३   १ २

असि होता मनुर्हितः ॥*४*॥ [१]

अथ चतुर्थी। इदं-शब्दाभिधेय ! हे "अग्ने !" "ईड़ितः" अस्माभिः स्तुतः सन् "सुखतमे" अतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चित् "रथे" "देवान्" स्थापयित्वा कर्मभूमौ "आ वह" इद्-शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीडित इति विशेषणम्। "मनुर्हितः" "मनुना" मन्त्रेण मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण "हितः" अत्र स्थापितः त्वं "होता" देवानामाह्वातासि ॥४॥ [१]

२ ३ २उ   ३ २ ३ १   २   ३ १   २ ३ २

यदद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा ।

३ १ २   ३ १   २र

सुवाति सविता भगः ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः। छ० गायत्री। दे० आदित्यः। यदद्येति त्र्यचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। "यत्" धनं "नः" अस्माकम् अपेक्षितं "तत्" "अद्य" अस्मिन् काले "सूरे" "उदिते" सति प्रातःसमये "अनागाः" पापहन्ता, "मित्रः", "अर्य्यमा" "सविता", "भगः" च—एतत् प्रत्येकं "सुवाति" प्रेरयत् अथवा अनागा मित्रो अर्य्यमा भवतु, तदीप्सितं भगो भजनीयः सविता सुवाति प्रेरयतु ॥ १ ॥

३   १२ ३ २उ   ३   १   २र

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्त्सुदानवः ।

२ ३   १   २   ३ १ २

ये नो अꣳहोऽतिपिप्रति ॥*२*॥

अथ द्वितीया। "सत्त्वय:" सनिवास: "सुप्रावीरस्तु" सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु प्रशब्द आदरार्थः। "प्र" प्रकर्षेण "नु" क्षिप्रं भवत्विति शेषः। कदा? इत्युच्यते—हे "सुदानवः"! सुदानाः! युष्माकं "यामन्" यामनि गमने सति, कीदृशानां गमने? ये यूयमागत्य "नः" अस्माकम् "अंहः" पापम् "अति पिप्रति" अतिपारयथ, तेषां गमन इति ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये।

३ १ २र

महो राजान ईशते ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया। "उत" अपि च "ये" मित्रादयस्त्रयः "स्वराजः" सर्वस्य स्वामिनः "अदितिः" येषाञ्च माता, सन्ति; ते "अदब्धस्य" अहिंसितस्य रक्षकस्य "महः" महतः "व्रतस्य" अस्य कर्मणः "राजानः" स्वामिनः, ते "ईशते" समर्था भवन्ति अभिमतं दातुमिति शेषः। अथवैवं योज्यम्—"ये" मित्रादयोऽदितिश्च "अदब्धस्य" व्रतस्य "स्वराजः" ईश्वरास्ते "महः" महतः अस्मदभिमतधनस्य "राजानः" स्वामिनः सन्तः "ईशते" अस्मभ्यं दातुम् ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २र

उ त्वा मन्दन्तु सोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः।

१ २ ३ १ २

अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥*१*॥

ऋ० प्रगाथः। छ० गायत्री। दे० सोमः। उत्त्वेति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा। हे इन्द्र! "त्वा" त्वां "सोमाः" "उत्" उत्कृष्टं "मन्दन्तु" मादयन्तु। हे "अद्रिवः!"

वज्जवन्निन्द्र! त्वं "राधः" अन्नं "कृणुष्व" अस्मभ्यं कुरु। किञ्च "ब्रह्मद्विषः" ब्राह्मणद्वेष्टॄन् "अव जहि"॥

"सोमाः"-"सोमा"—इति पाठौ॥ १॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

पदा पणीनराधसो नि बाधस्व महाᳪ असि।

२उ ३ २ ३ १ २र

न हि त्वा कश्च न प्रति॥२॥

अथ द्वितीया। "पणीन्" लुब्धान् "अराधसः" यष्टव्य-धनरहितान् केवलधनान् "पदा" पादेनातिक्रम्य "निबाधस्व" नितरां बाधस्व। हे इन्द्र! त्वं "महान् असि" "त्वा" त्वया "प्रति" प्रतिनिधिसदृशः "कश्चन" कश्चिदपि देवोऽसुरो मनुष्यो वा "न हि" नास्ति खलु॥

"पणीनराधसः"-पणीरराधसः"—इति पाठौ॥ २॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २र

त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम्।

२उ ३ १ २

त्वᳪ राजा जनानाम्॥३॥ [३]

अथ तृतीया। हे "इन्द्र!" "त्वं" "सुतानाम्" अभि-षुतानां सोमानाम् "ईशिषे" ईश्वरो भवसि, तथा "त्वम्" असुतानाम् वर्त्तमानानाञ्च ईशिषे। किञ्च "त्वं" सर्वेषां "जनानां" "राजा" भवसि॥ ३॥ [३]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य एकादशस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः॥ ५॥

